

METSZETEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

CROSS-SECTIONS
SOCIAL SCIENCE JOURNAL

VOL. 7 (2018) No. 4

METSZETEK
Társadalomtudományi folyóirat

Vol. 7 (2018) No. 4

Főszerkesztő:

Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztőbizottság:

Dr. Balogh László Levente, Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Dr. Mohácsi Márta, Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

Tanácsadó testület:

BOBKOV, Vyacheslav – Russian Science Academy, Moscow, Russia
FOX, Chris – Manchester Metropolitan University, United Kingdom
GEELHOED, Sandra – University of Applied Sciences Utrecht, Netherlands
HERRMANN, Peter – University of Eastern Finland, Kuopio, Finland; Corvinus University,
Budapest, Hungary
HORAKOVA HIRSCHLER, Nicole – University of Ostrava, Czech Republic
JANKY, Béla – Budapest University of Technology, Hungary
KERÜLŐ, Judit – University of Nyíregyháza, Hungary
NISTOR, Laura – Hungarian University Sapientia of Transylvania, Miercurea Ciuc, Romania
PICCIONE, Vincenzo – Roma Tre University, Italy
RAZUMOVA, Tatiana – Moscow State Lomonosov University, Russia
SIK, Endre – Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary; TÁRKI Social Research Institute,
Budapest, Hungary
SZABÓ, Márton – University of Miskolc, Hungary
SZÁNTÓ, Zoltán – Corvinus University of Budapest, Hungary
TIMÁR, Judit – Hungarian Science Academy; Eötvös Loránd University, Hungary
URIZ, Maria Jesús – University of Navarra, Pamplona, Spain
WIKTORSKA-ŚWIĘCKA, Aldona – University of Wrocław, Poland

Olvasószerkesztő:

Dr. Szekeres Melinda

Tördelőszerkesztő:

Juhászné Marosi Edit

Technikai munkatársak:

Béres Zsuzsa (szerkesztés, koordinálás)
Fábián Márton (webdesign)

ISSN 2063-6415

Kiadja: a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet

Felelős kiadó: a DE BTK PSZI igazgatója

Webcím: metszetek.unideb.hu

E-mail: metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

VENDÉGSZERKESZTŐ: MOHÁCSI MÁRTA

Szerkesztői előszó (<i>Mohácsi Márta</i>)	5
POÓR JÓZSEF – JUHÁSZ TÍMEA – HÁMORI TAMÁS – KARÁCSONY PÉTER – MACHOVA RENATA – CSAPÓ ILDIKÓ: A munkaerőhiány néhány kérdése a közép-magyarországi régióban – empirikus vizsgálat alapján	7
BALOGH PÉTER – NAGY RICHÁRD: A 9M modell motivációs vizsgálata egy vidéki egyetem gazdasági szakos hallgatóinak körében	24
SZONDI RÉKA: Karriertervezés és kompetenciák vizsgálata egyetemisták körében.....	34
SUHAJDA CSILLA JUDIT: Egyenlő esélyekkel a munka világában? Esélyegyenlőség és jogvédelem a munkaerőpiacon.....	46
SZÉKELY KINGA: Átmenet a kolozsvári felsőoktatásból az IT szektorba	64

Hozzászólás

JUDIT CSOBA: Flexibility in the labour market. A stepping stone or a dead end for worker social security?	94

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

VENDÉGSZERKESZTŐ: VALUCH TIBOR

PAVLÍNA VOGELOVÁ: Czech Interwar Photography between Art, Society and Politics	105
ZSÓFIA KISÓRSI: Drawn Commuters – Caricature as a visual historical resource	125
RÉKA VÁRKONYI-NICKEL: Revisiting enterprise politics in the interwar Hungary: The case of The Rimamurány–Salgótarján Iron Works Co.	151
ANDRÁS KISS: “to work only precisely, nicely...” The brigade logs, as sources of the research of the working class of the Hungarian large-scale industry in the second half of 20 th century	167

KÖZELKÉP – Tanulmányok

BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE – TIM ROJEK – MANON WESTPHAL:

Politikai döntések a gyorsuló időben	185
CSIZMADIA ERVIN: Időszemlélet és politikatudomány II.	206

Hozzászólás

RAJKÓ ANDREA – A. GERGELY ANDRÁS: Hagyomány-kitettség vagy tabutörés 229

RECENZIO

BALÁZS ANDRÁS: A rendetlenség terjedése 255

OLVASS FELESLEGESET!

SIK ENDRE ÁLLANDÓ ROVATA

VIRGINÁS ZOLNA: A kölcsönös segítség mint természettörvény..... 261

Abstracts 269

Contents

JÓZSEF POÓR – TÍMEA JUHÁSZ – TAMÁS HÁMORI – PÉTER KARÁCSONY – RENATA MACHOVA – ILDIKÓ CSAPÓ: Some questions about labour shortages in Central Hungary – based on empirical research	7
PÉTER BALOGH – RICHÁRD NAGY: Research on ambition conducted with economics students at a rural university using the 9M Motivational Model	24
RÉKA SZONDI: An analysis of the career planning competencies of students at the University of Debrecen	34
CSILLA SUHAJDA: Equal opportunities at work? Equal opportunities and legal protection in the labour market.....	46
KINGA SZÉKELY: Transition from higher education to the IT sector in Cluj-Napoca	64
JUDIT CSOBA: Flexibility in the labour market. A stepping stone or a dead end for worker social security?	94
PAVLÍNA VOGELOVÁ: Czech Interwar Photography between Art, Society and Politics	105
ZSÓFIA KISÓRSI: Drawn Commuters. Caricature as a visual historical resource ...	125
RÉKA VÁRKONYI-NICKEL: Revisiting enterprise politics in the interwar Hungary: The case of The Rimamurány–Salgótarján Iron Works Co. Worker’s lifestyle and rate of living on the colony of the steel factory in Salgótarján before the World War II.	151
ANDRÁS KISS: “to work only precisely, nicely...” The brigade logs, as sources of the research of the working class of the Hungarian large-scale industry in the second half of 20 th century	167
LEVENTE LÁSZLÓ BALOGH – TIM ROJEK – MANON WESTPHAL: The Acceleration of Political Decision-making	185
ERVIN CSIZMADIA: Perception of time and political science II. Political science paradigms in the post regime change Hungary	206
ANDREA RAJKÓ – ANDRÁS GERGELY: Sacred-Conventional Roots of Female Roles, or the oppositional women’s and the glass ceiling	229
Abstracts	269

Szerkesztői előszó

A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

MOHÁCSI MÁRTA

A gazdasági fejlődés fontos tényezője a munkaerőpiaci környezet változása, amely befolyásolja az ország versenyképességét is. Ezt mutatja az is, hogy a Világgazdasági Fórum (*World Economic Forum – WEF*) 2017–2018-as jelentésében átalakította versenyképességi indexének módszertanát azért, hogy az országok jobban tudjanak kapcsolódni az ipar 4.0 technológiák alkalmazásához. Az új rangsorban hazánk a vizsgált 140 ország közül a 48. helyen áll, versenyképessége jobb lett, hiszen a 98 indikátor felében javult a teljesítménye. Az új kategóriák szerint már nem a munka hatékonyságán, hanem az innováción és a kifinomultságon (*innovation and sophistication*) van a hangsúly.

A munkaerőpiaci kérdésekkel foglalkozó tematikus szám napjaink aktuális témái közül emel ki néhányat. Az első tanulmány a munkaerőhiány néhány kérdéskörével foglalkozik Magyarország egyik legfejlettebb régiójában. Az átfogó empirikus vizsgálat ágazatonként tárja fel a hiányszakmákat és a munkaerőhiány kezelését elősegítő eszközöket.

A következő írás a gazdasági szakon tanuló hallgatók munkaerőpiaci elvárásait vizsgálja empirikus összefüggésben. A tanulmány szerzői a francia 9M modell tényezőit figyelembe véve értelmezik a leendő munkavállalók motivációs háttértényezőit.

A tematikus szám következő tanulmánya a gazdaságtudományi szakokon tanuló egyetemi hallgatók karrierterveit mutatja be, a karrierjüket elősegítő kompetenciák empirikus vizsgálatával. A munkaerőpiaci érvényesülés speciális területeivel, az esélyegyenlőség, egyenlő bánásmód jogi kérdéseivel foglalkozik a következő írás. Az utolsó tanulmány arra keresi a választ, hogy milyen lehetőségek és kihívások előtt állnak a kolozsvári felsőoktatás IT képzéseiben tanuló magyar nemzetiségű hallgatók a heterogén összetételű helyi informatikai munkaerőpiacon. A tematikus szám *Hozzászólások* rovatában egy nemzetközi konferencián elhangzottakhoz fűzött megjegyzések olvashatók a rugalmas foglalkoztatással összefüggésben.

A munkaerőpiaci szám az „innováció és kifinomultság” szintjén mutat be kutatókat és elemzéseket, ezzel kapcsolódva a versenyképesség új kategóriájához.

A munkaerőhiány néhány kérdése a közép-magyarországi régióban – empirikus vizsgálat alapján

POÓR JÓZSEF¹ – JUHÁSZ TÍMEA² – HÁMORI TAMÁS³ –
KARÁCSONY PÉTER⁴ – MACHOVA RENATA⁵ – CSAPÓ ILDIKÓ⁶

ABSZTRAKT

A humánerőforrás iránti kereslet igen erősen megváltozott az elmúlt évtizedben és átrendeződött a munkaerőpiac keresleti és kínálati oldala egyaránt. A 2000-es évek első évtizedére a munkaerő túlkínálat volt jellemző globálisan, ezzel szemben napjaink a munkaerőhiány jellemzi. A közép-kelet-európai országokban a 90-es években végbement kedvezőtlen gazdasági és társadalmi változások hatást gyakorolnak a jelenlegi munkaerőpiac változásaira és meghatározó szerepet játszanak a munkaerőhiány kialakulásában. A rendszerváltozás után ezen országokban kialakult magas munkanélküliség arra készítette a tehetségesebb munkavállalókat, hogy a könnyebb boldogulás reményében a nyugat-európai országok irányába mozduljanak el (Bilsen – Konings 1998, Jeong et al. 2008). Napjaink egyik kulcskérdése ezen országokban a drasztikusan megnövekedett munkaerőhiány, amely kialakulását különböző tényezők befolyásolták, többek között a rendszerváltozás utáni elvándorlás, a kedvezőtlen demográfiai tényezők, a gazdasági válság és az Európai Unión belüli bérkülönbségek (Brixiova et al. 2009). Az OECD adatai alapján elmondható, hogy közel 7 millió munkavállaló hagyta el a Visegrádi országok munkaerőpiacát. A megfelelő humán tőke felkutatása, megszerzése és megtartása számos kihívás elé állítja a vállalatokat, amely hatást gyakorol a vállalatok versenyképességére és termelékenységére egyaránt. Jelen tanulmány a munkaerőhiány kialakulásának okaival és a munkaerő-megtartás lehetőségeinek vizsgálatával foglalkozik mind vállalati, mind kormányzati szinten. A kutatás folyamán közép-magyarországi régióban működő vállalatok és közszféra szervezetei kerültek megkérdezésre. A vizsgálatok eredményei rámutatnak, hogy egyeztetés és központi szervezeti intézkedések is szükségesek a szakemberhiány megoldása érdekében mind a vállalkozások, mind a kormányzat részéről egyaránt.

KULCSSZAVAK: HR, munkaerőhiány, kormányzati intézkedések, hiányszakmák, fluktuáció

¹ Egyetemi tanár, Selye János Egyetem és Szent István Egyetem.

² SAP Tanácsadó.

³ MSc hallgató, Szent István Egyetem.

⁴ Egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem.

⁵ Egyetemi adjunktus, Selye János Egyetem (Komárom, Szlovákia).

⁶ PhD hallgató, Szent István Egyetem.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

ABSTRACT

Some questions about labour shortages in Central Hungary – based on empirical research

Demand for human resources has changed very strongly over the past decade and the demand and supply sides of the labour market have shifted. While there was a global over-supply of labour by the first decade of the new millennium, the job market today is characterized by labour shortages. In Central and Eastern European countries, unfavourable economic and social circumstances in the 1990s have had an impact on the current labour market changes and play a decisive role in labour shortages. After the fall of communism, the resulting high unemployment in these countries led to more talented workers moving towards Western European countries in the hope of a better quality of life (Bilsen – Konings 1998, Jeong et al. 2008). One of today's key issues in former socialist countries now Member States of the European Union is the dramatically increased number of labour shortages, which have been influenced by various factors, including post-transition migration, unfavourable demographic factors, the economic crisis beginning in 2008, and wage differences within the European Union (Brixiova et al. 2009). According to OECD data, nearly 7 million people have left the labour markets in the Visegrád countries. The present study focuses on the causes of labour shortages and the analysis of labour retention opportunities at both the corporate and government levels. The results of our analysis show that reconciliation and central governmental measures are also needed to address the shortage of professionals, both from corporate and the government sides.

KEYWORDS: *HR, labour shortage, governmental actions, missing job, turnover*

Szakirodalmi feldolgozás

A humánerőforrás menedzsment fogalma nehezen definiálható. Tudományos szinten a HR menedzsment területeivel és azok vizsgálatával az 1900-as évek elején kezdtek foglalkozni a közgazdászok, amely az elmúlt 100 évben nagyon sok változáson ment keresztül. A közép- és kelet-európai régió országaiban az országok politikai rendszere erősen meghatározta az emberi erőforrás menedzsment területeit a múlt század második felében. Jellemzően állami irányítás alatt állt, a tradicionális „taylori vonal” volt az irányadó, a személyzeti kérdések a párt és állami vezetés felügyelete alá tartoztak. Ennek okán a régió területén a HR menedzsment eltérő módon fejlődött (Kornai 2008, Karoliny 2017).

Napjainkra a HR menedzsment komoly fejlődésen ment át, amely egy komplex, egész szervezeten átívelő tervezéssel, képzéssel és jogi háttérrel működő szakma, melynek célja a szervezet hosszú távú fennmaradása és fejlődése (Torrington et al. 2014).

A humánerőforrás menedzsment az egész szervezetet átöleli, funkciói minden területre kihatnak, egyik legfontosabb feladata a megfelelő humánerőforrás biztosítása a vállalat számára (Ulrich 2015). A modern humánerőforrás gazdálkodás fontos

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

feladata a dolgozók elégedettségének biztosítása, amely által a megfelelő teljesítmény és az egyéni és szervezeti célok összhangba kerülnek egymással (Dajnoki – Fenyves 2014).

A fluktuáció mértéke iparáganként és földrajzi területenként is nagyon eltérő mértéket mutat. A fluktuáció nagyságára a vállalkozásnál lévő nyitott pozíciók és a munkanélküliségi ráta is hatással van. Mathis és Meglich (2014) megállapítása szerint, amikor csökken a munkanélküliségi ráta, vele fordítottan arányosan nő a fluktuáció. A legmagasabb fluktuáció a kiskereskedelemben, a speciális tudást igénylő területeken (pl. mérnök), az építőiparban és a call centerekben figyelhető meg, amely egybeesik a hiányszakmák területeivel. Régiós eltérések is kimutathatók, magasabb fluktuáció figyelhető meg azokon a területeken, ahol alacsonyabb a munkanélküliség. Magyarországon a munkaerőhiány az elmúlt évek tendenciájához hasonlóan tovább növekedett. Szélesedett azon munkakör-kategóriák száma, ahol egyre hosszabb időt kíván a megfelelő munkaerő megtalálása és az üres, betöltetlen pozíció betöltése (Sebők 2017). A helyzet kialakulásában számottevő szerepet játszik a külföldi kivándorlás is. Egyes források (BBJ 2018) szerint ez az érték napjainkra elérte hazánkban a több mint 340 ezres értéket.

A felmérési eredmények rámutatnak arra, hogy a munkahelyi fluktuáció többféle okra vezethető vissza, ilyen tényező a munkahelyi elégedetlenség, az alacsony lojalitás mind a munkáltató, mind a munkavállaló irányába, a munka-magánélet egyensúly konfliktusa és természetesen a bérezés (Csedő et al. 2016).

A megfelelő minőségű humán erőforrás vagy bizonyos esetekben a munkavállalók elköteleződése nem megfelelő. Egy vállalkozás életében veszélyforrásként jelenik meg a magas fluktuáció. A munkaerő mozgását befolyásolja a szervezet adottsága, a vállalkozás piaci pozíciója, a regionális munkaerőpiaci jellemzők, az egyéni indítékok, a munkaerőmozgás szabadsága (Koncz 2004). A fluktuáció különböző mértékben jelenik meg a szervezetek életében, amelyekre eltérő magyarázatok lehetnek, és amely minden szervezet életében problémaként és költségként jelenik meg, ennek ellenére bizonyos helyzetekben pozitívan is befolyásolja a vállalat működését (Boudreau 2010).

A fluktuáció ellen nehéz bármit is tenni, hiszen egyrészt természetesen folyamat, másrészt rengeteg külső ok játszik közre a kialakulásában. A fő kérdés az, hogy meg lehet-e előre jóslni, hogy ki fog kilépni a vállalkozástól. Vannak esetek, amikor a kilépés egy azonnali, érzelmeken alapuló döntés, de sok esetben ez egy hosszú folyamat, melyet számos esemény előz meg és vezet el a végső döntéshez (Saridakis – Cary 2016). A kutatók különböző viselkedési modelleket dolgoztak ki, de mostanáig még nem sikerült olyat kialakítani, ami tökéletesen működött volna annak köszönhetően, hogy az emberi viselkedés és döntési mechanizmus rendkívül összetett folyamat (Saridakis – Cary 2016).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

A. Gomez – Mejia (1995) szerint a munkaerőpótlás költségeit a következő tényezők befolyásolják:

- *A toborzási költségek*, amelyek tartalmazzák a hirdetési vagy professzionális toborzással foglalkozó cég megbízásához kapcsolódó költségeket, esetleg különböző állásbörzéken vagy egyetemi kariernapokon való részvételt. Minél komplexebb szakértelmet igénylő munkakört szeretne betölteni a vállalkozás, annál magasabb költségekkel kell számolni.
- *A kiválasztási költségek*, amelyek tartalmazzák az interjúztatás, a jelentkezéssel járó tesztek, az utazási költségek és az interjúkészítő kieső munkájának a költségeit. Mivel nagyon sok munkáltató kulcskérdésnek tartja a kiválasztást, ezért több munkatársat is bevon a döntésbe, így az ő kieső munkaidejükkel is számolni kell.
- *A betanítás költségei*. Legyen bármennyire is tapasztalt az új munkatárs, meg kell ismernie a céget, be kell illeszkednie a többi munkatárs közé és meg kell tanulnia a cég termékeit, tehát elkerülhetetlen a képzés. A képzések díja mellett számolni kell azzal is, hogy ameddig oktatják a kollégát, addig sem termel.

Allen (2008) tanulmányában az önkéntes kilépés költségeit 4 fő kategóriába sorolja, amelyet az 1. számú táblázat mutat be. Ezek a költségek komoly terhet jelentenek a vállalat számára.

1. táblázat. Önkéntes kilépés költségeinek részletezése

Pénzügyi költségek	HR személyzet ideje (<i>kilépő interjúk, bérszámfejtés, cafeteria</i>)
	Vezető ideje (<i>kísérlet a megtartásra, kilépő interjú</i>)
	Felgyülemlett szabadság kiadása
	Ideiglenes megoldás (<i>esetleges pótlás, túlóra fizetése</i>)
Helyettesítési költségek	Új munkaerő költsége
	Járulékos költségek (<i>bónusz, fizetés feletti egyéb juttatások, lakhelyváltoztatás költsége</i>)
	A felettes vezető és a részleg alkalmazottainak ideje
	Orientációs program ideje és anyagának összeállítása
	HR személyzet költsége (<i>bérszámfejtés, cafeteria igénye</i>)
Tréningköltségek	Kötelező tréning (<i>gyakorlati idő, eszközök, felszerelés biztosítása</i>)
	On the job tréningek (<i>felügyelő és a munkavállaló ideje</i>)
	Mentorálás (<i>mentor ideje</i>)
	Beilleszkedés (<i>kollégák ideje</i>)
	Hatékonyág csökkenése, amíg az új munkaerő be nem tanul

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Egyéb költségek	Késés a termelésben vagy az ügyfél kiszolgálásában, a szolgáltatás minősége csökken
	Elveszett ügyfelek
	Ügyfelek nem kapják meg azt, amit akkor kaptak volna, ha a dolgozó marad
	Szorosabb verseny, dolgozó konkurens céghez megy, vagy saját vállalkozást indít
	A távozás miatt a munkakedv csökkenhet, másokat is távozásra készíthet
	Csapatmunka megbomlása
	Munkaerő sokszínűség elvesztése

Forrás: Dajnoki – Fenyves (2014: 7)

A korábban idézett szerző szerint a fluktuáció nem olcsó dolog. A beosztott munkakörök esetében egy munkavállaló kilépése és pótlása az éves bérének a felével egyenlő. Magasabb kategóriájú és komplexebb pozícióknál meghaladhatja az éves bér egy- és kétszeresét is (Boudreau 2010). Egy legújabb hazai kutatás szerint egy új dolgozó pótlása hazánkban meghaladhatja az egymillió forintot (Blooment – BDO 2017).

A vállalkozások az ideális fluktuációs mérték megállapításához szükséges adatokat a saját célpiacaikról és belső dolgozói adatállományukból szerzik be, amely hozzájárul az ideális fluktuációs mérték meghatározásához. A fluktuáció ideális nagyságát minden vállalkozásnak saját magának kell megállapítania. Módszereit tekintve érdemes kategóriákat létrehozni a dolgozók teljesítménye, a pozíció, az életkor, a nem és a szolgálati idő alapján (Ambrus – Lengyel 2006).

Redman és Wilkinson (2006) megállapítják, hogy a létszámcsökkentés eszközként is megjelenhet a szervezetek működésében, hiszen ezzel növelhetővé válik a szervezet termelékenysége és hatékonysága. Ennek ellenére sok vállalkozás nem alkalmazza eszközként a létszámcsökkentést, mert a kutatások eredményei arra mutatnak rá, hogy a létszámcsökkentés negatív eseményként marad meg a vállalkozás életében (Burke 1997).

Blandy – Richardson (1992) szerint hiányszakmának lehet nevezni, ha a szabad munkaerő adott bérszínvonal mellett nem képes betölteni a szabad álláshelyeket, közelebből vizsgálva azonban sokkal összetettebb a kép. Egy másik megfogalmazás szerint akkor beszélünk szakemberhiányról, amikor a munkaerőpiaci egyensúly felborul, mert a keresett munkaerő létszáma meghaladja azt a kínálatot, amennyien adott bérek mellett hajlandóak és képesek is dolgozni, adott munkakörülmények között, adott helyen és időben, megfelelő tapasztalattal és végzettséggel (Barnow et al. 1998). Ez a fajta hiány bármely iparágban jelentkezhet, a szakképzett, alacsony

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

nyan képzett, félig képzett és képzetlen munkaköröket is érintheti. Csedő és társai által végzett (2016) felmérés szerint a betöltetlen pozíciók aránya igen magas a következő területeken: IT specialista, mérnök, minőségbiztosítási mérnök, tanácsadó, gépészmérnök és pincér. A szakemberhiány az alacsony bérekre, a képzettség hiányára és a versenytársaknál lévő kedvezőbb feltételekre vezethető vissza. Ezeket az eredményeket a 2017-ben és 2018-ban a Szent István Egyetem Menedzsment és HR Kutató Központ által elvégzett újabb kutatások eredményei is alátámasztják (Poór et al. 2017, 2018).

Az alacsony munkanélküliség és a vállalatok változó képzettségi igénye miatt is kialakulhat munkaerőhiány, emellett további okok is kiválthatják, mint például a változó technológiai környezet, például robotizáció, informatikai fejlődés; a gyors gazdasági növekedés miatt fellépő, növekvő termelési igény; a munkaerő-elváncolás, gazdasági, vallási vagy politikai okok miatt, illetve az öregedő társadalom miatt sokan lesznek nyugdíjasok, miközben kevesebb az új munkavállaló.

Richardson (2007) véleménye szerint a munkavállalóknak sokkal többérté tudásra van szüksége, mint az adott szakmához szükséges professzionális tudás, a magasabb pozícióknál a szakmai tudás mellett a személyiségbeli elvárások listája szinte végtelen.

A szakemberhiány egy nemkívánatos gazdasági állapot, amely megoldására a szervezetek eltérő intézkedéseket alkalmaznak, ilyen például a nem megfelelő szak tudással rendelkező dolgozó felvétele magasabb bérszínvonalon vagy alacsonyabb termelékenységi szinten; a megfelelő szakképzettséggel rendelkező dolgozókat különböző ösztönzőkkel túlórára bírják; megpróbálják a fizikai tőkét humán tőkével helyettesíteni; ösztönzik az országon belüli vagy nemzetközi lakóhelyváltást, vagy csökkentik a termelési szintet (Borghans 1997).

Az intézkedések minden esetben plusz költséget jelentenek a szervezet működésében. Igaz, ezen alternatívák alkalmassá válnak a szakemberhiány megszüntetésére azokban az esetekben, amikor a vállalkozásoknak nehéz vagy nagyon költséges új szakembert felvenni, illetve a hiányszakmák területén a munkaerőpiaci verseny megerősödik, amely a bérköltségek emelkedéséhez vezet. Minél alacsonyabb költségeken lehet ezen alternatívákat kivitelezni, annál inkább csökkenthető a szakemberhiány által okozott kár. Továbbra is szükséges hangsúlyozni, hogy ezek a megoldások nem szüntetik meg a szakemberhiányt, csupán a gazdaságra tett negatív hatások csökkennek. Az eltérő megoldások pozitív hatásai közé sorolhatók az alacsonyabb szintű szakemberhiány által generált költségek, negatív hatása viszont a többletköltségek vagy termelékenység csökkenése a „nem szakemberhiányos” állapothoz képest (Borghans 1997).

A munkaerőhiány kérdését a vállalkozások eltérő módon kezelik, de ez önmagában nem elegendő, kormányzati intézkedésekre is szükség van. Farrel (2013) kutatásai alapján a kormányok három fontos intézkedést tehetnek képzési oldalon a szakemberhiány elkerülésében: információgyűjtés és -terjesztés, szektoro-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

kon átívelő együttműködések segítése, és egy oktatásból a munkába kerülést segítő rendszer létrehozása. A fiataloknak kevesebb, mint a fele rendelkezik elegendő információval a munkaerőpiaci trendeket illetően. Mindez elkerülhető a kormányok által nyújtott megfelelő tájékoztatással (pl. a várható diplomások végzettsége az elkövetkező években), amely segíti a tervezést, szakmaválasztást és elhelyezkedést. Ezen információk a munkavállalókat, az oktatási intézményeket és a vállalkozásokat is nagyban segíthetik hosszú távú stratégiájuk kialakításában. Ezért olyan megoldásokat kell létrehozni a jövőre nézve, amelyek kidolgozásában együttműködnek az oktatási intézmények, a kormány és a vállalkozások egyaránt, annak érdekében, hogy közösen tervezzenek és oldják meg az ágazatokon belüli szakemberhiányt. Mivel együttműködésről van szó, a költségek is megoszlanak, ami tovább növelheti a részvételi hajlandóságot. A kormány nagy szerepet tud betölteni az ilyenfajta együttműködések megszervezésében és elindításában. Keszthelyi (2016) rávilágít arra, hogy újragondolt adópolitika és megfelelően kezelt szociális juttatások segíteni tudják a Magyarországon kialakult szakemberhiány menedzselését. A vállalkozások véleménye alapján elmondható, hogy az alternatív munkamódszerek alkalmazásának lehetőségét magasabb mértékben szükséges támogatni az állam részéről, amely megoldást tud nyújtani hosszú távon a munkaerőhiány-szakemberhiány kérdéseire.

Csedő és szerzőtársai (2016) által végzett kutatási eredmények szerint a megkérdezett szervezetek több mint fele a leghatékonyabb kormányzati eszköznek tartja a képzési programok támogatását és szervezését (duális és speciális szakmai); az átfogóbb és részletesebb jövedelemtámogatási rendszer kialakítását; a vállalkozások támogatását gyermeknapközök és óvodák létrehozására vagy speciális munkaerőpiaci szolgáltatások bevezetését.

A korábban már idézett Keszthelyi (2016) véleménye szerint, a szakemberhiány további növekedését csökkenteni lehetne, ha sikerül megállítani a lakosság külföldi kivándorlását. Megállapítja, hogy nem a kivándorlás a legnagyobb gond, hanem annak a jelenségnek a hiánya, amely megfigyelhető a gazdagabb országokban is: pár év külföldi munka után hazaköltöznek a munkavállalók. Nagyon fontos lenne, ha a külföldön dolgozók számára ismét vonzó munkakörülményeket lehetne biztosítani hazai viszonylatban.

A Randstad (2016) által készített felmérés szerint a hazai munkavállalók 82%-a problémásnak tartja a bérek és a béren kívüli juttatások alacsony színvonalát, és Magyarországon a munkaképes korú lakosság csupán 65%-a dolgozik, amely alacsonyabb az európai átlagnál.

A munkaerőhiány kezelésére megoldást adhat a robotizáció, amely már jelen van. Ford (2016) véleménye, hogy napjainkban a munkaerőhiányt jelentő területek az új típusú robotizáció hatására hamarosan megszűnnek. Smith (2016) tanulmányában rámutat, hogy 50 év múlva vélhetően a robotok, komputerok és automata rendszerek több munkát fognak végezni, mint élő emberek. Az önjáró autóktól kezdve, a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

félautomata robotokon át, az intelligens algoritmusokig, már napjainkban is nagyon sok munkát végeznek a gépek az emberek helyett. Egy kutatás alapján (Hess – Ludwig 2017) elmondható, hogy az USA-ban lévő állások 47%-a van „veszélyben” a robotizáció miatt. Anandan (2015) szerint nem az a kérdés, hogy lesz-e robotizáció, vagy szükséges-e, hanem az, hogy mikor kezdik el a vállalkozások alkalmazni a különböző munkaterületeken. A jelenlegi szakemberhiányos állapot nagyban felgyorsítja az eseményeket. Ez az irány azonban hatással lesz a képzésre és a kormányzati programokra is, hiszen a robotok tervezését, működtetését, programozását egyelőre emberek oldják meg, mindaddig, amíg ezek a robotok nem érik el a fejlődésük azon szintjét, amikor az önfejlesztővé és önjavítóvá válik.

Smith (2014) véleménye szerint valószínűtlen, hogy a robotizált munkakörökben teljesen átvegyék a robotok a munkát az emberektől. Az előző okfejtések lezárásaként érdemes idézni a jövőkutató Hararit, aki szerint „egy vagy két évtizeden belül kétmilliárd ember válik gazdaságilag feleslegessé”, míg „mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a jelzett változás nagyon sok új munkahelyet fog teremteni” (Harari 2018: 29).

A kutatás módszere⁷

A kérdőíves vizsgálat során 174 szervezet válaszát dolgoztuk fel. A megkérdezett szervezetek jellemzően a közép-magyarországi régióban helyezkedtek el, amely Magyarország egyik legfejlettebb régiójának számít.

Az alkalmazott kérdőív három fő területre bontható, az első része jellemzően a minta specifikálására épült, azaz a szervezetek elhelyezkedésére, ágazati besorolására, éves árbevételre és létszámadatokra kérdezett rá. A második része elemezte a fluktuáció mértékét és a legnehezebben betölthető pozíciók jellemzőit, valamint a munkaerőhiány leküzdéséhez köthető vállalati intézkedések kérdésköreit. A harmadik része vizsgálta a munkaerőhiány kezelésére és megoldására létrejövő állami és szervezeti intézkedések értékelését.

A kérdőívre adott válaszokat statisztikai elemzési módszerekkel az IBM SPSS Statistics program segítségével dolgoztuk fel. Az elemzés során leíró és következtető statisztikákat alkalmaztunk.

Elemzésünkben az alábbi hipotézist vizsgáltuk:

- *A kutatásban részt vevő cégek úgy látják, hogy mind kormányzati, mind szervezeti intézkedések feltétlenül szükségesek a szakemberhiány megoldásában.*

⁷ A szerzők köszönetet mondanak Csedő Csabának, Frajna Piller Annamáriának és Kolbe Tamásnak az empirikus vizsgálatban való közreműködésükért.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Kutatási eredmények

A megkérdezett szervezetek a közép-magyarországi régióban találhatóak, 46,6%-a hazai magántulajdonú vállalkozás, 7,5%-uk hazai külföldi tulajdonú vállalkozás, 35,1%-uk külföldi tulajdonossal rendelkező vállalkozás és 10,9%-uk vegyes tulajdonosi formával rendelkező szervezet. A legnagyobb arányban a szolgáltató (29,9%) és ipari (10,9%) szektor képviselői töltötték ki a kérdőívet.

A megkérdezett vállalatok 21,8%-a több mint 1000 főt alkalmazott. A mintában minden tizedik cég 500–1000 fő közötti munkavállalói létszámmal rendelkezett, minden nyolcadik 10–51 fő közötti, illetve 2–9 fő közötti munkavállalói létszámmal rendelkező volt.

A megkérdezett szervezetek éves árbevételét vizsgálva megállapítható, hogy a legnagyobb gyakorisággal az 1–10 Mrd Ft közötti (23,6%) és a 100 millió és 1 Mrd Ft közötti (20,1%) szervezetek fordultak elő.

2015-ben átlagosan a leggyakoribb fluktuációs arány 5–10% között volt, de 7 cég esetében ez elérte a 40% feletti nagyságot is. A kereskedelmi és szolgáltató szektorban működő vállalatok körében volt ilyen magas a fluktuáció. A felsőfokú végzettségűek esetében leginkább a 0–5%-os arányú fluktuáció a leggyakoribb, míg a fizikai dolgozók mindössze 42,3%-a nem vált munkahelyet. A 2. táblázat az ágazatonkénti hiányszakmákat mutatja be.

2. táblázat. Ágazatonkénti hiányszakmák a válaszok tükrében

Ágazatok	Hiányszakmák
Ipar	értékesítési vezető, gépkezelő, kőműves mérnök (villamos, gépész, minőségi), villanyszerelő
Kereskedelem	általános adminisztráció, autószerelő, eladó, pénztáros, IT szakember
Informatika	tanácsadó, értékesítő, szoftverfejlesztő, programozó, rendszermérnök, SAP fejlesztő
Logisztikai szolgáltatás	gépkocsivezető, projektvezető
Mezőgazdaság	fizikai dolgozó
Szolgáltatás	ügyfélszolgálat, operátor, értékesítő, könyvelő, IT tanácsadó, pincér/felhasználó
Közigazgatás	HR specialista, informatikus, projektmenedzser

Forrás: Szerzők saját szerkesztése

A válaszadók szerint leginkább 8, illetve 12 hét szükséges az adott munkakörök betöltésére, igaz, voltak olyan szélsőséges esetek, amikor a munkakör betöltésének ideje jóval hosszabb időt vett igénybe, ilyen például a felszolgáló vagy IT szakemberek.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

A szervezetekben jelentkező munkaerőhiány és a szervezeten belüli munkaerő-megtartás fontos kérdés a megkérdezett szervezeteknél, amelyekre eltérő ösztönző eszközöket alkalmaznak. A 3. számú tábla tartalmazza azokat az ösztönző eszközöket, amelyeket a megkérdezett szervezetek alkalmaznak a munkatársak hosszú távú megtartása érdekében.

3. táblázat. Alkalmazott eszközök a munkaerőhiány kezelésére és a munkatársak megtartására (%)

Eszközök	Jelenleg is alkalmazzuk	Tervezzük alkalmazását	Nem tervezzük alkalmazását	Nálunk ez nem alkalmazható	Kevés ismeretem van róla
Cégautó juttatás	41,0	2,6	35,9	16,7	3,8
Extra szabadságnapok biztosítása	43,6	1,3	42,3	10,3	2,6
Bérfelmérésben való részvétel, és a tapasztalatok beépítése a javadalmazási rendszerbe	46,3	13,4	22,0	11,0	7,3
Általános kompetencia értékelési és fejlesztési program	48,8	28,8	17,5	1,3	3,8
Speciális képzési program, egyéni fejlesztési terv	50,0	30,0	16,3	2,5	1,3
Karrier- és utánpótlás menedzsment program	50,6	30,4	15,2	3,8	0,0
Béren kívüli juttatások rendszerének átalakítása	55,6	17,3	22,2	3,7	1,2
Gyakornoki program	59,3	16,0	19,8	3,7	1,2
Bérezési, fizetési rendszer átalakítása	60,5	7,4	19,8	6,2	6,2
Munkavállalói elégedettség és elkötelezettség felmérése	63,3	22,8	10,1	2,5	1,3
Atipikus foglalkoztatási formák (rész munkaidő, osztott munkakör, távmunka)	64,2	11,1	14,8	8,6	1,2
Munkavégzési körülmények javítása	67,9	16,7	11,5	3,8	0,0
Rugalmas munkaidő alkalmazása	71,3	11,3	7,5	8,8	1,3
Teljesítményértékelési és prémiumrendszer	79,0	11,1	7,4	2,5	0,0

Forrás: Szerzők saját szerkesztése

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

A megkérdezett szervezetek igen gyakran alkalmazzák a megszerzés és megtartás eszközeként a teljesítményértékelést és prémiumrendszerek használatát, a rugalmas munkaidőt, az atipikus foglalkoztatási formákat, avagy javítják a munkakörülményeket. Az additív juttatások, mint céges autó, béren kívüli juttatások bevezetése sok cég esetében nem éri el a tervezés fázisát sem.

Az ösztönző rendszerek és bérrendszerek versenyképesebbé tételének kérdését illetően a szervezetek nemcsak magukra támaszkodhatnak, hanem állami segítségre is, mivel az állam számos intézkedést hozhat a munkaerőhiány kezelésére. Kérdés azonban, hogy ennek hatékonysága és sikeressége mennyire igazolható. A szervezeteket a felmérés folyamán megkérdeztük, hogy véleményük szerint mennyire tekinthetők eredményesnek a különböző kormányzati intézkedések és megoldások. (Ezt a vizsgálatot egy ötfokozatú Likert-skálán végeztük, amely esetében az 1-es az egyáltalán nem hatékonyságot, míg az 5-ös a teljes hatékonyságot jelentette.) Ezt mutatja a 4. táblázat.

4. táblázat. Kormányzati intézkedések hatékonysága (átlag, szórás)

Kormányzati intézkedések	Átlag	Szórás
Külföldi munkavállalók betelepedésének ösztönzése, támogatása a világ bármely tájáról	2,23	1,321
Közmunkában dolgozók nem közigazgatásban működő szervezetek általi alkalmazhatósága, „kölcsonözhetősége”	2,38	1,517
Külföldi munkavállalók betelepedésének ösztönzése, támogatása Európából	2,51	1,292
Nyelvtanítás külföldi munkavállalók számára	2,56	1,277
Külföldi munkavállalók betelepedésének ösztönzése, támogatása Közép-Európából	2,57	1,335
Áttelepelési támogatás (külön bel- és külföldi áttelepedés esetén)	2,87	1,327
Közlekedés fejlesztése, munkába járási hozzájárulás (pl. vállalati buszok támogatása)	3,37	1,26
Lakhatási támogatások (építés, munkásszállás, albérlet) alkalmazása	3,58	1,246
Vállalati bölcsődék és óvodák támogatása	3,70	1,433
Speciális munkaerőpiaci szolgáltatások bevezetése	3,76	1,203
Diákmunka szerepének növelése (közép- és felsőfokú hallgatók bevonása a munkaerőpiacra)	3,77	1,099
Bértámogatási rendszer kiterjesztése	3,80	1,234
Képzési programok ösztönzése, támogatása (duális képzés, speciális szakképzési programok)	3,84	1,163
Atipikus munkavállalási formák támogatása (pl. távmunka, részmunkaidő, osztott munkakör stb.)	4,05	1,2
Adózási/járadékrendszer átalakítása	4,42	0,9

Forrás: Szerzők saját szerkesztése

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

A kapott eredmények azt mutatják, hogy a szervezetek leginkább az adózási és járulékrendszer átalakításában látnak megoldási lehetőséget a problémára. Továbbá az atipikus munkavállalási formák, a képzési programok ösztönzése jelenthet hatékony lehetőséget a munkaerő-megtartás kezelésére. Ez utóbbi esetekben azonban magasak a szórás értékek, nem úgy, mint az adózási és járulékrendszer átalakítása során, amely tekintetében viszonylag egyöntetű volt a válaszadók véleménye. A vélemények alapján a szervezetek nem bíznak a külföldi munkavállalók betelepítésében, amely mintegy megoldhatná a szakemberhiányt.

A kapott eredmények vizsgálatai alapján az adott változókat faktorokba redukáltuk. Az állítások alkalmasak voltak a faktorképzésre: KMO érték: 0,648, a Bartlett-teszt: Khi-négyzet: 412,219, df: 105 szign: 0,00. Valamennyi változó kommunalitása magasabb volt, mint a hüvelykujjszabályként elfogadott 0,25-ös érték (Sajtos – Mitev 2007). A faktorok rotálása ortogonális forgatási módszerrel, azon belül is Varimax-eljárással történt. Az összes faktorsúly az igazán fontosnak ítélt 0,5-ös abszolút értéket meghaladta, így valamennyi változó hozzájárult a faktorelemzéshez. A faktorok magyarázott varianciarányada 68,4% lett, amely elfogadhatónak tekinthető. A faktor komponenseket mutatja az 5. táblázat.

5. táblázat. Faktor komponensek

Vizsgált tényezők	Komponens			
	1	2	3	4
Külföldi munkavállalók betelepítésének ösztönzése, támogatása Európából	,943			
Külföldi munkavállalók betelepítésének ösztönzése, támogatása Közép-Európából	,932			
Külföldi munkavállalók betelepítésének ösztönzése, támogatása a világ bármely tájáról	,875			
Nyelvtanítás külföldi munkavállalók számára	,571			
Vállalati bölcsődék és óvodák támogatása		,844		
Közlekedés fejlesztése, munkába járási hozzájárulás (pl. vállalati buszok támogatása)		,792		
Képzési programok ösztönzése, támogatása (duális képzés, speciális szakképzési programok)		,644		
Atipikus munkavállalási formák támogatása (pl. távmunka, részmunkaidő, osztott munkakör stb.)		,614		
Lakhatási támogatások (építés, munkásszállás, albérlet) alkalmazása		,550		
Speciális munkaerőpiaci szolgáltatások bevezetése			,847	
Bértámogatási rendszer kiterjesztése			,810	
Adózási/járulékrendszer átalakítása			,723	

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Köz munkában dolgozók nem közigazgatásban működő szervezetek általi alkalmazhatósága, „kölcsonözhetősége”				,716
Áttelepedési támogatás (külön bel- és külföldi áttelepedés esetén)				,684
Diákmunka szerepének növelése (közép- és felsőfokú hallgatók bevonása a munkaerőpiacra)				-,562

Forrás: Szerzők saját szerkesztése

A faktorsúlyok alapján a faktorok a következőképpen azonosíthatóak:

1. faktor: Külföldi munkavállalók betelepítési lehetősége.
2. faktor: A munkavállalást támogató szociális szolgáltatások növelése.
3. faktor: Bér-, adó- és járulékirányú intézkedések.
4. faktor: A köz- és diákmunkával kapcsolatos megoldások.

Az ANOVA elemzések azt mutatják, hogy a tulajdonosi formák alapján nincs szignifikáns különbség az adott faktorokat vizsgálva. Hasonló eredményeket kaptunk, amikor a létszám alapján vizsgáltuk a szignifikáns különbséget a faktorok tekintetében.

A kérdőív eltérő állításokat tartalmazott a munkaerőhiány leküzdésére vonatkozóan, és azt vizsgáltuk, hogy a szervezetek milyen mértékben értenek egyet az adott állításokkal. (Ötfokozatú Likert-skálán az egyes az egyáltalán nem, míg az ötös a teljes egyetértést jelentette.) A válaszok átlaga és szórása a 6. táblázatban látható.

6. táblázat. A munkaerőhiány leküzdése (átlag, szórás)

Állítás	Átlag	Szórás
Akik tőlünk elmennek, többnyire külföldön vállalnak munkát	2,64	1,272
A szakképzett, nyelveket beszélő szakemberek kivándorlása komoly gondokat okoz vállalatunknál	2,87	1,398
Szervezetünk vezetői szorgalmazzák az innovatív HR megoldások alkalmazását	2,96	1,246
Egyre nehezebb a környező országokból betölteni az üres munkaköröket, mert a munkavállalók más országokat szívesebben választanak	3,29	1,263
Ma a 18–35 éves korosztály vonzása és megtartása jelenti a vállalatunk / szervezetünk számára a legkihívóbb feladatot	3,91	1,088
Növeli a tehetséges munkavállalók lojalitását, ha innovatív ötleteik megvalósításához a szervezet kereteket biztosít	4,18	0,952
Egy vállalat, szervezet vonzerejét növeli az etikus üzleti magatartás és a fenntartható működés	4,29	0,824
A sikeres toborzás komplex megközelítést kíván, amely a bevonzani kívánt célcsoport motivációinak alapos ismeretét igényli	4,45	0,832

Forrás: Szerzők saját szerkesztése

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Megállapítható, hogy az X és az Y korosztály megtartása egy adott munkahelyen nehézséget jelent a cégek számára. A kapott válaszok értékelése rámutat, hogy a kivándorlás nem okoz akkora dilemmát a válaszolóknak, igaz többé-kevésbé problémát jelent a környező országokból idevonzani a megüresedett helyekre a munkaerőt. A munkaerő megszerzése és megtartása abban az esetben lehetséges, ha a szervezetek egy etikus, komplex, innovatív magatartást és vállalati értékrendet biztosítanak a munkavállalóik számára

Konklúzió

A tanulmány egy 2018-ban készült kutatás néhány eredményét mutatta be. A vizsgálatból megállapítható, hogy mind a szervezeti, mind a kormányzati lépések szükségesek ahhoz, hogy a jelenleg fennálló szakemberhiányt a szervezetek meg tudják oldani. Ezek a lépések nem feltétlenül a külföldi munkavállalókkal történő szakemberfeltöltést jelentik, hanem a hazai dolgozók itthon maradását segítő intézkedésekkel – ilyen intézkedések közé tartozik a képzési és ösztönzési rendszerek alkalmazása, magasabb munkabérek és a bér-, az adózási és járulékrendszer munkaerőbarát mivoltát erősítő intézkedések – oldható meg.

A kormányzati oldalon szükséges lépésekkel párhuzamosan a szervezetek részéről is fontos számos innovatív, megelőző és átfogó intézkedést alkalmazni a munkaerő-megtartás érdekében. A szervezeti és kormányzati megoldások összehangoltan, egymást kölcsönösen kiegészítve, illetve egymással együttműködve pozitív hatást gyakorolhatnak a munkaerőhiány kezelésére. Magyarország hosszú távú versenyképességének a megőrzése érdekében stratégiai szinten kell kezelni a tehetségek gondozását, annak érdekében, hogy a legmotiváltabb és legjobban képzett szakemberek tudják betölteni a munkaköröket.

A tanulmányunk korlátja, hogy egy időszak (2016. május-július) alatt gyűjtött adatok alapján próbáltunk véleményt formálni. Jövőbeli tervünk, hogy hét (Ausztria, Cseh Köztársaság, Lengyelország, Magyarország, Románia, Szerbia, Szlovákia) közép-kelet-európai országban végzett empirikus kutatás alapján próbálunk felvázolni a vizsgált témával összefüggő lehetséges trendeket és tendenciákat, amelyek eredményeit a későbbiekben fogjuk bemutatni.

Irodalom

- Allen, G. D. (2008): Retaining Talent. SHRM Foundation. United States of America. <http://www.shrm.org/about/foundation/research/documents/retaining%20talent%20final.pdf>. (Letöltve: 2017.10.07.)
- Ambrus, T. – Lengyel, L. (2006): Humán controlling számítások. CompLex Kiadó, Budapest.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

- Anandan, T. M. (2015): Closing the Skills Gap in Automation: A Call for Action. Robotic Industries Association. www.robotics.org (Letöltve: 2015.04.30.)
- Barnow, B. – Trutko, J. – Lerman, R. (1998): Skill Mismatches and Worker Shortages: The Problem and Appropriate Responses. Urban Institute Policy Memorandum. (Prepared for the Washington (DC), Department of Labor, Washington (DC).
- BBJ. (2018): Hungarians working abroad above EU average. Budapest Business Journal (BBJ). <https://bbj.hu/analysis/hungarians-working-abroad-above-eu-average-149883> (Letöltve: 2019.01.11.)
- Bilsen, V. – Konings, J. (1998): Job Creation, Job Destruction, and Growth of Newly Established, Privatized, and State-Owned Enterprises in Transition Economies: Survey Evidence from Bulgaria, Hungary and Romania. *Journal of Comparative Economics*, 26 (3), 429–445.
- Blandy, R. – Richardson, S. (eds.) (1982): *How Labour Markets Work*. Longman Cheshire, Melbourne.
- Blooment – BDO (2017): Jelentős munkaerőgondok Kelet-Közép-Európában. Adó-online. <https://ado.hu/munkaugyek/bdo-jelentos-munkaerogondok-kelet-kozep-europaban/> (Letöltve: 2019.01.11.)
- Borghans, L. – Grip, A. – Smoorenburg, M. (1997): The definition of skills shortages. Centre for Education and the Labour Market. Maastricht University, Maastricht.
- Boudreau, J. W. (2010): *Retooling HR*. Harvard Business Press, Boston.
- Brixiova, Z. – Li, W. – Yousef, T. (2009): Skill shortages and labor market outcomes in Central Europe. *Economic Systems*, 33 (1), 45–59.
- Burke, W. W. (1997): The new agenda for organization development. *Organizational Dynamics*, 26 (1), 6–20.
- Csedő, Cs. – Frajna–Piller, A. – Horváth, A. – Kolbe, T. – Kovács, T. – Poór, J. (2016): Szakemberhiány és munkaerő-megtartás kulcsmunkakörökben. Szent István Egyetem Menedzsment és HR Kutató Központ, Budapest.
- Dajnoki, K. – Fenyves, V. (2014): Fluktuációs sajátosságok feltárása egy multinacionális szervezet példáján keresztül. *Humán Innovációs Szemle*, 5 (1–2), 6–17.
- Daniels, K. (2010): *Employee Engagement*. CIPD, London.
- Farrel, D. (2013): Education to Employment: What Can Government Do About the Skills Gap? Education, Law&Government. <https://www.linkedin.com/pulse/20130718183920-258795020-education-to-employment-what-can-government-do-about-the-skills-gap/> (Letöltve: 2019.01.11.)
- Ford, M. (2016): *Robotok kora*. HVG könyvek, Budapest.
- Gomez-Mejia, L. R. – Balkin, D. B. – Cardy, R. L. (1995): *Managing human resources*. Prentice Hall, Englewood Cliffs (NJ).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

- Harari, N. Y. (2018): 21 Lessons for the 21st Century. Jonathan Cape, London.
- Hess, D.E. – Ludwig, K. (2017): Humility Is the New Smart Rethinking Human Excellence in the Smart Machine Age. Berrett-Koehler Publishers Inc., Oakland.
- Jeong, B. – Kejak, M. – Vinogradov, V. (2008): Changing composition of human capital: Czech Republic, Hungary and Poland. *Economics of Transition*, 16 (2), 247–271.
- Karoliny M.-né (2017): Áttekintés az emberi erőforrás menedzsmentről. In: Karoliny M.-né – Poór, J. (szerk.): *Emberi erőforrás menedzsment kézikönyv*. Wolters Kluwer, Budapest.
- Keszthelyi, C. (2016): Hungary suffers labor shortage in many sectors. *Budapest Business Journal*, September 2–September 15, 15.
- Koncz, K. (2004): Kompetencia alapú személyügyi tervezés. In: Tóthné Sikora Gizella (szerk.): *Humán erőforrások gazdaságtana*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Kornai, J. (2008): A kapitalizmus néhány rendszerspecifikus vonása. *Közgazdasági Szemle*, LV. (5), 377–394.
- Mathis, J. V.– Meglich, V. (2014): *Human Resource Management*. Cengage Learning, New York.
- Poór, J. – Karoliny, M.-né (szerk.) (2013): *Emberi erőforrás kézikönyve*. Complex Kiadó, Budapest.
- Poór, J. – Juhász, T. – Csapó, I. – Tóth, K. – Némethy, K. (2017): *Szakemberhiány és munkaerő-megtartás kulcsmunkakörökben 2017*. Szent István Egyetem, Menedzsment és HR Kutató Központ, Gödöllő.
- Poór, J. – Kovács, Á. – Kolbe, T. – Csapó, I. (2018): *Szakemberhiány és munkaerő-megtartás kulcsmunkakörökben 2018*. Szent István Egyetem, Menedzsment és HR Kutató Központ, Gödöllő.
- Redman, W. (2006): *Contemporary Human Resource Management*. Prentice Hall, Harlow.
- Richardson, S. (2007): *What is a skill shortage?* Australia, National Institute of Labour Studies.
- Sajtos, L. – Mitev, A. (2007): *SPSS kutatási és adatelemzési közikönyv*. Alinea Kiadó, Budapest.
- Saridakis, G. – Cary, L. C.: *Research Handbook on Employee Turnover*. Edward Elgar Publishing Limited, Northampton.
- Sebők, M. (2017): Munkaerőhiány és a munkaerő-mobilitás empirikus kutatása. *Tudásmenedzsment*, 18 (2), 55–64.
- Smith, A. (2016): *Public Predictions for the Future of Workforce Automation*. March 10, www.pewinternet.org (Letöltve: 2017.06.30.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

- Smith, M. (2014), Which jobs will see robots doing in the future? Telegraph. <https://www.telegraph.co.uk/technology/news/10805058/Which-jobs-will-we-see-robots-doing-in-the-future.html> (Letöltve: 2018.01.11.)
- Torrington, D. – Hall, L. – Taylor, S. (2014): Human Resource Management. Pearson Education Limited, Harlow.
- Ulrich, D. (2015): Editorial: The future targets or outcomes of HR work: individuals, organizations and leadership. Human Resource Development International, 17 (1), 1–9.

A 9M modell motivációs vizsgálata egy vidéki egyetem gazdasági szakos hallgatóinak körében

BALOGH PÉTER¹ – NAGY RICHÁRD²

ABSZTRAKT

A munkavállalók motiváltságának fenntartása kulcsfontosságú tényező. A vállalatoknak folyamatosan szem előtt kell tartaniuk az olyan rendszerek kidolgozását, melyek által ez a motiváció megmarad és minőségi munkát eredményez. Azonban a fiatal pályakezdők munkaerőpiacra történő belépése kihívást jelent az emberi erőforrás menedzsmentnek. A 9M modell összefoglalja a motiváció kiváltó okainak minden aspektusát, egy olyan kombinált motivációs rendszert nyújtva a vállalatok számára, ami elősegíti a kreatív és inspiráló munkahely kereteinek kiépítését. A kutatás célja, hogy értékelje a gazdasági szakokon tanuló hallgatók elvárásait az ideális első, illetve későbbi munkahelyükre vonatkozóan. A kérdőívet 121 hallgató töltötte ki. A szocio-demográfiai jellemzők között a nem, lakhely és a végzettség szerepelt. Az adatbázis kiértékelése nem parametrikus eljárásokkal és főkomponens elemzéssel történt. Az eredmények alapján a női válaszadók előnyben részesítik a tiszta célmeghatározást és a visszajelzést, valamint a személyes kapcsolatokat. A magasabb végzettséggel rendelkező kitöltők nagyobb arányban gondolják fontosnak a szervezeti célokkal való azonosulást, mint az alapképzést teljesítőket. Ugyanez a megállapítás igaz a megosztott értékekre és kultúrára. A főkomponens elemzés eredménye nem mutatott egyezést az eredeti modellel. A munka 9 szintje három eltérő csoportba lett sorolva az eredetihez képest.

KULCSSZAVAK: motiváció, 9M modell, hallgatók, munkavállalók, szervezeti kultúra

ABSTRACT

Research on ambition conducted with economics students at a rural university using the 9M Motivational Model

Being motivated is a key factor for every employee. On the one hand, companies are always working on the most efficient motivational system to ensure employees continue to perform high quality work. On the other hand, young workers entered the market which setup new obstacles for HRM. The 9M motivational model sums up all the aspects of reasons to be motivated for an employee. It gives companies a motivation-mix, which can be used to create an inspiring framework for employees in their everyday jobs. The aim of this research is to evaluate the expectations of economic students concerning their ideal first or next workplaces. The questionnaire was filled in by 121 students. The socio-demographic aspects were gender,

¹ Egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar.

² Egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

place of residence and levels between university studies. The database was evaluated using non-parametric procedures and principal component analysis. The results show that female respondents are more likely to favour clear instructions, feedback and interpersonal relations. Respondents with a higher degree are more likely to want to be one with the company's vision and mission than respondents during their bachelor studies. The same applies to the lever of culture and shared values. The result of the principal component analysis showed no similarity to the original model. The 9 levels of work were grouped into three different divisions than those seen in the original format.

KEYWORDS: *motivation, 9M model, students, employees, organisational culture*

1. Bevezetés

A motiváció, a motiváltság szerepe a szervezetek és az egyén mindennapjaiban is egyaránt alapvető fontossággal bírnak. A tanulmány a munkaerőpiacra történő belépés előtt álló gazdasági szakos hallgatók preferenciáit vizsgálta egy primer, önálló szerkesztésű kérdőíves megkérdezés által. Általánosságban megállapítható, hogy a munkahely választási preferenciáknál már nem a fizetés mértéke áll az első helyen, hanem egyéb tényezők – mint például a karrierlehetőség, gyakori visszajelzések – is befolyásolják az első vagy következő munkahely kiválasztásában a fiatal munkavállalókat. A francia 9M motivációs modell ezen tényezők együtteséből próbálja megtalálni azt a motivációs mixet, amely a szervezet számára kíván támpontokat nyújtani a leghatékonyabb juttatási csomag összeállításában. A modell használatával felmérhetővé válnak az egyes munkavállalók motivációjának háttértényezői, ezáltal téve könnyebbé az ösztönzési rendszer megtervezését. A magas teljesítmény tartóssá tételéhez elengedhetetlen a belső (intrinzik) motiváció megléte, amely túlmutat a vállalatok által leggyakrabban alkalmazott anyagi ösztönzőktől. A lojalitás eléréséhez fontos, hogy a vállalati és szervezeti célok és érdekek egyezzenek, a visszajelzés pedig mindkét oldalon legyen rendszeres és elérhető. A vállalat jövőjébe vetett hit megerősíti a munkavállalót abban, hogy részt akarjon venni a jövőbeli célok teljesítésében.

2. Szakirodalmi áttekintés

Az ember viselkedésének hátterében számos motívum meghúzódhat. Az emberi motiváció két alapvető típusa az eszközjellegű és az önjutalmazó motiváció. Előbbi esetben valamilyen külső tényező hatására alakul ki a motiváltság, ezzel szemben az önjutalmazó motiváció esetén a cselekvés motivációja a cselekvésben rejlő élvezet (Kadlót et al. 2014, Acar 2014). A szervezetek számára ez a két típus összhangja teremtheti meg azt a kettős motiváltságot, amely szükséges ahhoz, hogy a munkavállaló a tőle telhető legnagyobb mértékben járuljon hozzá a vállalat céljainak az elére-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

séhez. A tudás hatékony hasznosításának fontos feltételei a motiváltság, a tudás hasznosításához szükséges készségek megléte, az elfogadható jövedelem, a fejlődési lehetőségek illetve a megfelelő egyéb külső körülmények. Az egyénekben meg van a lehetőség arra, hogy képzetté váljanak, információkat tudjanak gyűjteni és ezek által a problémákat képesek legyenek megoldani. A tudás megszerzéséhez, hatékony módon történő felhasználásához és megfelelő hasznosításához elsősorban motiváltságra és megfelelő személyes kompetenciákra van szükség (Poór et al. 2012, OECD 2004). A kutatás alanyait képező Y-generációra jellemző az ambíció, a folyamatos, élethosszig tartó tanulás igénye és a magas fokú kreativitás megléte (Oláh – Fónai 2015). Az egyéniség, az individuum elismerése, a csoportmunka, csoporthoz való tartozás érzése, a fejlődési lehetőségek, továbbá az immateriális értékek is kiemelten fontosak a számukra (Weiler 2004). A munkaerőpiacra történő belépésük időpontja az intenzív önfejlesztés időszakába esik, álláskeresővel kapcsolatos ismereteik, elvárásaik és szokásaik eltérőek az előző generációtól. Ennek valószínűsíthető okai közé tartozik, hogy az egyetemi képzések nem csak egy szűk rétegnek érhetőek el, illetve az információforrások és információs csatornák többszörösödése (Szretykó 2012). Gergely (2016) és Kiss, Barizsné és Kun (2017) vizsgálata is alátámasztja, hogy sokan közülük olyan karrierre vágnak, amely biztosítja számukra a fejlődési lehetőséget. A9M motivációs modell ezeket az igényeket próbálja egy keretbe foglalni.

A modellt Mathe és szerzőtársai (2011) a Sodexoval együttműködve alkotta meg. Három fő dimenziót állapított meg, amelyekbe 3–3–3 motiváltságra ható egységet helyezett el.

Az „Éljünk!” dimenzió szerint az emberek számára a munka az elsődleges forrás az alapvető szükségleteik közvetlen és közvetett kielégítéséhez és a jólét eléréséhez. Ide sorolja a „A munkakörnyezet”, a „Munka és szerződéses feltételek” és a „Munka és magánélet egyensúlya” itemeket.

A „Fejlődjünk!” dimenzió szerint az embernek természetéből fakadóan éreznie kell alkalmasságát, kompetensségét. Emiatt érdekes és jelentőségteljes munkára van szüksége. Ebbe a kategóriába tartozik a „Minőségi munka és fejlődés”, a „Megbecsülés és ösztönzés”, illetve a „Mérhető célok és visszajelzés” részegységek.

A „Teremtünk kapcsolatokat” dimenzió kiemeli a munkahelyen történő kapcsolatteremtés, szocializáció fontosságát. Az emberek tudatosan törekszenek a munkatársakkal, felettesekkel, ügyfelekkel és magával a szervezettel történő kapcsolatfelvételre. A szervezettel történő azonosulás mértékét méri a „Misszió és jövőkép” elem, további egységek a „Megosztott értékek, kultúra” és a „Munkahelyi kapcsolatok”.

A modell a kilenc alegység közti kapcsolatokkal kívánja azt szemléltetni, hogy a motiváltság felépítése nem utasításra történik, hanem minden nap tenni kell érte.

Magyarországon egyedül Farkas és szerzőtársai (2012) végeztek hasonló kutatást a témában. Eredményeik szerint a modell releváns a hazai környezetben. Kutatásuk alapján a modell legmeghatározóbb egységei a munkavállalók számára a munka és szerződéses feltételek, a misszió és jövőkép illetve a munkahelyi környezet.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

3. A kutatás anyaga és módszertana

A kutatáshoz használt kérdőív elkészítése a 9M motivációs modellhez tartozó szakirodalom (Mathe et al. 2011) elemzésével történt. A kérdőív a modell keretein belül próbálja felmérni a Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Karának gazdasági és vidékfejlesztési agrármérnöki alapszakos és gazdasági agrármérnöki mesterszakos hallgatók jövőbeli munkahely kiválasztásának preferenciáit. Az alapszakos hallgatók fele és minden mesterszakos hallgató töltötte ki a kérdőívet. A megkérdezetteknek a kérdőíven szereplő állításokat egy 1-től 7-ig terjedő Likert-skálán kellett értékelniük, ahol az 1-es érték az egyáltalán nem ért egyet, a hetes érték pedig a teljes mértékben egyet ért az adott állítással.

Az adatelemzés IBM SPSS 23.0 statisztikai szoftverrel történt meg. A kapcsolatok vizsgálatához először az értékek eloszlásának normalitását vizsgáltuk meg. Ehhez az egymintás Kolmogorov–Smirnov tesztet alkalmaztunk (Kovács 2014). A teszt nullhipotézise szerint a minta normális eloszlású. A teszt szignifikancia értéke közel volt a nullához ($p < 0,001$), tehát a minta nem normális eloszlással rendelkezik, ezért a nem paraméteres eljárásokat lehet csak alkalmazni a további elemzések során. A nem normális eloszlás miatt a kérdőív kérdései és a csoportképző ismérvek közötti vizsgálatokhoz Mann–Whitney és Kruskal–Wallis rangteszteket alkalmaztunk (Field 2013, Rice 2006).

A főkomponens-analízis (Principal Component Analysis) (Hámori 2016) egy többváltozós statisztikai eljárás, mely az adatredukciós módszerek közé sorolható, s a faktoranalízis egy speciális esetének tekinthető. Célja, hogy egy nagy adathalmaz dimenzióit lecsökkentse, miközben a jelenlévő varianciát a lehető legjobban megtartja. A főkomponensek száma kisebb vagy egyenlő az eredeti változók számával. A transzformáció olyan módon meghatározott, hogy az első főkomponens rendelkezik a lehető legnagyobb varianciával, minden utána következő komponens a fennmaradó legnagyobb varianciával fog rendelkezni (Hunyadi–Vita 2008).

A vizsgált sokaság szociodemográfiai jellemzőiről megállapítható, hogy a megkérdezett hallgatók közül 70 fő nő, 47 fő férfi, 4 fő nem válaszolt a kérdésre. A megkérdezett hallgatók 23%-a lakik Debrecenben vagy a 10 km-es vonzáskörzetében, 32% a megyeszékhelyüinktől 10–50 km-es, 45% pedig legalább 50 km-es távolságból utazik be a tanórákra. A vidékiek magas, 77%-os részaránya tökéletesen jellemzi a szakképzés orientáltságát: a mezőgazdasággal kapcsolatos gazdasági, gazdálkodási, jogi tudásanyag átadását.

4. Eredmények

A következőkben a kutatás eredményeit kívánjuk ismertetni a csoportképző ismérvek bontásában, majd végül a főkomponens analízis eredményeinek bemutatásával.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

A csoportképző ismérv és az állítások közti kapcsolatokat vizsgálva kettő esetben mutatható ki állításon belüli szignifikáns eltérés, amelyet az 1. táblázat mutat be.

1. táblázat. A modell elemei és a nemek közötti kapcsolatok

Megnevezések		Elemszám (darab)	Rangátlag	Átlagok (pontszám)	Medián (pontszám)
Mérhető célok	Férfi	47	48,30	5,08	5
	Nő	70	66,19*	5,68	6
	Összesen	117	–	5,44	6
Munkahelyi kapcsolatok	Férfi	47	49,34	6,00	6
	Nő	70	65,49*	6,46	7
	Összesen	117	–	6,27	6

Mann Whitney rangteszt, * $p < 0,05$

Forrás: Saját szerkesztés, 2017

A sokaságra vonatkoztatva megállapítható, hogy a női válaszadók statisztikailag kimutatható mértékben gondolják számukra fontosabbnak a mérhető célok, a vizs-csacatolási pont meglétét, mint a férfiak. A világos feltételrendszer meghatározása, a vállalati cél érdekében tett munkavállalói erőfeszítések értékelése a női kitöltők számára szignifikánsan fontosabbak. Továbbá, a munkahelyi kapcsolatok minősége a munkahelyi motiváció olyan központi eleme, amely nagy befolyással van a munkatárs hozzáállására illetve a munkában lelt örömének a megelégsére és fenntartására. A humán hierarchiában betöltött pozíció egy olyan tényező, amely a legtöbb munkahelyi stresszért a felelős (Buckingham – Coffman 1999).

A szignifikáns szinthez közel ($p = 0,076$) mutatható ki eltérés a „Munka és szerződéses feltételek” elemnél. Ez az elem a fenti két kategóriához hasonlóan van felépítve, amely közel szignifikáns eltérést jelentett ebben az esetben is. A „Munka és szerződéses feltételek” tartalmazza többek között a munkaköri felelősséget, hatáskört – amelyekhez a célok kapcsolhatóak –, továbbá az erőfeszítésekért kapott fizetést a munkatársakhoz viszonyítva egyaránt, amely a humán hierarchia részét is képezi. Ebben a vizsgálati egységben is a női válaszadók nyilatkoztak úgy, hogy számukra meghatározóbb ez a munkahelyi feltétel.

A lakhely és a modell elemei közti szignifikáns kapcsolat csak egy esetben mutatható ki (2. táblázat).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

2. táblázat. A munka és magánélet egyensúlya és a lakhely közötti kapcsolat

Megnevezések		Elemszám (darab)	Rangátlag	Átlagok (pontoszám)	Medián (pontoszám)
Munka és magánélet egyensúlya	Debrecen vagy 10 km-es környezete	28	28,14	5,68	6
	Debrecen 10–50 km-es körzete	39	38,21*	6,21	7
	Összesen	67	–	5,99	6

Mann Whitney rangteszt, * $p < 0,05$

Forrás: Saját szerkesztés, 2017

A munka és a magánélet közti egyensúly megléte a megyeszékhelytől 10–50 km-re élők számára fontosabb, mint a Debrecenben vagy közvetlen vonzáskörzetében élők számára. Ennek egyik oka az lehet, hogy az ingázás időt von el a magánéletből, ezért nehezebb az összeegyeztetés. A tanulmányok előrehaladási foka és a modell egységei közötti jelentős kapcsolatokat az 1. melléklet szemlélteti.

A „Megosztott értékek” (vállalati kultúra, társadalmi felelősségvállalás) egységben belül megfigyelhető, hogy a mesterképzésen tanuló hallgatók számára az egységes kulturális közösségbe való tartozás magasabb prioritási értéket vesz fel, mint az alapképzést folytató kitöltők számára. Az évfolyamokat páronként csoportosítva Mann-Whitney teszttel megvizsgálva, a BSc. 1. évfolyam és a Mesterképzés között mutatható ki statisztikai ($p < 0,05$) eltérés. Ennek oka lehet, hogy a mesterképzésen részt vevők már több munkatapasztalattal rendelkezhetnek, mint alsóbb éves társaik, ezáltal a munkahelyi közösségbe való tartozás minőségének a fontosságát már megtapasztalhatták. Továbbá differenciáló tényező lehet még az idősebbek érettebb gondolkodása és a képzés során tanult ismeretek alkalmazása.

A vállalati „Misszió és jövőkép”-pel (vállalati célokkal történő azonosulás) történő azonosulás fontossága is a tanulmányokban történő előrehaladással egyenes arányban növekszik. Ebben az esetben is az MSc-s hallgatók és az első évfolyamot végzők átlagértékei között mutatható ki szignifikáns különbség ($p < 0,05$). A mögöttes ok valószínűsíthetően hasonló a „Megosztott értékek” egységnél kifejtetthez, miszerint a vállalat céljaival, missziójával történő azonosulás azért fontosabb az MSc-s hallgatók számára, mert több munkatapasztalattal rendelkezhetnek, mint alsóbb évfolyamos társaik.

A „Munka és szerződéses feltételek” egységnél már nem fedezhető fel az évfolyamok adta átlagpontoszámok közti arányos növekedés. A bemeneti és kimeneti évfolyamok hasonló átlagértékei ellenére, szignifikáns különbség a Mann-Whitney rangteszttel csak az alapképzés két vizsgált évfolyama közt mutatható ki ($p < 0,05$). További vizsgálatok tárgyát képezheti a különbség pontos okának feltárása, mert a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

vizsgált egységet több egyéb tényező is alkotja (pénzbeli juttatás, szociális juttatás, munkavállalói érdekképviselet, munkaköri leírás).

A 9M motivációs modell egységeinek főkomponens analízise során a struktúra (2. melléklet) teljes mértékben tükrözi az eredeti modell kilenc elemét, azonban a főkomponens analízis másképpen csoportosította a vizsgált sokaság válaszai alapján az alapmodell elemeit. A modell az összes variancia 58%-át magyarázza 21%–18% és 18%-os részegységekben. Három főkomponensre osztottuk az egységeket az eredeti modellhez hasonlóan, azonban a három dimenzió teljesen más egységekből épül fel. Az első dimenziót a „Munka és szerződéses feltételek” (eredetileg „Éljünk!” dimenzió), a „Munkahelyi kapcsolatok” („Teremtsünk kapcsolatokat!”) és a „Megbecsülés és ösztönzés” („Fejlődjünk!”) alkotja. A főkomponens analízissel megalkotott második és harmadik dimenzió elemeinél is megfigyelhető, hogy az alkotórészek az eredeti modell különböző dimenzióiból állnak össze. Ennek oka lehet az, hogy bár a vizsgált személyek nagy része munkatapasztalattal rendelkezett, de a kérdőívek kitöltésekor tanulói státuszban volt. Ez okozhatta az elméleti modellhez képest eltérő munkahellyel szembeni elvárásokat.

5. Összefoglalás

A motiváció meghatározó jelentőséggel van jelen minden szervezet életében. A 9M motivációs modell szerint kilenc fontos tényezője van a motivációnak, amelyek három nagy csoportra oszthatóak: „Éljünk!”, „Fejlődjünk!”, „Teremtsünk kapcsolatokat”. A szerzők szerint ezen tényezők együttes kielégítése vezet a motiváltság kialakulásához.

A kutatás célja a Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Karának gazdasági és vidékfejlesztési agrármérnöki illetve gazdasági agrármérnök hallgatóinak motivációs vizsgálata a modell mentén. A felállított szoci–demográfiai csoportok közti különbségeket nem-parametrikus módszerekkel vizsgáltuk, illetve a modell 9 tényezőjének újracsoportosítására főkomponens elemzést alkalmaztunk.

A nemek esetén megállapítható, hogy a női kitöltők számára jelentősen fontosabb a mérhető célok és célkitűzések megléte, illetve a munkahelyi kapcsolatok minősége. A lakhelyek szerinti vizsgálat során a munka és magánélet kapcsolatánál mutatható ki eltérés. A Debrecentől legalább 10 km-es távolságban élők fontosabbnak tartják, hogy a munka és magánélet közti határok kevésbé mosódjanak el. Az évfolyamok közti adatelemzés során mutatható ki a legtöbb eltérés az egyes motiváló tényezők fontossága között. A mérhető célok, a visszacsatolás megléte a képzésben történő előrehaladással együtt válik egyre fontosabbá a hallgatók számára. A munka és szerződéses feltételek esetén ($p < 0,05$) a szignifikáns különbség nem a képzési előrehaladással arányos. A BSc 1. és MSc 1. évfolyamos hallgatók fontosabbnak tartják a munkaköri leírás és szerződéses feltételek pontosságát, tartamát és formáját.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Ez valószínűsíthetően összefüggésben van azzal, hogy az alapszak első évfolyamos hallgatói nem feltétlenül rendelkeznek reális tudással az adott szakterületre jellemző munkakörrel vagy fizetési feltétellel. Harmadévre azonban reálisabban láthatják az adott területet, igényeik, preferenciáik változhatnak az eredeti elvárásokhoz képest. A modell 9 elemén főkomponens analízist futtattunk le annak érdekében, hogy megvizsgáljuk az adott sokaságban a komponensenkénti eloszlásait az itemeknek. Három főkomponens került kialakításra – a modell fő dimenzióihoz hasonlóan –, amely során a komponens mátrix értékeit felhasználva kerültek besorolásra a modell itemei. A vizsgált korosztály (egyetemi hallgatók) esetében az eredeti modelltől eltérő csoportosítások jöttek létre. Mind a három főkomponens elemeit az elméleti modell különböző dimenzióiból származó összetevői alkották. Ennek az lehet az oka, hogy bár a vizsgált személyek nagy része munkatapasztalattal rendelkezett, de a kérdőívek kitöltésekor tanulói státuszban volt. Ez okozhatta az eltérő munkahelyi elvárásokat.

Következtetésként megállapítható, hogy a megfelelő ösztönző rendszer kialakítása a vállalatok számára egy kihívásokkal teli folyamat, mivel a leendő munkavállalókat hajtó motiváló erők meghatározása és egységként történő kategorizálása komplikált feladat, amelyhez nem elég egy központosított HRM szervezeti egység.

Mellékletek

1. melléklet. A modell elemei és a végzettség közötti kapcsolatok

Megnevezések		Elemszám (darab)	Rangátlag	Átlagok (pontszám)	Medián (pontszám)
Megosztott értékek	BSc 1. évfolyam	62	53,75	5,04	5
	BSc 3. évfolyam	46	64,79	5,45	5
	Mesterképzés	13	82,15*	6	6
	Összesen	121	–	5,30	5
Misszió és jövőkép	BSc 1. évfolyam	62	52,91	4,77	5
	BSc 3. évfolyam	46	67,71	5,35	5
	Mesterképzés	13	75,85*	5,62	6
	Összesen	121	–	5,08	5
Munka és szerződéses feltételek	BSc 1. évfolyam	62	65,60	6,80	7
	BSc 3. évfolyam	46	53,89	6,63	7
	Mesterképzés	13	64,23*	6,84	7
	Összesen	121	–	6,74	7

Kruskal-Wallis rangteszt, * $p < 0,05$

Forrás: Saját szerkesztés, 2017

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

2. melléklet. A főkomponens elemzés eredménye

A 9M motivációs modell egységei	Főkomponensek		
	1. dimenzió	2. dimenzió	3. dimenzió
Munka és szerződéses feltételek	0,732		
Munkahelyi kapcsolatok	0,702		
Megbecsülés és ösztönzés	0,681		
Munka és magánélet kapcsolata		0,731	
Munkahelyi környezet		0,716	
Mérhető célok		0,425	
Misszió és jövőkép			0,822
Megosztott értékek			0,612
Minőségi munka és fejlődés			0,563

Módszer: Főkomponens analízis; Rotációs módszer: Varimax rotáció Kaiser Normalizációval
Rotációk száma 8. KMO = 0,647; Bartlett teszt (Khi-négyzet érték) 186,989; $P < 0,001$; Kom-
munalítások: 0,349–0,733; Magyarázott variancia: 58,084%; $N = 121$.

Forrás: Saját szerkesztés, 2017

Irodalom

- Acar, A. B. (2014): Do Intrinsic and Extrinsic Motivation Factors Differ for Generation X and Generation Y? *International Journal of Business and Social Science*. Vol. 5, No. 5, 12–20.
- Buckingham, M. – Coffman, C. (1999): *First, Break All the Rules*. New York. Simon and Schuster.
- Farkas, F. – Jarjabka, Á. – Lóránd, B. – Bálint, B. (2013): Munkahelyi motivációk Magyarországon 2013-ban. *Vezetéstudomány* XLIV. évf. 10. sz., 12–23.
- Field, A. (2013): *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics*. New York, SAGE Publications.
- Gergely, É. (2016): Karriervizsgálatok egyetemisták körében. *Közép-Európai Közlemények* IX. évf., Vol 2., No. 33, 134–145.
- Hámori, G. (2016): A magyarázóváltozók kezelésének egyes kérdései regressziós modellezés során. *Statisztikai Szemle* 94. évfolyam, 1. szám. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/statszemle/2016_01_005.pdf; letöltés dátuma: 2017.05.04.
- Hunyadi, L. – Vita, L. (2008): *Statisztika I*. Aula Kiadó, Budapest.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

- Kadlót, N. – Kurkó, N. – Somoskői, D. – Szijjártó, A. – Takács, E. – Weninger, A. – Zabolai, E. M. (2014): *Kreativitás & Mobilitás – A magyar felsőoktatás mint ország-márka*. Nemzeti Közzolgálati és Tankönyv Kiadó Zrt., Budapest.
- Kiss, Zs. – Barizsné, H. E. – Kun, A. I. (2017): *A leendő munkavállalás hallgatói szemmel: egy a Debreceni Egyetem alapszakos hallgatói körében végzett felmérés eredményei*. Taylor: *Gazdálkodás- és szervezéstudományi folyóirat. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatásáért Közleményei IX. évf. 1. sz. No. 27., 183–190.*
- Kovács, E. (2014): *Többváltozós adatelemzés*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Mathe, H. – Pavie, X. – O’Keffe, M. (2011): *Valuing people to create value*. Singapore, World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd.
- OECD (2004): *Knowledge Management in the Learning Society*. Paris, OECD Publishing.
- Oláh, J. – Fónai, E. (2015): *Piacképes-e az ifjúság? Taylor: Gazdálkodás- és szervezéstudományi folyóirat. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatásáért Közleményei VII. évfolyam, Vol 1–2, No. 18–19., 294–301.*
- Poór, J. – Karoliny, M. – Berde, Cs. – Takács, S. (2012): *Átalakuló emberi erőforrás menedzsment*. Wolters Kluwer, Budapest.
- Rice, J. A. (2006): *Mathematical Statistics and Data Analysis*. Boston, Cengage Learning.
- Szretykó, Gy. (2012): *Az Y generáció, a munkáltató vonzónvá tétele a munkaerőpiacon és a HR stratégia*. Humánpolitikai Szemle Vol 23, No. 7–8., 3–12.
- Weiler, A. (2004): *Information-Seeking Behavior in Generation Y Students: Motivation, Critical Thinking, and Learning Theory*. *The Journal of Academic Librarianship*, Vol 31, No. 1., 46–53.

Karriertervezés és kompetenciák vizsgálata egyetemisták körében

SZONDI RÉKA¹

ABSZTRAKT

A karriertervezést nem lehet elég korán kezdeni. A karrierút melletti elhatározást komoly döntések és célok előzik meg. Számos kutatás foglalkozik a fiatal felnőttek önismeretének és karrierterveinek kapcsolatával a munkakeresés tükrében. Az egyetemi hallgatók ritkán rendelkeznek megfelelő önismerettel. A munkaerő-piacon napjainkban a végzettség mellett egyre nagyobb jelentőséggel bírnak a kompetenciák. A sikeres elhelyezkedéshez, minőségi munka megtalálásához elengedhetetlen bizonyos kommunikációs, beilleszkedési, stratégiai készségek megléte. A Debreceni Egyetem lehetőséget nyújt a hallgatói számára többféle egyéni álláskeresési támogatás vagy tanácsadás és pályaaorientációs szolgáltatás igénybevételére. A kutatásban részt vevő hallgatók a szolgáltatások és kompetenciák fontosságát értékelték a későbbi elhelyezkedés megkönnyítését illetően. Az elérhető szolgáltatások ismerete és a munkaerőpiac által elvárt, illetve meglévő kompetenciák közötti összhang segíti a hallgatókat a diploma-szerzést követő álláskeresésben. A vizsgálathoz tartozó kérdőívet a Debreceni Egyetem hallgatói töltötték ki, az adatok feldolgozása IBM SPSS Statistics programmal történt.

KULCSSZAVAK: hallgató, karrier, karriertervezés, kompetencia, munkaerőpiac

ABSTRACT

An analysis of the career planning competencies of students at the University of Debrecen

Planning a career cannot be started soon enough. The determination of following a career path preceded by significant decisions and aims. Several pieces of research are dedicated to the affiliation of young adults self-awareness and career paths in terms of seeking work. University students rarely have the appropriate amount of self-knowledge. Nowadays in the labour market beside the qualification, competencies are growing

¹ PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Ihrig Károly Gazdálkodás- és Szervezésstudományok Doktori Iskola.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

in importance. It is crucial to have certain communication, integration and strategic skills to successfully find a quality job. The University of Debrecen provides a wide variety of available services regarding individual job search support or consultation and the commitment of a career path. The surveyed university students valued the importance of these services and competencies related to improving the finding of a job after graduation. The conformity between the knowledge of the available services and the required and existing skills could be helpful in the labour market after getting the university degree. The questionnaire was filled out by students from the University of Debrecen and valued by the IBM SPSS Statistics programme.

KEYWORDS: student, career, career planning, competency, labour market

Bevezetés

A karrierút megtervezésével érdemes minél előbb foglalkozni. Karrierperiódusok függvényében való csoportosíthatóság szempontjából, a kutatásban megkérdezettek a kezdeti karrier szakaszába tehetők. Ebben a szakaszban az egyetemi képzés megválasztásával az elhelyezkedésük egyik lehetséges területét már eldöntötték. A hallgatók sokszor azonban még nem rendelkeznek megfelelő önismerettel, ami kulcsfontosságú a munkaerőpiacra történő belépéshez, ezért fokozottan szükség van a karriertervezésben nyújtott segítségre. A tanulmányban a karrier előremozdításához szükséges kompetenciákat értékelték a kitöltők, aszerint, hogy számukra milyen mértékben fontosak. A kompetenciák felmérése segít az önismeret mélyítésében, az így megszerzett tudás pedig a karrierorientációban, és a tervezésben is segítséget nyújthat. A második blokkban különböző szolgáltatások kerültek, melyek igénybevételének, lényegességének pontozására vonatkozott instrukció. A szolgáltatások között szerepel többek közt, a motivációs levél és az önéletrajz elkészítésében nyújtott támogatás, álláskeresési technikák ismerete, interjúkra való felkészítés. A jövőbeli karrierút melletti elköteleződés nem egyszerű feladat, de a munkaerőpiacon előnyt jelent, ha tisztában van a munkát kereső a saját igényeivel és a legtöbb elérhető információval. A diploma versenyképességét növeli, ha az álláskeresési időszak lerövidül, melyben kiemelt jelentőségű a frissen végzett tájékozottsága a számára rendelkezésre álló lehetőségekről. Az önismeret megléte hozzájárul a megfelelő állásajánlatokra történő jelentkezésekhez, továbbá a későbbi munkahely értékeinek és a szervezeti kultúrának az elfogadásához, az ahhoz történő illeszkedéshez.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

1. Karrier, kompetenciák

A karriert a köznyelvben gyakran azonosítjuk a vezetői kinevezésekkel. Ám a karrier nemcsak vezetői, hanem szakmai is lehet. Míg az első esetében egy vertikális, hierarchikus karierről beszélhetünk, addig az utóbbi esetében az előmenetel a szakmai tudáson és alkotási képességen alapul. Az egyén életpályája során egyre nagyobb szakmai kihívásoknak felel meg és a kivívott elismerés is egyre nő. A szakmai (horizontális) karrier modelljében az egyén rendelkezik egy olyan szakmai tudással, amellyel mások nem, és erre a tudásra van szüksége a szervezetnek, ezért képes előrelépni a szervezetben belül. A szakmai karrier lényege tehát az, hogy egy alacsonyabb kompetencia- és tudásigényű munkakörből egy magasabb értékű munkakörbe lép át az egyén (Nemeskéri 2008).

Powell (1995) tanulmányában, a karriertervezés négy alappillérjét különbözteti meg. Az első pillérbe az önértékelés tartozik, a másodikba a lehetséges karrierút feltérképezése, a harmadik pillér a célok meghatározása, a negyedik pedig a cselekvés elkezdése, tehát az elhelyezkedés, vagy továbbtanulás. A pillérek egymásutániságában a döntés és a tudatosság is fontos szerepet játszik. A karriertervezés kapcsán lényeges szempont a foglalkoztathatóság vizsgálata is. Watts (2006) három különálló csoportba osztotta, ezek az azonnali foglalkoztatás, az azonnali foglalkoztathatóság, és a fenntartható foglalkoztathatóság. A csoportok jellemzésénél, az azonnali foglalkoztatás alatt a hat hónappal a végzettség megszerzése után állást találokra gondol a szerző. Az azonnali foglalkoztathatóságnál pedig előtérbe kerül, hogy a végzett hallgató tulajdonában állnak-e azok a képességek és kompetenciák, melyeket egyből képes alkalmazni egy állás betöltésekor. A fenntartható foglalkoztathatóság leírja, hogy nem csupán az első állás megszerzése a fontos a diploma megszerzését követően, hanem az állás megtartása is (Csehné 2016). Több Y generációval kapcsolatos kutatásban (Koncz 2013, Juhász – Terjék 2013) megjelenik, hogy a fiatalok elvárásai közé tartozik a magas jövedelem, a rugalmas munkaidő, a folyamatos lehetőség a fejlődésre, előmenetelre. Ha elvárásaik nem kapnak teret, gyakran váltanak munkahelyet. A munkakeresés során nagy hangsúly van a képességeken és készségeken.

A hallgatók számára fontos a megfelelő karriertudatosság. A karriertudatosság megfogalmazható egyfajta képességként, melynek segítségével megítélhető, hogy az egyén milyen mértékben látja reálisan saját hosszú távú foglalkoztathatósági és fejlődési feltételeit. Akik karriertudatosabbak, pontosabban fel tudják mérni, miben kell még tudásra, ismétlésre szert tenniük, hogy az általuk választott területen eredményesebben tudjanak elhelyezkedni és teljesítményüket fenntartani, növelni (Takács et al. 2017).

A kutatás kapcsán előtérbe kerül a kompetencia értelmezése is. A kompetencia fogalmának több megközelítése ismeretes. Maga a szó latin eredetű, és alkalmas-ságot, ügyességet jelent. A köznyelv szintjén rokonértelműként használják a hatáskörrel, illetékeséggel, valamint a hozzáértéssel. Érdeemes megnézni néhány kom-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

petenciára adott definíciót, a teljesség igénye nélkül. Armstrong (2012) alapján a kompetencia nem más, mint az egyén karakterének a részegysége, ami hosszú távon meghatározza a hatékony teljesítményt. Más megközelítés szerint (Nemeskéri 2008), a kompetencia azonos a tudással, és azt is jelenti, hogy az adott személy képes valamit véghezvinni, ami a szervezet számára jelent értéket. Spencer és Spencer (2016) megfogalmazásában, a kompetenciák a személy alapvető jellemzői és kapcsolatban vannak a teljesítménnyel. A kompetenciák megjelennek a cselekvéseinkben és tevékenységeinkben, melyek így válnak értékelhetővé és a teljesítmény szintjén mérhetővé is. A részjellemzők tekintetében tehát a kompetenciák személyhez kötöttek. Összetevőiket nézve megfogalmazhatók, mint olyan jellemzők összessége, amelyek megkülönböztetik a többi embertől, kiemelik az átlagból és kiválóként jellemzik az egyént (Nemeskéri – Pataki 2008).

Mind az egyéni, mind a szervezeti kompetenciák kötődnek a szervezethez. A szervezeti kompetencia építkezik az egyéniből, így a szervezeti kompetenciákhoz kötődik az egyéni és kollektív képesség, a szaktudás és a kapacitások összegének rendszere (Veresné 2011).

Napjainkban elképzelhetetlen a munkaerőpiacon versenyképesnek lenni, ha az egyén nem képes a megújulásra, a folyamatos tanulásra és nem rendelkezik megfelelő önismerettel. A munkaerőpiac globalizációja okozta változásoknak talán legfontosabb oktatáspolitikai következménye, hogy a kizárólag egy szakterületre fókuszáló szaktudás helyett, könnyen adaptálható és megszerezhető kompetenciákra, képességekre mutatkozik igény (F. Silye 2004).

Összegezve a kompetenciákról leírtakat, a meglétük lehetővé teszi a megtanultak eredményes és értékes felhasználását, az alkalmazkodást, önmagunk fejlesztését és a minket körülvevő környezet innovációját (Henczi – Zöllei 2007).

Az álláshirdetéseket vizsgálva, a munkáltatók mindig követelik valamely kompetencia meglétét az állás betöltéséhez. Ám a hirdetésekben gyakran összekeverik a készségeket, képességeket, ismereteket, a személyes tulajdonságokat, adottságokat, a beállítódást. Így gyakran sorolják kompetenciákhoz a lojalitást, a jó kommunikációs készséget, informatikai és nyelvi ismeretet, megbízhatóságot, vevőorientáltságot is. Ezek gyakran egy részterületet fednek le, nem esnek egybe a kompetenciával (Gaál et al. 2013).

A hallgatónak ezért is kiemelten lényeges, hogy tudatosan tervezzék meg a karrierútjukat, legyenek tisztában a céljaikkal és az azokhoz vezető lépésekkel. Ha az egyén fel tudja vázolni karrierjének lépcsőit, könnyen átláthatja azt is, milyen kompetenciák válnak majd számára lényegessé, és miben szükséges fejlődnie, esetleg milyen hiányzó képességeket érdemes elsajátítani. A tudatosan megtervezett karrier gyakran párosul a sikerességgel, eredményességgel. Azonban az egyetemekre bekerült hallgatók még ritkán rendelkeznek konkrét célokkal és tervvel a jövőjüket tekintve. A folyamat segítségére szolgálnak az egyetem által nyújtott szolgáltatások,

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

amelyek a legkorábbi szakaszban a szakmai gyakorlati helyek kiválasztásánál már többlettudást adnak. A későbbiek folyamán az álláskeresés előtt álló végzős hallgatók profitálhatnak a munkaerőpiaci ismeretek megszerzéséből, a próbainterjúkból, önéletrajz megírásában nyújtott segítségből stb.

2. Anyag és módszertan

A kutatás vizsgálata során primer és szekunder adatgyűjtési módszereket és adatelemzést alkalmaztam. A primer adatgyűjtéshez készített kérdőív papír alapon került kitöltetésre 2017 szeptemberében. Összesen 266 válasz került feldolgozásra. A vizsgálat során a Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Karán lévő, eltérő képzéseken, szakon tanuló hallgatók vettek részt. A kutatás nem reprezentatív jellegű, az eredmények csak a kérdőívet kitöltő sokaságra vonatkozik.

A kérdőív az azonosító adatokból és további két szekcióból áll. Az elsőben a hallgatók a felsorolt kompetenciák fontosságát értékelték az alapján, hogy milyen fontosnak találják a karrierjük előremozdításában. A blokk összeállításakor a Henczi-Zöllei- (2007) féle kompetenciaszótárt vettem kiinduló pontnak. A második blokk a karriertervezéssel és annak támogatásával összefüggő szolgáltatásokat tartalmazott, amelyet a Debreceni Egyetem Hallgatói Karrierközpont pályaaorientációs munkatársával került összeállításra. A hallgatók értékelték az egyes szolgáltatásokat aszerint, hogy melyeket vennék inkább igénybe a karriertervezésük támogatására.

Az állítások értékelésére a hallgatóknak egy hatfokozatú Likert-skála állt a rendelkezésükre, amelyek szélső értékei az egyáltalán nem ért egyet (1) és a teljes mértékben egyet ért (6) az adott állítással. Az eredmények vizsgálatához az IBM SPSS Statistics 23.0 adatelemző programot alkalmaztam. Az adatok értékeléséhez számítani közepet, szórást, relatív szórást, Khi-négyzet próbát és Pearson-féle korrelációszámítást alkalmaztam.

3. Eredmények

A kutatás eredményeinek ismertetése a csoportképző kérdésekből, ezt követően a kérdőív szekcióinak leíró statisztikájából, legfőbb korrelációs értékeiből és Khi-négyzet próbáiból áll. A kérdőív kitöltőinek demográfiai jellemzőit, a kérdőívben szereplő hat csoportképző kérdés összegzését az 1. táblázat szemlélteti.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

1. táblázat. A sokaság demográfiai jellemző

Demográfiai tényezők	Teljes minta (n=266) %
Nem	
Nő	63,2
Férfi	36,8
Életkor (év)	
18–21	75,6
22–25	22,9
26–29	1,1
29 felett	0,4
Állandó lakhely	
Főváros	0,4
Megyeszékhely	35,0
Város	43,2
Falu vagy kisebb település	21,4
Egyetemi szak	
Gazdálkodás és menedzsment	26,7
Kereskedelem és marketing	17,7
Turizmus és vendéglátás	15,0
Sportszervező	14,3
Pénzügy és számvitel	9,4
Nemzetközi gazdálkodás	8,6
Emberi erőforrás tanácsadó	4,9
Gazdasági agrármérnök	1,9
Vidékfejlesztési agrármérnök	1,5
Képzési szint	
Felsőoktatási szakképzés	29,7
BA/BSc 1–2. évfolyam	48,9
BA/BSc 3–4. évfolyam	12,8
MA/MSc	8,6

Forrás: Saját szerkesztés, 2017

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

A kérdőívet kitöltők 63,2%-a nő, életkoruk alapján a sokaság háromnegyede a 18–21 év közötti csoportba esik. Lakóhely alapján a megyeszékhely és a város kategóriába tartozik a többség. A vizsgálat során kilenc egyetemi szak hallgatói lettek felmérve. Legnagyobb arányban a Gazdálkodás és menedzsment, illetve a Kereskedelem és marketing szakos hallgatók vannak jelen a sokaságban. A kitöltők közel fele BA/BSc 1–2. évfolyamon tanul, továbbá a megkérdezettek közel harmada Felsőoktatási szakképzés keretein belül végzi tanulmányait a Debreceni Egyetemen.

3.1. A KOMPETENCIA LISTA LEÍRÓ STATISZTIKÁJA, KORRELÁCIÓ ÉS KHI-NÉGYZET PRÓBÁK

A szekcióban összesen 21 kompetenciát értékelték a hallgatók. A kompetenciák felsorolásában megjelent többek között, a rugalmasság, kreativitás, önálló döntéshozatal, az idegen nyelvek ismerete, a stratégiai előrelátás, vezetési készségek és az érzelmi intelligencia is. A 2. táblázat szemlélteti a legjelentősebb homogén és heterogén válaszokat, melyek kiemelésre érdemesek.

2. táblázat. Kompetenciák értékelése

	Átlag (pontszám)	Szórás értéke	Relatív szórás (%)
Kommunikáció, tárgyalóképesség	5,48	0,72	13,25
Jó beszédképesség	5,46	0,70	12,81
Belső motiváció	5,33	0,82	15,40
Etikus hozzáállás	4,20	1,12	26,64
Kritikus szemléletmód	3,73	1,07	28,71
Bizonytalanság toleranciája	3,57	1,08	30,41

Forrás: Saját szerkesztés, 2017

A kompetencia listát tartalmazó blokk hatfokozatú Likert-skálás értékeléseinek összegzése során megállapítható, hogy a rokonságba tartozó kompetenciák („Kommunikáció, tárgyalóképesség” és a „Jó beszédképesség”) közel azonos átlagértéket kaptak (5,48 és 5,46). Az ezekhez tartozó szórás értékek sem mutatnak nagy különbséget (0,72 és 0,70), itt a leghomogénebbek a hallgatók válaszai a listában. A szóbeli kifejezési készségeknek tulajdonított jelentőség származhat a karriercélok világos megfogalmazhatóságából, illetve a munkaerőpiac által támasztott követelményekből, ugyanis az álláskeresés folyamán meg kell tudni fogalmazni világosan a célokat és az elvárásokat.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Viszonylag magas átlagértéket mutat továbbá a „Belső motiváció” (5,33) is, amely értékelésénél a relatív szórás értéke (15,40%) közepesen változékony. Kiemelendő elem továbbá az „Etikus hozzáállás” (átlagértéke: 4,20), melynél a relatív szórás értéke alapján (26,64%) a válaszok erősen változékonyak. Ebbe a kategóriába sorolható még a „Kritikus szemléletmód” nevű kompetencia is a 28,71%-os relatív szórásra kapott értékével. A kompetencialista legalacsonyabb átlagértékét a „Bizonytalanság toleranciája” kapta, ám itt az átlag nem alkalmas a sokaság egészének jellemzésére, mert a relatív szórás értéke (30,41%) szélsőségesen ingadozónak tekinthető. Ez adódhat a munkatapasztalatok hiányából, tekintve a minta hallgatói összetételét.

Az állítások közti korrelációs kapcsolatok a 3. táblázatban kerülnek bemutatásra és értékelésre. A feltüntetett korrelációs kapcsolatok közepes korrelációt, jelentős kapcsolatot jeleznek.

3. táblázat. Korreláció a kompetenciák között

1. állítás	2. állítás	Szignifikancia szint*	Korrelációs együttható	Értékelés
Jó beszéd-készség	Kommunikáció, tárgyalókészség	0	0,565	A jó beszéd-készség a hatékony kommunikáció egyik alapfeltétele.
Hibából való tanulás	Tanulás és teljesítmény fejlesztése	0	0,445	A hibából való tanulás egyik módszere lehet az önfejlesztés.
Felelősség-tudat	Hibából való tanulás	0	0,413	A hallgatók szerint a hibából való tanulást előremozdítja a felelősség érzet megléte.
Jó beszéd-készség	Szokatlan helyzet-és feladatmegoldás	0	0,401	A jó beszéd-készség elősegíti a szokatlan helyzetek megoldását.

* A korrelációs együtthatók $p < 0,01$ szinten szignifikánsak.

Forrás: Saját szerkesztés, 2017

A 3. táblázat alapján látható, hogy a feltüntetett legerősebb korrelációs kapcsolat a kommunikációt érintő kompetenciáknál található. Ezt is alátámasztja a két kompetenciára kapott relatív szórásérték homogenitása. A fejlesztés és a hibából való tanulás is kapcsolatot mutat, ami az önfejlesztés hangsúlyba kerülésével áll összhangban. A hibák általi fejlődés segíthet a felelősségtudat kialakulásában. A jó beszéd-készség megléte és a szokatlan helyzetekben való helytállás a kihívást jelentő esetekben ki-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

emelkedő jelentőséggel bír, mely a munkavégzés elkezdésénél, illetve a szakmai gyakorlatok teljesítésénél is előnyös.

A nemek bontásában vizsgálva szignifikáns eltérés figyelhető meg a felelősségtudat kérdésében ($p < 0,05$; Khi-négyzet = 9,636). A női válaszadók számára inkább fontos a „Felelősségtudat”, mint a férfiak számára, azonban a kapcsolat erőssége a Cramer-féle asszociációs együtttható alapján gyenge (0,190). Az „Etikus hozzáállás” kérdésében is hasonló különbség mutatható ki a nemek között ($p < 0,05$; Khi-négyzet = 14,715; Cramer-féle asszociációs együtttható = 0,235).

Kor alapján nem sikerült differenciálni a válaszadókat. Ennek oka lehet, hogy a 18–21 és a 22–25 évesek is közel ugyanazt a generációt alkotják.

A lakóhely szerinti Khi-négyzet próbák nem mutattak ki eltérést a hallgatók preferenciái között. Nagyrészt az Észak-Alföldi régióban lakik, tehát gazdasági és társadalmi helyzetük nem sok esetben tér el drasztikusan az átlagtól, régiós sajátosságok jellemzik őket.

Szak szerinti vizsgálatnál a Kereskedelem–marketing szakos hallgatók statisztikailag kimutatható mértékben ($p < 0,05$; Khi-négyzet = 0,409) gondolták fontosnak a „Jó beszédkészség” meglétét. A terület sajátossága a megfelelő kifejezőkészség megléte, ami kifejezetten lényeges a végzettséggel való sikeres elhelyezkedés tekintetében. Közepesen jelentős a kapcsolat az állítás és a szak között, amelyet a Cramer-féle asszociációs együtttható 0,409-es értéke támaszt alá. A képzesi szint esetén nem sikerült differenciálni a kitöltőket.

3.2. A SZOLGÁLTATÁSOK LEÍRÓ STATISZTIKÁJA, KORRELÁCIÓ ÉS KHI-NÉGYZET PRÓBÁK

A szolgáltatások között szerepel az önismeret fejlesztése, az önéletrajz, motivációs levél írásában nyújtott segítség, telefonos, ill. személyes állásinterjúra való felkészítés, különböző álláskeresési technikák ismerete, tanulást segítő tréningek, valamint pályorientációs tanácsadás is. Az értékelhető 11 szolgáltatás közül mindegyik közepesen erős vagy erős átlagértéket kapott (4,4–5,4) és közepesen változó (~20%) a relatív szórás értékük. A blokk elemei közül a legkevésbé lényegesre a „Telefonos állásinterjúra történő felkészítés” fontosságát (4,38 pont) értékelték a hallgatók. Ezzel szemben a tartomány felső részébe helyezték el (5,31 pont) a „Személyes állásinterjúra történő felkészítés” fontosságát. Leginkább olyan szolgáltatást vennének igénybe a megkérdezettek (5,36 pont), amely az „Aktív nyelvhasználatot támogatná”. Az egyik leghomogénebb (16,48% relatív szórás) válaszadás jellemzi az állítást.

Az állítások közti legfontosabb korrelációs kapcsolat a 4. táblázatban kerül bemutatásra és értékelésre. A feltüntetett korrelációs összefüggés magas korrelációt, markáns kapcsolatot mutat.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

4. táblázat. Korreláció a szolgáltatások között

1. állítás	2. állítás	Szignifikancia szint*	Korrelációs együttható	Értékelés
Jó önéletrajz megírása	Jó motivációs levél megírása	0	0,889	A jó önéletrajz és motivációs levél alapfeltétele egy állásinterjúra történő eljutásnak.

* A korrelációs együttható $p < 0,01$ szinten szignifikáns.

Forrás: Saját szerkesztés, 2017

A nemek szerinti vizsgálat szignifikáns szinten ($p < 0,05$) kimutatta, hogy a „Jó önéletrajz” és „Jó motivációs levél megírása” illetve a „Telefonos állásinterjúra való felkészülés” vagy „Személyes állásinterjúra történő felkészülés” (Khi négyzet = 13,849–15,726; Cramer-féle asszociációs együttható = 0,228–0,243) fontossága a női válaszadók számára fontosabb, mint az ellenkező nemé. A mindkét nem által leginkább igényelt szolgáltatás a „Tanulást segítő tréning” ($p = 0,996$; Khi-négyzet = 0,369). Ehhez kapcsolódó foglalkozást szervez a Debreceni Egyetem Hallgatói Karrierközpontja is a tanulási technikák elsajátításának megkönnyítéséhez.

Korok vagy lakóhelyek szerinti differenciáltság ebben az esetben sem valósult meg.

A szakok szerinti értékelés jelentős eltérést mutatott ki ($p < 0,05$; Khi-négyzet = 45,796; Cramer-féle asszociációs együttható = 0,422). A Gazdálkodás és menedzsment szakon tanuló hallgatók kevésbé igényelnék „Aktív nyelvhasználatot támogató szolgáltatás”-t, mint a Turizmus és vendéglátást vagy a Nemzetközi gazdálkodást hallgató társaik. Ez fakadhat a szakok és kimeneti követelményeik specifikusságából, ugyanis az utóbbi két szaknál elvárás a végzésig a két középfokú nyelvvizsga megszerzése.

4. Összegzés

A kutatás célja alapvetően a Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Karán lévő hallgatók véleményének felmérése volt a karrierjük előremozdítását szolgáló kompetenciák körében, valamint az eredményes álláskeresésben, elhelyezkedésben, pályorientációban segítő szolgáltatásokra való igények tekintetében. A téma aktualitását igazolja, hogy napjainkban egyre több hangsúlyt helyezünk a kompetenciáink, képességeink fejlesztésére, hiszen a munkáltatók is nagy hangsúlyt tulajdonítanak a személyiségünknek, képességeinknek az állások betöltése során. Ha valaki el tudja dönteni, mely kompetenciák megléte szükséges a választott pályán, könnyebben tudja sajátjait felmérni, fejleszteni.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

A kérdőív eredményei alapján, a hallgatók nagy jelentőséget tulajdonítanak a kommunikációs képességeknek. A kompetenciák vizsgálata során korrelációs kapcsolat volt a „Hibából való tanulás” és a „Tanulás és teljesítmény fejlesztése” állítások között. A hallgatók nagy valószínűséggel vennék igénybe a személyes állásinterjúra való felkészülést segítő szolgáltatásokat, valamint az önéletrajz megírásával kapcsolatban is lényegesnek gondolják a segítséget, mint az egyetem által nyújtott szolgáltatást. A szolgáltatásokra elvégzett Khi-négyzet próba szerint, a kitöltők közül a nők számára fontosabb a jó önéletrajz, illetve motivációs levél megírása és az interjúra való felkészülés, mint a férfiaknak. Az eredményekhez igazodva megállapítható, hogy a hallgatók igényt tartanak az álláskereséshez, fejlődéshez segítséget nyújtó szolgáltatásokra. Javaslatként megfogalmazva, érdemes lenne a Karrierközpont szolgáltatásain kívül, minden egyetemi karon, szabadon választható tárgyként meghirdetni kompetenciafejlesztő tárgyakat, tanulás technikai tréningeket. A végzős évfolyamok esetén pedig hangsúlyt fektetni mind a telefonos, mind a személyes állásinterjúra való felkészítésre ugyancsak szabadon választható tárgyak keretében. Az egyetemi diploma megszerzése ebben az esetben párosulna azonnal felhasználható, hasznosuló munkaerőpiaci igényeknek megfelelő gyakorlati készségekkel is, ami különösen fontos a napjainkban jelentkező elhelyezkedési problémák megkönnyítésében.

Irodalom

- Armstrong, M. (2012): *Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice*. Great Britain, Cambridge University Press.
- Csehné Papp, I. (2016): *Elvárások és realitások a munka világában*. Taylor. VIII. évf. 2. sz., 5–10.
- F. Silye, M. (2004): *A szaknyelvoktatás és a szaknyelvi tudást felhasználók igényeinek elemzése és megjelenése egy angol szaknyelvoktatási programmodellben*. Doktori disszertáció. Neveléstudományi Doktori Iskola. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Gaál, R. – Dióssi, E. – Benedek, Sz. (2013): *Mindenki a kompetenciáról beszél! Munkaügyi Szemle 2013/III. sz., 32–40.*
- Henczi, L. – Zöllei, K. (2007): *Kompetenciamenedzsment. Perfekt Gazdasági Tanácsadó, Oktató és Kiadó Zártkörűen Működő Részvénytársaság*. Budapest.
- Juhász, Cs. – Terjék, L. (2014): *Elvárások vizsgálata az Y generációnál*. Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. VI/2. (25), 221–226.
- Koncz, K. (2013): *Karriermenedzsment*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Nemeskéri, Gy. – Pataki, Cs. (2007): *A HR gyakorlata*. Ergofit Kft., Budapest.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

- Nemeskéri, Gy. (2008): A HR tevékenységének differenciált megközelítése. Munkaügyi Szemle. 2008/1. Budapest, 67–73.
- Powell, C. R. (1995): Career planning today: hire me. Kendall Hunt Publishing Company.
- Takács, S. – Németh, M. – Juhász Klér, A. – Toarniczky, A. (2017): Az egyetem melletti munkavégzés segítő és gátló tényezői diákszemmel. Vezetéstudomány XLVI-II. évf. 3. sz., 39–55.
- Spencer, L. M. – Spencer, S. M. (1996): Jéghegy modell, In: Mohácsi G.: Kompetencia-modell nemzetközi környezetben 1–2. rész. Humánpolitikai Szemle 1996/11–12. szám, 3–11. és 3–15.
- Veresné Somosi, M. (2011): Alapvető képesség: a szervezeti és egyéni képesség fejlesztése. Magyar Minőség, 2010–2011/5., 11–20.
- Watts, A. G. (2006): Career development learning and employability. Learning and Employability Series Two, The Higher Education Academy. https://aces.shu.ac.uk/support/staff/employability/resources/id592_career_development_learning_and_employability.pdf. Letöltés dátuma: 2018.02.03.

Egyenlő esélyekkel a munka világában? Esélyegyenlőség és jogvédelem a munkaerőpiacon

SUHAJDA CSILLA JUDIT¹

ABSZTRAKT

A tanulmány az esélyegyenlőség megvalósulását, valamint az ezzel kapcsolatos jogvédelem lehetőségeit vizsgálja a munkaerőpiacon. A kutatás célja, hogy feltárja, hogy melyek az esélyegyenlőség megsértésével kapcsolatos legjellemzőbb problémák az Egyenlő Bánásmód Hatóság joggyakorlata alapján. Meghatározható-e az, hogy mely típusú diszkrimináció jellemző illetve, hogy jelenleg Magyarországon melyek a leghátrányosabbnak ítélt tulajdonságok a munkaerőpiacon.

A feltárt összefüggések arra mutatnak rá, hogy jóllehet a törvényi háttér szabályozása jelentős mértékben elősegítette az egyének jogtudatosságát e területen, de még több fórumra van szükség, hogy mérhető eredményeket érjünk el.

KULCSSZAVAK: munkaerőpiac, esélyegyenlőség, foglalkoztatás, diszkrimináció, tulajdonság

ABSTRACT

Equal opportunities at work? Equal opportunities and legal protection in the labour market

The study examines the realization and the development of legal protection of equal opportunities in the labour market. The purpose of the research is to identify the most common problems related to the violation of equal opportunities during the period since the Equal Treatment Authority began its work.

The study explores whether types of discrimination can be identified, which are the most prominent and which are the most disadvantaged characteristics of the labour market in Hungary today. The correlations discovered demonstrate that although regulation of the legal background has greatly facilitated the awareness of individuals in this field, there is a need to create further forums of discussion to achieve measurable results.

KEYWORDS: labour market, equal opportunities, employment, discrimination, property

¹ Tanársegéd, Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Bevezetés

Az esélyegyenlőség és a diszkrimináció problémája meghatározó jelenség korunk gondolkodásában, így az esélyegyenlőség biztosítása az Európai Unió egyik legfontosabb célja. Fontos azonban különbséget tennünk az esélyegyenlőség és az egyenlő bánásmód között. Az egyenlő bánásmód követelménye szerint senkit sem lehet tulajdonságai, vagy valamely csoporthoz való tartozása alapján diszkriminálni (Dajnokai et al. 2016). Az egyenlő bánásmód elve azonos a diszkrimináció, azaz a hátrányos megkülönböztetés tilalmával. *„Az egyenlőség a demokrácia alapkövetelményének minősíthető. Ez az egyenlőség azonban jogi értelemben vett egyenlőséget jelent: a társadalom minden tagjának emberként és polgárként egyaránt egyenlőnek kell lennie, azaz egyenlőnek a törvény előtt, egyenlőnek mind politikai, mind szociális jogai tekintetében.”* (Neményi et al. 2013: 86)

Az esélyegyenlőség az egyenlő hozzáférés azonos módon való biztosítását, azaz az egyenlő bánásmódot jelenti (Farkas et al. 2011). Másképpen fogalmazva az arra való törekvés, hogy bárki számára elérhető lehetőség legyen bármilyen társadalmi cél elérése, ha annak érdekében kellő erőfeszítéseket tesz. A valódi esélyegyenlőség létrejöttéhez tehát szükséges olyan feltételek megteremtése, amelyek támogatottan biztosítják a hozzáférést.

Az esélyegyenlőség előmozdítása konkrét, a hátrányok kiegyenlítését segítő intézkedések végrehajtásával érhető el (Tardos 2015). A területet érintő szabályozásnak ennek megfelelően az a feladata, hogy olyan keretet biztosítson, amelyek a közösségi erőforrások leghatékonyabb felhasználását teszik lehetővé.

1. Az esélyegyenlőség jogi keretei

Az egyenlő bánásmód követelménye, azaz a hátrányos megkülönböztetés, diszkrimináció tilalma egyes, Magyarország által is elfogadott nemzetközi egyezményekben, valamint számos hazai törvényben már évtizedek óta szerepel. A nemzetközi jogi dokumentumok többnyire nem általánosságban rendelkeznek az egyenlő bánásmód követelményéről, hanem egy-egy meghatározott tulajdonság (faji, nemi hovatartozás stb.) vonatkozásában deklarálják a megkülönböztetés tilalmát.

A nemzetközi egyezmények közül kiemelkedik A faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről New Yorkban 1965. december 21-én elfogadott ENSZ-egyezmény, valamint a 2008. május 2-án hatályba lépett, *„A fogyasztóssággal élő személyek jogairól”* szóló nemzetközi egyezmény, amely szintén az Egyesült Nemzetek égisze alatt jött létre.

A munka világát érintő szabályok sorában az ENSZ Nemzetközi Munkaügyi Szervezetének (ILO) 1951-ben meghozott 100. számú egyezménye, *„A férfi és női munkaerőnek egyenlő értékű munka esetén járó egyenlő díjazásáról”*, hosszú ideig a bérezéssel kapcsolatos legfontosabb hivatkozási alapot jelentette. Ennek a to-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

vábbfejlesztéseként született meg a 111. sz. ILO egyezmény „A foglalkoztatásból és a foglalkozásból eredő hátrányos megkülönböztetésről” 1958-ban, amely felszólítja az egyezményhez csatlakozókat a foglalkozáshoz, képzéshez és a megfelelő munkafeltételekhez való hozzájutásban érvényesülő, faj, bőrszín, nem, vallás, politikai vélemény, nemzetiség és társadalmi helyzet alapján történő megkülönböztetés megszüntetésére és az egyenlő esélyek és elbánás elősegítésére.

Az európai egyesítési folyamatban az esélyegyenlőségi kérdés eredetileg nem tartozott az Európai Gazdasági Közösség (EGK) célkitűzései közé. Ennek ellenére, a közös társadalmpolitikáról már az 1957-es, az EGK-t alapító Római Szerződés is külön fejezetben rendelkezett, a társadalmi és szociális kérdéseket csupán a gazdasági együttműködés előrehaladásával összefüggésben kívánták rendezni. Elsőként, az európai integráció kezdeti időszakában (1957 és 1972 között) a munkaerő szabad áramlásának megteremtését segítő szabályozások születtek meg, a társadalmi jogharmonizáció kezdete viszont az 1972–1986 közötti időszakra tehető. Ennek köszönhető, hogy az európai integráció szervei az esélyegyenlőség megteremtésének programjaként 1975 óta számos irányelvet léptettek hatályba a területen. Az Európai Bizottság több fontos dokumentumot bocsátott ki, amelyek hosszabb távra adnak cselekvési terveket, programokat magának az Uniónak és tagállamainak is. Vannak rendkívüli jelentőségű stratégiák, mint például „A nemek közötti esélyegyenlőség közösségi keretstratégiája 2001–2005”, az „Európai Foglalkoztatási Stratégia”, vagy a „Lisszaboni Stratégia”, amelyek hosszú távú célkitűzéseket fogalmaztak meg a nemek közötti esélyegyenlőség előmozdításáról.

Az Amszterdami Szerződés (1999) 6. cikke a nemen, faji vagy etnikai származáson, valláson vagy meggyőződésen, fogyatékossgon, koron vagy szexuális irányultságon alapuló megkülönböztetés tilalmáról szól. A 119. cikkely már arról rendelkezik, hogy a nők és a férfiak egyenlő értékű munkáért egyenlő díjazást kapjanak.

Az Európai Tanács 2000. december 7. és 9. közötti, nizzai ülésén elfogadott Alapvető jogok chartájának 23. cikkelye szól a férfiak és nők közötti egyenlőségről. „A férfiak és nők egyenlőségét minden területen, így a foglalkoztatás, munkavégzés és a bérezés területén is biztosítani kell. Az egyenlőség elve nem akadályozhatja az alul-reprezentált nem számára különleges előnyöket biztosító rendelkezések fenntartását vagy meghozatalát.” (Barakonyi 2015: 41) A 26. cikk garantálja a fogyatékos személyek jogát az önállóságuk, társadalmi és foglalkozási beilleszkedésük, valamint a közösség életében való részvételük biztosítását célzó intézkedésekre.

Az Európai Bizottság 2004 májusában tette közzé az „Esélyegyenlőség és diszkrimináció-mentesség a kibővített Európai Unióban” című Zöld könyvét, amelyben konzultációra hívta az érintett szervezeteket. Közösségi szinten az Európai Bizottság Foglalkoztatási, Szociális és Esélyegyenlőségi Főigazgatósága arra törekszik, hogy tevékenysége nyomán egyre több és egyre jobb munkahely álljon a munkavállalók rendelkezésére, valamint hogy az Unió befogadó és egyenlő esélyeket biztosító társadalommá váljon.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Az EU Bizottság 2003-as Esélyegyenlőségi Cselekvési Terve alapján, 2008-ban konkrét ajánlások születtek arra, hogy a tagállamok milyen intézkedésekkel – rugalmas foglalkoztatási rendszerek, támogatott foglalkoztatás, szociális gazdaság, aktív befogadást támogató szolgáltatások, bértámogatások, a munkahelyek adaptációja, a támogató technológiák és a személyes segítségnyújtás – ösztönözzék a fogyatékos emberek munkaerőpiaci integrációját és re-integrációját.

Az EU másodlagos közösségi jogszabályai közül a 2000/78/EK irányelv arról szól, hogy diszkriminációhoz vezet, ha a munkahelyeken nem történnek meg olyan átalakítások, mint az akadálymentesítés, vagy a munkaeszközök alkalmassá tétele arra, hogy azokat a fogyatékos dolgozók is használják. A szabályozás figyel arra, hogy a munkáltatónak megérje a munkahely átalakítása. Ezért csak a munkához jutás, a munkában és képzésben való részvétel és a szakmai előmenetel ésszerű feltételei biztosításának kötelezettségét említi, kivéve, ha ez a munkáltatónak aránytalanul nagy terhet jelentene (Niederfiringer 2013).

Az egyenlő bánásmód követelményének szabályozása Magyarországon három szintű. Az Alaptörvény általános érvénnyel mondja ki a hátrányos megkülönböztetés tilalmát, az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló törvény a jogrendszer egésze számára ad részletesebb útmutatást a követelmény értelmezéséhez, és számos jogszabály (Munka Törvénykönyve, egészségügyi törvény) utal az esélyegyenlőségi törvényre és állapít meg további, csak az adott területen érvényes szabályokat.

A területet átfogóan szabályozó, az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény (Ebkvt.) 2004. január 27-én lépett hatályba. Az Esélyegyenlőségi törvény egyrészt felsorolja, hogy melyek azok a „tulajdonságok”, amelyek alapján tiltott a hátrányos megkülönböztetés, másrészt igen széles körre terjeszti ki a diszkrimináció tilalmát. Ide sorolható a nem, az életkor, az egészségi állapot, a vallás, vagy a politikai hovatartozás. A tulajdonságnak nem kell ténylegesen fennállnia, így a hátrányos megkülönböztetés akkor is megállapítható, ha valakit vélt tulajdonsága miatt ér diszkrimináció. Az érintett tulajdonságokat a törvény csupán példálózó jelleggel sorolja fel, ezeken túl ugyanis tiltja a más hasonló tulajdonság, helyzet vagy jellemző alapján megvalósuló, az egyenlő bánásmódot sértő magatartásokat is. A törvény alapállása, hogy „*elismeri minden ember jogát, hogy egyenlő méltóságú személyként élhessen*”, szándéka pedig az, hogy „*hatékony jogvédelmet biztosítson a hátrányos megkülönböztetést elszenvedők számára*” (Ebkvt. preambulum).

A törvény szellemét és betűjét követve a foglalkoztatók feladata, hogy tiszteletben tartsák a munkatársak emberi értékeit, méltóságát, egyediségét. A szervezetek feladata, hogy érdekeiket a munkatársak érdekeivel összhangban fogalmazzák meg. Olyan munkafeltételeket, munkakörülményeket, munkahelyi légkört alakítsanak ki, amely a szervezeti kultúra részeként a törvényben megfogalmazott alapvető értékeknek a kialakításához, megőrzéséhez és megerősítéséhez hozzájárulnak. A tör-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

vényi elvárások teljesítése azért is aktuális és fontos, mert a munkahely veszélyes üzem, ahol az alkalmazottak fizikai és lelki támadásoknak vannak kitéve (Mihály 2003).

AZ ESÉLYEGYENLŐSÉG GARANCIÁI

Hazánkban az egyenlő bánásmód követelményének megsértése miatt az Egyenlő Bánásmód Hatósághoz (EBH) lehet fordulni, ahol közigazgatási eljárás keretében ki-vizsgálják a bejelentés tartalmát. A Hatóság legfontosabb feladata a törvény értelmében, hogy kérelem alapján, illetve egyes esetekben hivatalból vizsgálatot folytasson annak megállapítására, hogy megsértették-e az egyenlő bánásmód követelményét, majd a vizsgálat alapján határozatot hozzon (Gregor – Pásztor 2016).

Az Egyenlő Bánásmód Hatóság általános hatáskörében a védett tulajdonsággal összefüggésben megvalósuló hátrányos megkülönböztetéseket vizsgálja, miközben valódi pozitív hatások elérésére törekszik a diszkriminációs folyamatokban: azok felismerését, illetve megelőzését a jogalkalmazás mellett szakmai információkkal és kiadványokkal támogatja. Olyan panaszosok ügyében jár el, akiket diszkrimináció, azaz hátrányos megkülönböztetés ér (Neményi et al. 2017).

2003. évi CXXV. törvény meghatározta az egyenlő bánásmód követelménye megsértésének minősülő öt magatartást, azaz a diszkrimináció típusait. Ezek a közvetlen hátrányos megkülönböztetés, a közvetett hátrányos megkülönböztetés, a zaklatás, a jogellenes az elkülönítés, valamint a megtorlás. A sérelmet szenvedett természetes személy (személyesen vagy meghatalmazottja útján), jogi személy vezetője vagy meghatalmazottja, érdekképviselői szervezet vagy közérdekű igényérvényesítő a hatósághoz intézett kérelemmel kezdeményezheti az eljárást.

A hatóság egyenlőbánásmód-referensi hálózata a jogorvoslati lehetőségeket megyei és járási szinteken is közvetlenül elérhetővé tette. Létjogosultságát jelzi, hogy a hálózat tagjait évek óta keresik fel kérdéseikkel, problémáikkal az érintettek.

Az Ebktv. szerint a helyi önkormányzat, valamint a többcélú kistérségi társulás öt évre szóló helyi esélyegyenlőségi programot köteles elfogadni. A helyi esélyegyenlőségi programban helyzetelemzést kell készíteni a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok oktatási, lakhatási, foglalkoztatási, egészségügyi és szociális helyzetéről, illetve meg kell határozni a helyzetelemzés során feltárt problémák komplex kezelése érdekében szükséges intézkedéseket.

Az Ebktv., valamint a Munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. törvény szabályozása alapján az 50 főnél több munkavállalót foglalkoztató állami vagy önkormányzati intézményeknek, valamint az állami, illetve önkormányzati többségi tulajdonban álló gazdasági társaságoknak munkahelyi esélyegyenlőségi tervet kell készíteniük. A szabályozás alapján az esélyegyenlőségi tervvel kapcsolatban öt, a munkáltatóval munkaviszonyban álló hátrányos helyzetű munkavállalói csoportot

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

emel ki. Ezek a nők, a negyven évnél idősebb munkavállalók, a romák, a fogyatékos személyek, valamint a két vagy több tíz éven aluli gyermeket nevelő munkavállalók vagy tíz éven aluli gyermeket nevelő egyedülálló munkavállalók (Garadnay et al. 2009). Tartalmában leginkább a megfelelő munkakörülmények biztosítását, az egyenlő bánásmód érvényesítésével kapcsolatos eljárási rendet, valamint a munkáltatók az esélyegyenlőségre vonatkozó, az adott évre megfogalmazott céljait, a célok eléréséhez szükséges eszközöket (különösen a képzési, munkavédelmi, valamint a munkáltatónál rendszeresített, a foglalkoztatás feltételeit érintő bármely programot) határozza meg rendezni. Azon szervezet esetében, amely a jogszabály által a tervekészítésre kötelezett körbe sorolható, a terv hiánya esetén, illetve az egyenlő bánásmód követelményének megsértése vagy jogsértő gyakorlat folytatása kapcsán az Egyenlő Bánásmód Hatósága bírságot szabhat ki. Ez együtt járhat a szervezet számára megítélt közpénzek folyósításának meghatározott időre történő felfüggesztésével (Juhász – Maticsákné 2014).

Mindezekon felül az egyes munkahelyek esélyegyenlőség biztosításának és előmozdításának eszközei lehetnek a belső szabályzatok és iránymutatások, illetve a tematikus munkahelyi tréningek. Ezek a megoldások segíthetik a munkáltatókat abban, hogy a vonatkozó jogszabályi követelményeknek megfeleljenek. Hátrányuk viszont az, hogy legtöbbször az ilyen szabályzatok, iránymutatások és tréningek a munkáltató egyoldalú döntésén alapulnak és azok kidolgozásában a munkavállalók (különösen a hátrányos helyzetű munkavállalói csoportok) véleménye nem tükröződik. Mégis az esélyegyenlőségi terv elkészítése alternatívát jelenthet a munkáltatóknak, hogy az esélyegyenlőséghez kapcsolódó célokat megvalósítsák. A munkáltató és a munkáltatónál képviselttel rendelkező szakszervezet, valamint (szakszervezet hiányában) az üzemi tanács együttesen fogadhatja el a munkahelyi esélyegyenlőségi tervet. Az esélyegyenlőségi terv kizárólag határozott időre szólhat és ebben olyan munkáltatói intézkedések és programok rögzíthetők, amelyek a hátrányos helyzetű csoportok esélyegyenlőségének elősegítését célozzák.

Az egyes szabályozásokon és munkahelyi intézkedéseken túl ma már számos hazai és nemzetközi szervezet, hálózat foglalkozik a témával, amelyek kutatással, tanácsadással és érdekképviseléssel támogathatják az esélyegyenlőség megteremtését. Ide sorolható az Equinet – Egyenlőségi Testületek Európai Hálózata (European Network of Equality Bodies), az EIGE – Nemek Közötti Egyenlőség Európai Intézete (European Institute for Gender Equality), a FRA – az Európai Unió Alapjogi Ügynöksége (European Union Agency for Fundamental Rights) és a ECRI – Rasszizmus és Intolerancia Elleni Európai Bizottság (European Commission against Racism and Intolerance) szervezete is, amelyek mind ezen célok mentén szervezik tevékenységüket (Gregor – Pásztor 2016, 2017).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

2. Esélyegyenlőségek a foglalkoztatás területén

Az esélyegyenlőség érvényesítése a foglalkoztatásban valamennyi csoport számára kiemelt feladat. A halmozottan hátrányos helyzetű munkavállalók esetében azonban különösen fontos az egyenlő hozzáférés biztosításán túl az olyan támogató lépések, szolgáltatások tervezése és megvalósítása, amelyek csökkentik meglévő hátrányait és biztosítják hozzáférésüket azokhoz a lehetőségekhez, amelyekkel később sikeresebbek, eredményesebbek lehetnek a munkaerőpiacon.

A munkaerőpiacon leginkább azok a csoportok érintettek a diszkriminációban, amelyek valamilyen speciális tulajdonságuk miatt a hátrányos helyzetű csoportokhoz sorolhatók. A hátrányos helyzetet sokan és sokféleképpen értelmezik, a vonatkozó szakirodalom is számos aspektusból vizsgálja a kérdést. Általánosan azt mondhatjuk, hogy azokat az embereket sorolhatjuk a hátrányos helyzetűek közé, akiket társadalmi, családi helyzetük vagy az előítéletek korlátozzák lehetőségeik kibontakoztatásában, illetve, akik rendezett körülmények között élnek ugyan, de személyes okokból (pl. személyiségéből adódóan vagy az egészségkárosodással élők) nem, vagy csak nehezen integrálódnak a társadalomba.

A munkaerőpiacon számos hátrányos helyzetű csoport található, amelyek speciális jellemzőkkel bírnak. A magyar kutatók egymástól eltérő csoportokat jelölnek meg a munkaerőpiac szempontjából hátrányos helyzetűnek. Őry (2005) az alacsony végzettségűeket, a bevándorlókat (menekülteket), a megváltozott munkaképességűeket (fogyatékosokkal élő embereket), valamint a cigányságot tartja ehhez a gyűjtőfogalomhoz tartozónak. Halmos (2005) a pályakezdőket, az idősebbeket, a tartós munkanélkülieket, a nőket, a roma népeiséget és az egészségkárosodottakat sorolja ide. Cserné (2006) munkatársaival munkaerőpiaci aspektusból hátrányos helyzetűnek írja le az alacsony iskolázottságúakat, a tartós munkanélkülieket, a megváltozott munkaképességűeket, a gyermekgondozási ellátásban részesülőket, a 45 év felettieket és a karkedvezményes nyugdíjasokat. Kenderfi (2012) szerint a hátrányos helyzetben a szociális tartalom hangsúlyos, itt a társadalmi érvényesülés áll célként a középpontban. A hátrányos helyzet azzal a veszéllyel jár, hogy az egyes ember nem tudja optimálisan kibontakoztatni és kihasználni meglévő adottságait. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy hátrányos helyzetű az a személy, akinek életfeltételeiből, körülményeiből következő társadalmi karrierlehetősége nem biztosított (Visztenvelt et al. 2014).

A foglalkoztatáspolitikai aspektusából a fentieket röviden úgy lehet összefoglalni, hogy hátrányos helyzetűek azok, akiknek munkaerőpiaci esélyei az átlagnál alacsonyabbak (Cserné 2006). Fontos ugyanakkor megjegyeznünk, hogy a munkaerőpiacon hátrányos helyzetűnek számítanak az olyan egyéb speciális hátrányokkal és problémákkal küzdő csoportok is, mint a hajléktalanok, a gyermekvédelmi gondoskodásból kikerülők, a szabadságvesztés büntetésüket töltő fogva tartott és büntetés-végrehajtási intézményből szabaduló személyek, továbbá a szenvedélybeteg,

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

illetve pszichés betegséggel küzdő emberek csoportjai, akik számára alapvető feltételek hiányoznak ahhoz, hogy valós esélyük legyen a foglalkoztatásban való részvételre. (Kenderfi 2012) Kiszolgáltatott helyzetüket tovább növeli a munkáltatók részéről a velük szemben megnyilvánuló magas fokú előítélet is.

A munkaerőpiacon több tényező is vezethet külön-külön vagy együttesen foglalkoztatási diszkriminációhoz. Ilyen tényező lehet a nemzeti vagy etnikai hovatartozás, az életkor, a nem, az egészségi állapot, a lakóhely vagy a családi állapot.

A foglalkozási diszkrimináció legtipikusabb formája az új munkaerő felvételénél, kiválasztásánál jelentkezik. A felvételnél megnyilvánuló diszkrimináció lehet nyílt, közvetlen és rejtett, illetve közvetett is. Az esélyegyenlőség különböző szintjei közül itt a foglalkoztatáshoz való egyenlő jog csorbul. (Lipták et al. 2018)

Foglalkozási diszkrimináció érvényesülhet a vállalaton belüli előmenetel, illetve a munkaköri besorolás terén is. (Juhász et al. 2014) Az esélyegyenlőség szempontjából itt az a kérdés, hogy a különböző társadalmi csoportoknak mennyiben van esélyük, hogy a szervezeten belül megszerezzék azt a pozíciót, amelyet szeretnének, mennyiben van esélye az adott csoport képviselőjének a vágyott munkakör elérésére. Fontos azonban azt is tudni, hogy nem csak a felvételnél vagy az előremenetelnél, hanem a szervezetek elbocsátási döntéseinél is felléphet nyílt vagy rejtett diszkrimináció (Tardos 2015).

A munkahelyi esélyegyenlőség megteremtése elsősorban szervezeti önelemzésen alapul (Simonovits et al. 2013). A helyzetkép megalkotásába beletartozik a hátrányos helyzetű csoportokba tartozók (pl. nők, kisebbséghez tartozók, 45 év felettek, fogyatékkal élők, kisgyermeket nevelők) feltérképezése a szervezet különböző területein. A sikeres programok ugyanis csak a jelen állapotok, igények ismeretéből indíthatók ki.

Törekedni kell, hogy az egyenlő esélyek biztosítása a teljes munkaviszony fennállása alatt megvalósuljon (Farkas et al. 2011). Ennek főbb pontjai a következők:

- **Álláshirdetés:** A hirdetések megfogalmazásakor törekedni kell arra, hogy az elvárások szigorúan a munkakör betöltéséhez kötődjenek. Így az olyan hirdetések, mint „*Fiatal dinamikus munkatársat keresünk...*”, törvénysértők.
- **Jelentkezési formanyomtatványok:** a formanyomtatványok esetében az a legcélravezetőbb, ha csak a munkakör szempontjából fontos készségekre, tapasztalatokra kérdez rá. Tilos megkérdezni a jelentkezők korát vagy nemét, kivéve, ha ennek valamely jogszabályi rendelkezés miatt van jelentősége. A fényképek csatolásának kívánalma lehetőséget teremt diszkriminációra a jelentkező kora vagy bőrszíne alapján, ezért ezt jobb elkerülni.
- **Felvételi beszélgetés:** A felvételi elbeszélgetés során óriási szerepet játszanak a jelentkezőkről szerzett benyomások. Ugyanakkor fontos tudnunk azt is, hogy ilyenkor fordul elő a leggyakrabban diszkrimináció is. Ezért indokolt, hogy az interjúzást több személy végezze, akik egységes kérdéseket tesznek fel a jelölteknek. Lényeges az is, hogy a kérdések megfogalmazása se adjon okot

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

közvetlen hátrányos megkülönböztetésre. Ilyenek lehetnek különösen a magánéletre, párkapcsolatra, családi életre, tervezett gyermekvállalásra, szexuális szokásokra, lakóhelyre, származásra, vallási vagy politikai meggyőződésre, politikai események megítélésére, vagyoni helyzetre, egészségi állapotra vonatkozó kérdések.

- *Bérezés, juttatás: az „egyenlő munkáért egyenlő bért”* Alaptörvényi szinten is rögzítésre került hazánkban, mégis a gyakorlat arra enged következtetni, hogy ez a feltétel nem mindenütt valósul meg teljes mértékben (Cseres – Gergely 2018).
- *Betanítás, beillesztés támogatása:* Az új munkatárs betanításának folyamata sokszor hosszú időt vesz igénybe, azonban az nemcsak a szakma, hanem a szervezet megismerését is magában hordozza. Ezért hasznos lehet a munkahelyi patrónusok/mentorok kijelölése a befogadás és a beilleszkedés segítésére.
- *Képzések, továbbképzések:* A hatékony szervezet számára elengedhetetlen a jól képzett, felkészült munkaerő, azonban gyakran megesisik, hogy bizonyos csoportok rendszeresen kimaradnak a továbbképzésekben résztvevők köréből (Tardos 2015). A képzési tervek elkészítésekor, a képzések szervezésekor és meghirdetésekor érdemes külön figyelmet szentelni arra, hogy azok széles kör számára elérhetőek legyenek.
- *Atipikus munkavégzési formák biztosítása:* Számos formája és típusa létezik (pl. részmunkaidő, osztott munkakör, távmunka), azonban a mai napig problémát jelent, hogy a flexibilis munkavállalási formák alkalmazásakor fennáll a törekeny foglalkoztatás veszélye (Hárs 2012): ebben az esetben a munkavállaló sokszor kiszolgáltatottabb a vállaltvezetésnek.

A munkahelyi esélyteremtés megvalósítását számos tényező befolyásolja. Ide sorolható a vezetők és a munkavállalók elkötelezettsége, a vállalati kommunikáció, a tiszta és átlátható célok megfogalmazása, valamint a folyamatok és eredmények mérése, folyamatos utánkövetése (Dajnoki et al. 2016).

Mindezek alapján látható, hogy a terület igen komplex és széles spektrumot ölel fel, és noha jogi és intézményi feltételei kiépítettek, a téma összetettsége és érzékenysége számos veszélyt és visszaélési lehetőséget hordoz magában.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

3. Diszkriminatív munkaerőpiaci bejelentések számának és jellegének alakulása

A VIZSGÁLATI MINTA ÉS MÓDSZER

2005. február elsejével kezdte meg munkáját az Egyenlő Bánásmód Hatóság, feladata a diszkriminációs ügyekben benyújtott panaszok, bejelentések kivizsgálása. A hatóság a közigazgatási eljárás szabályai szerint folytat vizsgálatot, munkáját az országos lefedettségű referenci hálózat segíti. A hatóság a diszkriminatív magatartások megelőzését, felismerését, a diszkriminációmentes szemlélet elsajátítását a jogalkalmazás mellett szakmai publikációkkal, programokkal és információs kiadványokkal támogatja (Gregor- Pásztor 2016).

A tanulmányban az Egyenlő Bánásmód Hatóság munkájának kezdete óta minden évben megjelenő „Éves tájékoztató az Egyenlő Bánásmód Hatóság tevékenységéről” című, 2005, 2010 és 2015 éves jelentései alapján dokumentumelemzés módszerével vizsgáltam a hatóság tevékenységét. A jelentések sajátossága, hogy azok nem tartalmazzák az összes ügy leírását, inkább több szempont szerint összegzik azokat és az adott évben legmeghatározóbb területekről példaszerűen mutatnak be eseteket. A választott módszer segítségével 5 éves periódusok távlatán keresztül lehetőség nyílik megvizsgálni a beadványok mennyiségi és tartalmi alakulását, valamint a hatóság tevékenységeinek jellegét, amely alapján következtethetünk az állampolgári jogtudatosságra a területen.

EREDMÉNYEK

a) A beadványok számának alakulása (2005, 2010, 2015)

A Hatóság 2005-ben kezdte meg tevékenységét, jelentőségét jól mutatja, hogy már működésének első évében is jelentős számú beadványt nyújtottak be a szervezethez (1. ábra).

2005-ben 491 beadvány érkezett a hatósághoz, amelyből 144 (29,3 %) érdemi határozattal zárult, amelyből 9 (1,83%) esetben állapította meg a Hatóság az egyenlő bánásmód követelményének megsértését. A Hatóság 2005-ben 103 (20,97%) esetben hozott elutasító határozatot, az elutasítások döntő hányadának oka a Hatóság hatáskörének hiányára vezethető vissza.

A vizsgált évben érkezett beadványok alapján összesen 18² (3,66%) esetben állapított meg jogsértést a Hatóság. A marasztaló határozatok közül 5 esetben bírság kiszabására, 5 esetben a határozat nyilvánosságra hozatalára, a fennmaradó esetek-

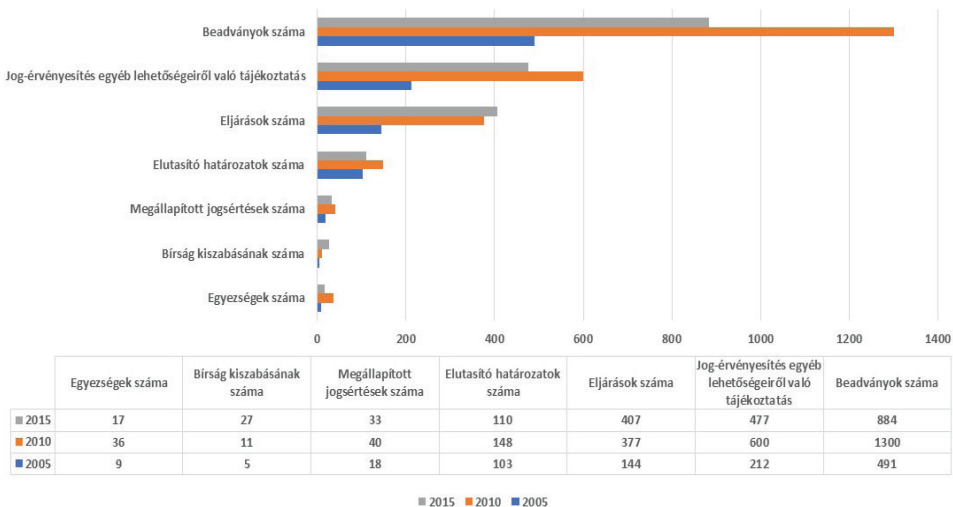
² A 18 esetből 9 esetben még 2005 folyamán, a maradék 9 esetben 2006. június 30-ig született elmarasztaló határozat.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

ben pedig a jogsértés megszüntetésére, illetve a jövőbeni jogsértéstől való eltiltásra került sor.

1. ábra. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság
2005, 2010 és 2015. évi tevékenységének összességére (db)

Forrás: Saját feldolgozás az EBH 2005., 2010. és 2015. évi jelentésének adatai alapján, 2018

Az Egyenlő Bánásmód Hatósághoz 2010. évben mintegy 1300 ügyben fordultak magánszemélyek, szervezetek és munkáltatók képviselői tájékoztatásért és jogi segítségért. Ezen ügyek közül a Hatóság 2009-ben 377 (29 %) ügyben indított hatósági eljárást, ezek közül 40-ben állapított meg jogsértést, 244 (18,7%) ügy pedig 2011-ben is folytatódott.

2015-ben a 884 beadvány érkezett a szervezethez, az eljárások során (407 db) 33 (8,1%) esetben állapított meg a Hatóság jogsértést, 110 alkalommal (27%) pedig elutasító határozat született.

b) A megállapított diszkriminációk típusai

2005-ben a Hatóság által vizsgált jogsértések körében a diszkrimináció fajtái szerint 36 esetben közvetlen hátrányos megkülönböztetést, 6 esetben zaklatást, valamint 1–1 esetben közvetett hátrányos megkülönböztetést, jogellenes elkülönítést, illetve megtorlást állapított meg. 11 ügy esetében döntött úgy a Hatóság, hogy bizonyítható

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

a szolgáltatásokkal kapcsolatos hátrányos megkülönböztetés a kérelmező egyéb helyzete, életkora, etnikai hovatartozása, fogyatékosága, nemzetisége, bőrszíne, egészségi állapota, vagyis az ún. védett tulajdonsága miatt.

2010-ben az alkalmazott szankciókat tekintve a kiszabott bírságok mintegy felét – 14 400 000 forintot – a Hatóság a munkáltatóval szemben szabta ki. A Hatóság mintegy 600 esetben válaszlevelet küldött ki más jogérvényesítési lehetőségről. 148 ügyben született elutasító határozat, többségükben azért, mert az eljárás alá vont bizonyította, hogy nem tett különbséget a panaszossal összehasonlítható helyzetben lévők javára. Fontos mindezek mellett azt is kiemelni, hogy a kérelmet elutasító határozatok mintegy 80%-a a foglalkoztatás területével összefüggő panaszok nyomán született. Az elutasítás indoka jellemzően a kérelmező által megjelölt védett tulajdonság, valamint a sérelem és a védett tulajdonság közötti összefüggés hiányán alapult.

2015-ben a beadványok száma és ezzel párhuzamosan az eljárások, bírságok száma a 2010 évihez képest kis mértékben csökkent, ahogy az elutasított beadványok száma is. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság 33 esetben állapította meg, hogy sérült az egyenlő bánásmód követelménye és 17 esetben született egyezséget jóváhagyó határozat. Ez a Hatósághoz érkezett beadványok tudatosságát és helyességét is jelezheti. Minderre a szervezet tudatos kommunikációja is hatást gyakorolhatott, hiszen az EBH 2015. január 1-től a Kommunikációs és Partnerségi Főosztály létrehozásával biztosította az intézményi kommunikáció pozitív hatásait a diszkriminációs folyamatok tudatosításában és megelőzésében. A főosztály az egyenlő bánásmód követelményének tudatosítását és a hátrányos megkülönböztetés eseteinek megelőzését az információszolgáltatás koordinálásával és partnerségi hálózatépítéssel támogatja.

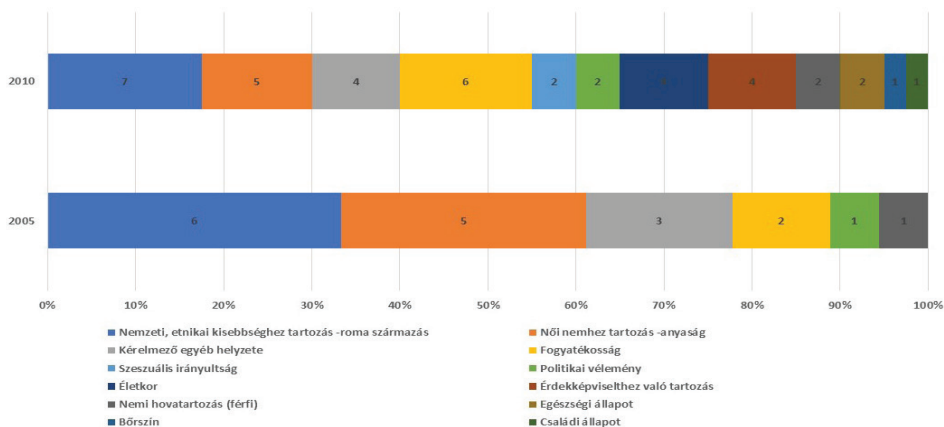
c) A beadványok tartalmi megoszlása

2005-ben a benyújtott kérelmek nagyrészt a munka világával, főleg a romák munkavállalásával, az 50 év feletti, a nők, a gyermeket vállalók és a fogyatékosokkal élők foglalkoztatásával, elbocsátásával voltak kapcsolatosak. 2005-ben leginkább a roma lakosságot érintette a szolgáltatások megtagadása a kereskedelmi-vendéglátóipari egységekben, a fogyatékkal élőket pedig az egyéb szolgáltatásokhoz történő hozzáférésük kapcsán. Több bejelentés érkezett az oktatással, a hátrányos helyzetű tanulók elkülönítésével, magántanulóvá nyilvánításával kapcsolatosan is. Jellemző volt még az EBH megalakulásának évében az is, hogy többen, akik a hátrányos megkülönböztetés miatt a Hatósághoz fordultak, visszavonták a kérelmüket, nevük és beosztásuk titokban tartását kérték. Ez esetben természetesen nem lehetett lefolytatni a vizsgálatot (2. ábra).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

2. ábra. A jogsértéssel végződő ügyek megoszlása a védett tulajdonságok szerint (%)

Forrás: Saját feldolgozás az EBH 2005. és 2010. évi jelentésének adatai alapján

A beérkezett panaszok döntő többsége 2010-ben is a munka világával összefüggésben született. A panaszosok a munkáltatók döntéseit sérelmezve, sok esetben védett tulajdonság hiányában is diszkriminációra hivatkozva kérték a Hatóság segítségét, illetőleg kezdeményezték az eljárást. A beadványokból jól kimutatható az a tendencia, hogy megítélésük szerint elsősorban a munkához való hozzájutás, az állásinterjú, illetve a munkaviszony vagy a foglalkoztatásra irányuló egyéb jogviszony megszüntetése esetében éri sérelem az Egyenlő Bánásmód Hatósághoz fordulókat. A Hatóság az összesen 40 jogsértést megállapító határozatának több mint felében munkaügyi diszkriminációt állapított meg.

2015-ben a panaszosok által megjelölt védett tulajdonságok 74 esetben a fogyatékoság, 64 esetben nemzetiséghez tartozás és 39 esetben az apaság/anyaság mint védett tulajdonság megsértése voltak.

d) A foglalkoztatáshoz kapcsolódó jogsértések alakulása

A 2010. évről szóló jelentés már bemutatja a kizárólag a foglalkozás terén bekövetkezett jogsértések elemzését is (erre a 2005. évi jelentés még nem tért ki, csak az összes jogsértést összesítette). 2010-ben a bejelentések alapján 23 jogsértést állapított meg a Hatóság a foglalkoztatás terén: 5 esetben az anyaság, 4 esetben más érdekképviselőhez tartozás miatt történt jogsértés. 2 esetben történt jogsértés a nem, életkor, politikai vagy más vélemény, egyéb helyzet miatt. 1-1 esetben történt jog-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

sértés etnikai hovatartozás, szexuális irányultság, fogyatékoság, egészségi állapot, családi állapot és nemi identitás miatt.

A foglalkoztatás terén történt jogsértések 60,9%-ban a munkaviszony ideje alatt, 26,1%-ban a munkaviszony létesítésekor, 13%-ban a munkaviszony megszűnésekor történtek.

A vizsgált esetek közül 2015-ben is a foglalkoztatások terén történt a legtöbb jogsértés (15 db), azonban 7 esetben a szolgáltatások (pl. akadálymentesítés hiánya) és 5 esetben a közszolgáltatások (önkormányzatok és szerveik hatáskörébe tartozó ügyek) terén is megállapított visszaélést a Hatóság.

A Hatóság minden évi jelentésében fontosnak tartja kiemelni a megegyezés fontosságát, miszerint nem „büntető”, sokkal inkább „prevenációs” és figyelmeztető szerepet kíván betölteni a panaszosok és a munkáltatók között és a megegyezésre törekszik. Mindhárom vizsgált jelentésben szerepel, hogy az EBH a nem a saját felelősségi körébe tartozó ügyek nagy részében is közvetítő szerepet vállal az intézkedésre jogosult állami, önkormányzati szervek és a panaszos között.

Összegzés

A tanulmányban az esélyegyenlőség és az egyenlő bánásmód foglalkoztatási aspektusainak bemutatására vállalkoztunk. Az áttekintés alapján látható, hogy az Európai Unió és hazánk nagy erőfeszítéseket tesz jogi és nem jogi eszközökkel annak érdekében, hogy a polgárokat ne érje hátrányos megkülönböztetés nemük, fajuk, fogyatékoságuk stb. alapján. Az esélyegyenlőség állampolgári jogát és fenntartását azonban nem csak az alapdokumentumok és irányelvek írják elő, hanem azt a gazdasági szükségesség is erősíti. Az esélyegyenlőség alapján biztosítható ugyanis, hogy a családjával és nemzetével harmonikusan élő, testileg és mentálisan egészséges, jól képzett ember nemcsak a demokrácia szempontjából fontos értékrend hordozója, hanem a XXI. századi modern nemzetgazdaság legfőbb erőforrása is lehessen.

A hazai tendenciák elemzése alapján az Egyenlő Bánásmód Hatóság éves jelentései azt igazolták, hogy a hozzájuk fordulók jelentős részének panaszai a munka világával, a foglalkoztatással összefüggő diszkriminációval – ezen belül is az álláskeresés során megnyilvánuló hátrányos megkülönböztetéssel – kapcsolatosak. A beadványokból jól kimutatható az a tendencia, hogy elsősorban a munkához való hozzájutás, az állásinterjú, és csak mindezek után a munkaviszony vagy a foglalkoztatásra irányuló egyéb jogviszony megszüntetése esetében éri sérelem az Egyenlő Bánásmód Hatósághoz fordulókat.

Az EBH jelentéseinek adatait vizsgálva ugyanakkor látható, hogy az egyenlő bánásmód követelményének megsértésével érintett társadalmi csoportok nagyságát nem lehet ténylegesen megítélni, illetve számszerűleg megbecsülni a beadott jogérvényesítési igényeik száma alapján. Az esetek többsége rejtve marad mind a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

hatóság, mind más jogérvényesítésben közreműködő szervek előtt, mivel a diszkrimináció sértettjei nem minden esetben rendelkeznek megfelelő érdekérvényesítő képességgel.

A Hatóság médiafelületeken való megjelenése, munkásságának tudatos népszerűsítése, a referens-hálózat létrehozása ugyanakkor óriási szerepet tölt be abban, hogy előtérbe kerüljön az emberek jogtudatos viselkedése. A honlapon és a kiadványaikban bemutatásra kerülő jogesetek gyakorlatilag mindenki számára érthetővé és világossá teszik, melyek azok az esetek, amelyekkel az emberek segítségért fordulhatnak hozzájuk az őket ért diszkrimináció esetén a foglalkoztatás, az áruk forgalma/szolgáltatások igénybevétele, az oktatás és az őket érintő egyéb ügyek terén. Tudatosítják továbbá azt is, melyek azok a jogesetek, amelyek a védett tulajdonságokkal nincsenek összefüggésben és nem az EBH hatáskörébe tartoznak

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a jogalkotó számos intézményt és szervezetet hozott létre és kapcsolt össze a területen, amelyek mindegyike az egyenlő esélyek biztosítása felett őrködik. A terület és az intézmények sokfélesége jól példázza, hogy mennyire komplex az esélyegyenlőségek témaköre. Az egyenlő esélyek biztosítása azonban nem csak az állam feladata: a jogalkotó abban a munkáltatók számára is kötelezettségeket ír elő, ugyanis csak közös társadalmi szerepvállalással valósítható meg az egyenlő bánásmód feltételeinek megteremtése.

Irodalom

- Barakonyi, E. (2015): A tiltástól a követelményekig. Az Európai jogfejlődés főbb álmomásai a hátrányos megkülönböztetéstől az egyenlő bánásmód követelményéig. Tudásmenedzsment, 2015/1., 38–50.
- Cseres–Gergely, Zs. (2018): Jövedelemegyenlőtlenség Európában – Nők, férfiak és párok. In: Szabó–Morvai Ágnes (szerk.): Közelkép – Nők a munkaerőpiacon. Munkaerőpiaci tükrök, 2017. Budapest, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet.
- Cserné, A. G. (2006): A felnőttek foglalkoztathatóságának növelésére irányuló komplex képzési modellek, különös tekintettel a hátrányos helyzetű csoportokra, javaslatok, intézkedésekre. Kutatási Zárótanulmány. In: Felnőttképzési Kutatási Füzetek. Budapest, Nemzeti Felnőttképzési Intézet, 219.
- Dajnoki, K. – Balázs – Földi, E. (2016): Diszkrimináció a munkaerőpiacon. Közép-Európai Közlemények, 9 évf. 3., 150–165.
- Farkas, T. – Kenderfi, M. – Suhajda, Cs. (2011): Esélyegyenlőség és tanácsadás. Szent István Egyetem, Gödöllő.
- Garadnay, T. – Koltai, L. – Izványi, Á. – Dr. Ozvári, Á. (2009): Szöveggyűjtemény speciális helyzetű csoportokkal, egyénnel előadáshoz. Esély, Budapest.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

- Gregor, K. – Pásztor, M. (szerk.) (2016): Tájékoztató az Egyenlő Bánásmód Hatóság 2015. évi tevékenységéről, valamint az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény alkalmazásának tapasztalatairól. Egyenlő Bánásmód Hatóság, Budapest.
- Gregor, K. – Pásztor, M. (szerk.) (2017): Tájékoztató az Egyenlő Bánásmód Hatóság 2016. évi tevékenységéről, valamint az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény alkalmazásának tapasztalatairól. Egyenlő Bánásmód Hatóság, Budapest.
- Halmos, Cs. (2005): A felnőttképzésben résztvevők elhelyezkedése, különös tekintettel a hátrányos helyzetű rétegekre, régiókra. NFI, Budapest.
- Hárs, Á. (2012): Atipikus foglalkoztatási formák Magyarországon a kilencvenes és a kétezres években. Budapest Munkagazdasági Füzetek, 2012/7., 186.
- Jelentés az Egyenlő Bánásmód Hatóság tevékenységéről, valamint az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény alkalmazásának tapasztalatairól, 2006. július <http://www.egyenlobanasmod.hu/app/webroot/files/img/articles/a097ff677094d7661483bf405dc4b309/2005beszamolo.pdf> (Letöltés ideje: 2018. július 26.)
- Juhász, I. – Maticsákné Lizák, M. (2014): Az esélyegyenlőségi terv szerepe a munka világában In: Emberi-erőforrás gazdálkodás. Eszterházy Károly Főiskola, Eger.
- Kenderfi, M. (2012): Hátrányos helyzetű rétegek munkaerő-piaci integrációjának kérdései Beregszász járásban. In: Partnerség Határok Nélkül Projektbeszámoló. Magyar Ökumenikus Segélyszervezet, Budapest, 96.
- Lipták, K. – Matiscsákné Lizák, M. (2018): *A kisgyermekes nők foglalkoztatási helyzete és lehetőségeik*. Vezetéstudomány, Budapest Management Review, 49 (3). 41–51.
- Mihály, I. (2003): Lelki terror a munkahelyeken. Munkaügyi Szemle, 47. évf. 10. sz. 9–10.
- Neményi, M. – Ferencz, Z. – Laki, I. – Ságvári, B. – Takács, J. – Tardos, K. – Tibori, T. (2013): Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének elemzése 2010–2013 között. Egyenlő Bánásmód Hatóság, Budapest.
- Neményi, M. – Ságvári, B. – Tardos, K. (2017): Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság 2017. Budapest, MTA TKSZI, 41.
- Niederfiring, V. – Soltész, A. (2013): Az esélyegyenlőségi terv hatásának vizsgálata. Egyenlő Bánásmód Hatóság, Budapest, 109.
- Óry, M. (2005): Hátrányos helyzetű csoportok a munkaerőpiacon. Nemzeti Felnőttképzési Intézet, Budapest.
- Simonovits, B. – Koltai, J. (2013): A munkáltatók munkavállalói kiválasztási gyakorlata a diszkrimináció tükrében. Egyenlő Bánásmód Hatóság, Budapest.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Tájékoztató az Egyenlő Bánásmód Hatóság 2010. évi tevékenységéről, valamint az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény alkalmazásának tapasztalatairól <http://www.egyenlobanasmod.hu/app/webroot/files/img/articles/48c4e8aeaf0f9d326afa345ef57371b2/2010beszamolo3.pdf> (Letöltés ideje: 2018. július 26.)

Tardos, K. (2015): Halmazódó diszkrimináció. Kirekesztés és integráció a munkaerőpiacon. Belvedere Meridionale, Szeged.

Visztenvelt, A. – Molnár, N. – Suhajda, Cs. J. (2014): The regional role of municipalities in the integration of disadvantaged groups. In: Monika Gubáňová (ed.): Legal, Economic, Managerial and Environmental Aspects of Performance Competencies by Local Authorities. Slovak University of Agriculture, Nitra, 1–8.

Hivatkozott jogszabályok listája

100. számú Egyezmény a férfi és a női munkaerőnek egyenlő értékű munka esetén járó egyenlő díjazása tárgyában. ILO, 1951

111. számú egyezmény a foglalkoztatásból és a foglalkozásból eredő hátrányos megkülönböztetés tárgyában. ILO, 1958

Magyarország Alaptörvénye

1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről

2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról

2011. évi CXCI. törvény a megváltozott munkaképességű személyek ellátásairól és egyes törvények módosításáról

2012. évi I. törvény a Munka Törvénykönyvéről

A faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló nemzetközi egyezmény. ENSZ, 1965

A fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló nemzetközi egyezmény. ENSZ, 2008

A Tanács 2000/78/EK irányelve a foglalkoztatási és munkahelyi egyenlő bánásmód általános kereteinek a létrehozásáról.

Az Európai Unió Alapjogi Chartája. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT> (Letöltés ideje: 2018. július 26.)

Az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata (EUR-LEX) <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:12016E157> (Letöltés ideje: 2018. július 26.)

Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata. ENSZ, 1948

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Esélyegyenlőség és diszkrimináció-mentesség a kibővített Európai Unióban. Európai Bizottság, 2004

Európai Foglalkoztatási Stratégia <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=hu&catId=101#navItem-relatedTopics> (Letöltés ideje: 2018. július 26.)

Átmenet a kolozsvári felsőoktatásból az IT szektorba¹

SZÉKELY KINGA²

ABSZTRAKT

Jelen tanulmányban arra a kutatási kérdésre keressük a választ, hogy milyen tényezők befolyásolják az átmenetet a felsőoktatásból az IT piacra az informatikát, számítástechnikát és automatizálás szakot végzettek esetében Kolozsváron? A kutatási eredmények azt mutatják, hogy a Kolozsvári IT piac helyzete meghatározza a frissen végzettek átmenetét, melyet egyrészt a nyugati piactól való függőség, másrészt a munkaerőért folytatott verseny jellemez. Az előbbi tényezőt fenntartja a hiányszakmák jelensége Kolozsváron. A függési viszony csökkentésére a megoldást az IT-vel határos szakterületeken új képzések elindításában látják az egyetemi oktatók. Az utóbbi tényező (a munkaerőért folytatott verseny) következtében az átmenet gördülékeny a frissen végzettek számára. A fiatalok elhelyezkedése során azonban kiválasztási szempontot jelent, hogy a frissen végzett szakmában, megfelelő munkakörben, munkakörnyezetben dolgozzon és/vagy megfelelő juttatás mellett. A munkaerőhiány kezelésére – mely egyidejűleg van jelen az IT piacon és a felsőoktatásban –, a megoldást az oktatás minőségének és az átmenetet elősegítő programok biztosítása mellett (mint a szakmai gyakorlatok és a mentorprogram), az akadémiai karrier vonzódva tételében látják az egyetemi oktatók hosszú távon. Ezt a megoldást a vállalatok, az állam és a felsőoktatás szoros együttműködésében látják megvalósíthatónak a megkérdezettek az oktatói létszám, a kutatástámogatás és az infrastruktúra biztosítása révén.

KULCSSZAVAK: IT szektor, foglalkoztatás, átmenet, felsőoktatás, frissen végzettek

ABSTRACT

Transition from higher education to the IT sector in Cluj-Napoca

The present paper focuses on those factors that affect transition from higher education to the IT sector in Cluj-Napoca, in cases of entrants with informatics, automatization and computer technology degree. The results show that transition to the IT market in Cluj-Napoca is primarily influenced by the dependency of the local IT market on western IT markets with more central positions, followed by the competition for workforce. The first factor: dependency is due to skill shortages on the labour market in Cluj-Napoca. Launching new trainings with the involvement of other departments at universities, such as design, business, sales, marketing or business informatics can reduce dependency according to the representatives of the local institutions

¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatás megvalósulását a Rézler Gyula Alapítvány támogatta.

² Doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

of higher education. Transition from higher education to the IT sector for entrants in Cluj-Napoca is smooth, due to the strong competition for workforce (second factor). Entrants select their potential workplace based on the reputation of a workplace, position/projects, team and remuneration. Labour shortage is present both in the IT sector and in higher education. A long-term solution for reducing labour shortage in both sectors could be provided by creating attractive career paths in the academy which would require stronger cooperation between companies, state and higher education institutions, according to the representatives of the institutions of higher education.

KEYWORDS: *IT sector, employment, transition, higher education, entrants*

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban arra a kutatási kérdésre keressük a választ, hogy milyen tényezők befolyásolják az átmenetet a felsőoktatásból az IT piacra az informatikát, számítástechnikát és automatizálás szakot végzettek esetében Kolozsváron? A kérdés megválaszolása érdekében megvizsgáljuk, hogy milyen kihívásokkal néznek szembe a piaci szereplők és a felsőoktatási intézmények, valamint, hogy milyen megoldási javaslatokat fogalmaznak meg, keresve a keresztmetszetet a megvalósulás érdekében. A tanulmány során a felsőoktatási intézmények perspektíváján keresztül kívánom megvizsgálni a frissen végzettek elhelyezkedésével kapcsolatos kérdéseket, kitérve a felsőoktatás és piac közötti együttműködésekre is. A tanulmányban használt definíció szerint az IT piac magába foglalja mindazon tevékenységeket és szereplőket, amelyek részt vesznek egy IT termék termelési folyamatában, a termékfejlesztéstől, a támogató szolgáltatások (*service support*) biztosításáig, és saját termékfejlesztés esetén a hozzá kapcsolódó marketing tevékenységet is magába foglalja (Kiss – Péter 2018).

A kutatás során alkalmazott módszerek között megtalálhatók a kvantitatív és kvalitatív módszerek egyaránt. A kvantitatív módszerek közül a másodelemzés módszerével dolgoztam a román Nemzeti Statisztikai Hivatal statisztikai adatain (felhasználva a Tempo-Online adatbázis, az eDemos, a népszámlálási adatok, és az AMIGO háztartási munkaerő-felmérés adatait). A tartalomelemzés módszerével a romániai IT piacra vonatkozó foglalkoztatáspolitikai törvényi keretet és gyakorlatokat vizsgáltam meg. A félig strukturált személyes interjúk képezik a kvalitatív kutatás alapját. Két interjú kerül feldolgozásra jelen tanulmány keretén belül, Kolozsváron a két legnagyobb állami felsőoktatási intézmény képviselője, ahol IT szakemberek képzése zajlik, a képzés által nyújtott lehetőségekről és kihívásokról számolt be.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

2. Elméleti keretrendszer

A tanulmányban bemutatott elméletek keretrendszerként szolgálnak, segítségünkre vannak abban, hogy keretbe helyezzük a globális és helyi IT piac összefüggéseit, az IT ágazat belső munkaerőpiaci szerkezetének alakulását és a vizsgált piaci szereplők döntései mögött álló mozgatórugókat.

A világrendszer elmélet (World-System Approach) (Wallerstein 2010) szerint a világ gazdasága szegmentált, ahol központi és periférikus területek vannak jelen. A központi területek között megtaláljuk a fejlett országokat, míg a periférikus területek azok, amelyek kiszolgálják a központi területeket. A globalizáció³ révén a különböző régiók, országok, uniók gazdaságai szorosan összekapcsolódnak egymással, amelyek között kölcsönös függőség alakul ki. A kialakult függőség nem szimmetrikus viszonyokban ölt testet. Egy adott országon belül is megfigyelhető lehet a szegmentáltság, a központi és periférikus régiók között lényeges eltérések lehetnek.

A duális (szegmentált) munkaerőpiac elmélet szerint szegmentált munkaerőpiac esetén az iparilag fejlett országok számára elsődleges a hazai munkaerő számára hozzáférhető, jó jövedelmet biztosító, legális és felülszegmentált munkaerőpiac, míg másodlagos a szintén legális, de alacsony presztízst és jövedelmet kínáló alulszegmentált munkaerőpiac (Póczik – Dunavölgyi 2008). Az elmélet kiindulópontja, hogy a technológiai fejlődés következtében eltávolodnak egymástól a specifikus készségeket és az általános készségeket igénylő munkahelyek. Míg az első típusú munkahely betöltése kívánatos a helyiek és/vagy szakmabeliek számára, addig a második típusú nem kívánatosá válik, aminek következtében máshonnan és/vagy más szakterületről érkezik a munkaerő a feladatok elvégzésére. Az elmélet szerint a munkaerőhiányra a megoldást a földrajzi helyváltoztatás (migráció) jelenti. A globalizáció egy másik alternatívát (is) kínál. A globalizációnak, a világméretűvé vált termelési lehetőségeknek köszönhetően a termékek előállítására és a szolgáltatások előállítására elvándorol⁴ oda, ahol olcsó és jó minőségű a munkaerő. A tranzakciós költség elméletet hívtuk segítségül, annak érdekében, hogy megértsük a vállalatok milyen gazdasági cselekvési forma mellett döntenek egy ilyen helyzetben. A vállalati döntés fontos, mivel munkalehetőségek teremtésében testesülnek meg, amelyek eltérő karrierutakat kínálnak a munkavállalóknak. A szegmentált munkaerőpiac elmélettel szemben a tranzakciós költség elmélet esetében nem a munkaerő, hanem a munka vándorol. A vállalatok a globális piacon két megoldás közül választhatnak, egyrészt az adott vállalat maga állítja elő az adott terméket vagy szolgáltatást, vagy a tevékenysége(-ke)t kiszervezik (egy távoli országba). A kiszervezés (*outsourcing*) fogalmának lé-

³ „Az a folyamat, amelynek következtében a különböző országok, uniók gazdaságai egymással szorosan összekapcsolódnak, ami lehetővé teszi a termékek, a szolgáltatások, a tőke, a munkaerő szabad áramlását.” (Sebők 2018: 391).

⁴ A tőke és munkaerő szabad áramlása mellett lehetővé vált a termékek és szolgáltatások szabad áramlása is (Szentés 2000).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

tezik egy szűkebb és egy tágabb definíciója. Szabó Katalin a kiszervezés szűkebb definícióját használja, amelyet a következőképpen fogalmaz meg: a vállalaton belül már meglévő feladatok, funkciók kihelyezése és ezzel egyidejűleg a hozzájuk tartozó eszközök, berendezések, illetve kapacitások kihelyezése, külső szolgáltatókra bízása (Szabó 1995). Rávilágít a tágabb értelmezésre is a fogalomnak, amelyhez hozzátartoznak a vállalat számára szükséges részegységek, részfeladatok⁵, funkciók külsősökkel való elvégeztetése, a berendezések, erőforrások egyidejű kihelyezése nélkül (*contracting out*) (Szabó 1995), a munkaerő-állomány kívülről történő kölcsönzése (*bodyleasing*) (Szabó 1995), melyet ma már kiegészít a teljes projekt folyamat kiszervezése. Jelen tanulmányban a kiszervezés (*outsourcing*) tág definícióját használjuk, amely egybeesik az interjúalanyok által használt értelmezéssel, amely magába foglalja a teljes projekt folyamat-, valamint a részfeladatok kiszervezését, és a munkaerő-kölcsönzést is. A tranzakciós költség elmélet szerint a kiszervezés melletti döntést elsődlegesen a költségcsökkentés motiválja. Ha kevesebbe kerül egy termék vagy szolgáltatás előállítása, amennyiben nem saját maguk állítják elő, úgy kiszervezésre kerül. A kiszervezéssel azonban nemcsak a munka helyeződik át új környezetbe, de a piac szegmentálódásának problémája is. A szegmentálódás megjelenhet nemzeti, regionális vagy lokális szinten. Felmerül a kérdés, hogy a tanulmány tárgyát képező IT piac szegmentált, illetve a szegmentáltság milyen szinteken jelenik meg (lokális, regionális, nemzeti, globális)?

Szabó (1995) rávilágít arra, hogy a kiszervezést a versennyel összefüggésben szükséges tárgyalni, ahol a kiszervezett tevékenységet végzőket (*outsourcer*-eket) a költségcsökkentés szempontja mellett a minőségi eredményeik alapján is lemérik. A piaci versenynek köszönhetően a munkaerőpiac átrendeződik, és a „korábbi kínálatalapú⁶ piacot felváltja a kereslet⁷ orientált munkaerőpiac” (Sebők 2018: 290), ahol a piacon a munkaerővel kapcsolatos elvárások is megváltoznak, és az egyéni készségek kerülnek előtérbe (*softskills*), amely mellett hangsúlyosan jelen van az elvárások között az egész életen át tartó tanulásra⁸ (*Life Long Learning – LLL*) való nyitottság (Sebők 2018).

⁵ A nagyvállalatok termeléséből egyre nagyobb részt vállalnak át a beszállítók (Szabó 1995).

⁶ Munkaerő-kínálat: „az adott időszakban rendelkezésre álló munkanélküliek és álláskeresők számát és összetételét jeleníti meg.” (Sebők 2018: 210)

⁷ Munkaerő-kereslet: „a munkáltatók által megjelenített azon igény, hogy egy meghatározott időszakban milyen létszámú és összetételű munkaerőt kívánnak foglalkoztatni.” (Sebők 2018: 210)

⁸ Az egész életen át tartó tanulás (*Life Long Learning*) magába foglal minden formális, nem formális és informális tanulást az Európai Bizottság megfogalmazásában (Sebők 2018).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

3. Az IT piac bemutatása az állami reguláció és statisztikai adatok fényében

3.1. ÁLLAMI REGULÁCIÓ ÉS AZ IT ÁGAZATRA VONATKOZÓ FOGLALKOZÁSPOLITIKAI GYAKORLATOK

A román állam az IT cégek részére, olyan aktív munkaerőpiaci eszközöket dolgozott ki, amelyek a *munkahelyteremtést* szolgálják, és/vagy a foglalkozáshoz köthető járulékok terhe alól mentesítenek. Az első eszköz révén a Pénzügyi Minisztérium nagyvállalatok támogatását tűzte ki célul⁹, annak érdekében, hogy a külföldi befektetők elköltözését megelőzzék (olyan országokba, ahol olcsóbb a munkaerő költsége). 2016-ban, 11 külföldi tőkéjű cég részesül a román állam támogatásában országos szinten, annak érdekében, hogy 4000 új munkahelyet¹⁰ hozzanak létre, melyet öt évig fenntartanak. A támogatásokat állami és Európai Unió forrásokból biztosítják. A támogatási formák között megjelenik a munkavállalókkal járó költségek rész támogatása (50%) kétéves időtartamra vonatkozóan. A második eszköz révén, a román állam a programozókat *mentesíti a személyi jövedelemadó megfizetése alól*¹¹ (SZJA), mely a vizsgálat időpontjában 16% volt, és amely 2018. január 1-től 10% lett a Nemzeti Pénzügyi Intézet (*Agentia Nationala de Administrare Fiscala*) weboldalán elérhető 79/2017. számú sürgősségi kormányrendelet szerint (Románia Kormány – *Guvernul Romaniei* 2017), mely a 227/2015. számú törvény módosításait és kiegészítését tartalmazza, és amely 2018. január elsején lépett hatályba. Ez a jövedelemadó-kedvezmény az Európai Unió területén csak Romániában hatályos és azon cégek alkalmazhatják, melyek éves bevétele meghaladta a 10 000 amerikai dollárnak megfelelő értéket az előző évben. Az adókedvezmény vonzerővel bír a nagy- és külföldi vállalatok esetében, elősegíti a munkaadók helyben maradását. A kedvezményekkel a mikro-, és kisvállalkozások nem, vagy csak korlátozott mértékben tudnak élni, amennyiben teljesítik az éves üzleti forgalomra vonatkozó feltételt. A román állam országos ágazati foglalkoztatáspolitikája a nagy- és közepes vállalatoknak kedvez elsősorban.

A román állam további aktív munkaerőpiaci eszközöket is alkalmaz a munkaadók és munkavállalók esetében, amelyek nem ágazatspecifikusak. A munkaadóknak nyújtott aktív munkaerőpiaci eszközök között megtalálhatók a bértámogatások

⁹ Lásd a 797/2012 sz. Kormány Határozatot. Románul: *Hotararea Guvernului Nr. 797/2012*.

¹⁰ A *digi24.ro* hírportál cikke: *a román állam fedezi az IT ágazatban dolgozók fizetését*. Egy jászvásári (Iasi) IT vállalat 5,4 millió euro támogatást kap az államtól új pozíciók létrehozására Stefan Rusu, a vállalat menedzsere szerint. Elmondása szerint a létrehozott munkahelyi pozíciók a pályakezdőtől (*entrylevel*) kezdődnek, a junior, az experience-en keresztül, a senior, a mérnök (*arhitect*) és menedzsment pozíciókra is kiterjednek. A cikk román nyelvű címe: *Salariile angajaților IT, plătite de stat. O companie din Iasi va primi 5,4 milioane de euro de la buget*.

¹¹ Lásd a 217/4172/1348/835/2015 sz. rendeletet.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

és a képzési programok támogatása, például a frissen végzett¹² munkavállalók¹³ esetében a tanonc- és gyakornoki program révén. A tanonc- és gyakornoki program a frissen végzett számára egyszerre jelent szakmai és munkatapasztalatot hat hónapos időtartamra (más rendelkezés esetén az időtartam eltérő lehet), ugyanakkor a készségeinek és képességeinek fejlesztését a munkaerőpiacon, mentor vezetése, ellenőrzése és anyagi juttatás biztosítása mellett.

Az Európai Bizottság által kidolgozott „Ifjúsági Garancia”¹⁴ nevű intézkedéscsomagot (*Youth Guarantee*¹⁵) Románia¹⁶ is alkalmazza, annak érdekében, hogy a fiatalokat bevonja a foglalkoztatásba. Romániában a *Garantia pentru Tineret*¹⁷ nevet viseli a program, amely 2014/2015-ben indult útjára. Az intézkedéscsomag a 25 év alatti fiatalokat célozta meg (16–24 éves korosztály), akik sem a foglalkoztatásban, sem az oktatásban vagy képzésben nem vesznek részt (ún. NEET)¹⁸. A fiatalok számára a következő aktív munkaerőpiaci eszközöket és szolgáltatásokat foglalja magába: gyakornoki programok, fiatalok vállalkozóvá válásának támogatása, nonprofit szervezetek fiatalok foglalkoztatását segítő programjai. A romániai Ifjúsági Garancia program a munkaadók számára a következő támogatási lehetőségeket biztosítja: bér- és bérköltség-támogatás, valamint a munkavállaló képzési költségeinek támogatása, a romániai Munkaügyi és Szociális Igazságosság Minisztérium weboldalán közzétett sajtótájékoztató anyag szerint („Ifjúsági Garancia” a legkiterjedtebb program a fiatal munkanélküliségre visszaszorítására az elmúlt 25 évben 2015).

3.2. A ROMÁNIAI IT PIAC MŰKÖDÉSE

Az IT piac a román gazdaság egyik fontos motorja, melyet a következő mutatók segítségével kívánok bemutatni: foglalkoztatottak száma az ágazaton belül, az IT cégek éves üzleti forgalma, az ágazat bruttó hazai össztermékhez (GDP) való hozzájárulása, valamint ezen mutatók kapcsán mutatkozó trendek (2012–2015/2017 között) a rendelkezésre álló adatok függvényében.

A román Nemzeti Statisztikai Hivatal Tempo-Online adatbázisa alapján az Információ és kommunikáció ágazatok (*Informatii si comunicatii*) együttesen (IT&C) a teljes foglalkoztatott népességben belül (8,5 millió fő) 153 ezer főt (1,8%) foglal-

¹² Szakterülettől függetlenül.

¹³ Lásd a 335/2013-as törvényt (Legea 335/2013), amely a privát szférát célozza meg, a támogatásban közintézmények és közhivatalok nem részesülhetnek a 335/2013-as törvény 28. cikkely (6.) bekezdése szerint.

¹⁴ Lásd a programot Magyarországon: <http://ifjugasigarancia.gov.hu/>

¹⁵ Az Európai Bizottság által használt megnevezés. Forrás: <http://ec.europa.eu/>

¹⁶ Jelenleg a tagországok mindegyikében működik.

¹⁷ Lásd a programot Romániában: <http://garantiapentrutineret.ro>

¹⁸ Az Ifjúsági Garancia program célja, hogy a fiatalok minél kevesebb időt töltsenek a munkanélküliségben és négy hónapon belül egy megfelelő munkajánlatot, továbbtanulási lehetőséget, vagy tanonc/gyakornoki idő eltöltésére vonatkozó lehetőséget kapjanak.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

koztattak 2012-ben. 2017-ben már ötvenezer fővel többen (205 ezer fő) dolgoztak ezekben az ágazatokban, ami a foglalkoztatott népesség (8,3 millió fő) 2,45%-át jelentette a Tempo-Online adatbázis adatai szerint (Nemzeti Statisztikai Hivatal 2018). Az ARIES¹⁹ által létrehozott iTech Transilvania Cluster²⁰ 2015-ös éves kutatási²¹ eredményei szerint az IT cégek éves üzleti forgalma növekedést mutatott 2014-ben: 26%-os volt a növekedés az előző évhez viszonyítva. Ekkor az IT cégek éves üzleti forgalma megközelítette a 4 milliárd eurót, 92 ezer fővel a 2015-ös ARIES kutatás eredményei szerint (Az IT ágazat Romániában: 14 000 vállalattal, 75 500 alkalmazottal és 4 milliárd euro bevétellel 2015).

Az IT & C szektor 2016-ban 5,5%-kal járult hozzá a GDP-hez a Friedrich-Ebert-Stiftung Romania a *Monitorul Social* (társadalomfigyelő) projekt keretén belül készült elemzés adatai szerint. Az IT szektor hozzájárulása a GDP értékéhez 2016-ban (a kommunikációs ágazat nélkül) 3% volt (4,8 milliárd euro) az ARIES 2017 kutatás eredményei szerint (Az IT piac vizsgálata 2017). A román Nemzeti Statisztikai Hivatal Tempo-Online adatbázisában rendelkezésünkre álló adatok részben teszik lehetővé az ágazati összehasonlítást²². Az összehasonlító elemzésben az Információ és kommunikáció (IT&C) ágazat és a pénzügyi szolgáltatás- és biztosításközvetítő ágazat 2012. és 2015. évi adatait²³ hasonlítjuk össze. Ez a két ágazat hasonlít leginkább egymáshoz a GDP hozzájárulás és foglalkoztatottak száma tekintetében. Az IT&C ágazat hozzájárulása 2015-ben a bruttó hazai termékhez 35 993 millió RON értékű volt (186 ezer foglalkoztatottal), amely 7963 millió eurónak²⁴ felelt meg. A hozzájárulás értéke folyamatosan növekvő tendenciát mutat az előző évekhez viszonyítva (2012–2015 között): ez az érték 2012-ben még 5374 millió eurónak felelt meg²⁵ (153 ezer fővel). A pénzügyi szolgáltatás- és biztosításközvetítő ágazat (*Intermedieri*

¹⁹ ARIES – Asociatia Romana pentru Industria Electronica si Software alapítvány, amely a romániai információ és kommunikáció ágazat hazai és külföldi érdekképviselőjét látja el.

²⁰ Az iTech Transilvania Cluster nonprofit szakmai szerveződés (ezen belül: szakmai klaszter), amelynek célja az együttműködés elősegítése a tagok között, mely három pilléren áll: privát szféra (cégek), oktatás (egyetem) és önkormányzat (állami szféra); vagy a tagok és más intézmények/ vállalatok közötti együttműködést hivatott elősegíteni Romániában és az országon kívül, projektek révén. A tagok között megtalálhatók a gazdasági értelemben vett nagyvállalatok, a kis- és középvállalkozások, a felsőoktatási intézmények és kutatóközpontok is. A projektek jellege: innovációtámogatás, a munkavállalók képzése révén (technikai és *softskill* képzések), tudásbázis és tréner adatbázis kiépítése révén, a jelenleg futó projektek kapcsán.

²¹ Az IT cégek 2014. évi jövedelemnyilatkozata alapján, valamint az ország legnagyobb ágazati munkaerő felmérése alapján, 393 fős minta alkalmazásával.

²² Azon ágazatok adatait nem tudjuk használni, ahol egymástól jelentősen eltérő ágazatok adatai aggregálva szerepelnek, mint például a vendéglátóipar eredményeit hozzárendeli a kis- és nagykereskedelem és a gépjárművek és motorkerékpárok javítása során termelt értékhez.

²³ A frissebb, 2018-as adatok nem elérhetőek.

²⁴ A Román Nemzeti Bank (Banca Nationala Romana) 2015.12.31.-i árfolyamával számolva 1 euro – 4,52 RON.

²⁵ A Román Nemzeti Bank (Banca Nationala Romana) 2012.12.31.-i árfolyamával számolva 1 euro – 4,42 RON.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

financiare si asigurari) hozzájárulása 22 997 millió RON volt a GDP értékéhez 2015-ben (102 ezer foglalkoztatottal), amely 5087 millió eurót jelentett. A hozzájárulás mértéke hullámzó volt az ezt megelőző években (2012–2015 között), azonban növekedés figyelhető meg a 2012-es adatokhoz viszonyítva, mikor 4050 millió euro volt a hozzájárulás értéke (114 ezer alkalmazottal). A két ágazat egy foglalkoztatottra eső²⁶ hozzájárulása 2012-ben hasonló nagyságrendű volt: IT & C: 35 124 euro/fő, pénzügyi szolgáltatás és biztosításközvetítés: 35 526 euro/fő, a növekedés a pénzügyi szolgáltatás- és biztosításközvetítő ágazat esetében intenzívebb volt a 2015-ös adatok összehasonlításában: IT & C: 42 811 euro/fő, pénzügyi szolgáltatás és biztosításközvetítés: 49 872 euro/fő.

Végül, az ágazaton belül a havi nettó átlagjövedelem értékét is vizsgáltuk az ARIES 2015 kutatása alapján, melyet 393 IT cég körében végzett. A nettó havi átlagjövedelem értéke a vizsgálat időpontjában (2015 közepén) 2600 RON, azaz 580 euro²⁷ volt (az IT ágazat Romániában: 14 000 vállalattal, 75 500 alkalmazottal és 4 milliárd euro bevétellel 2015). A 2014-es év végén az országos havi átlagjövedelem 1866 RON volt, ami 416 euro²⁸-nak felelt meg. Fontos megjegyezni, hogy az IT szektor átlagjövedelmét az ágazatban dolgozók együttesen alkották, ami azt jelenti, hogy az IT szakemberek mellett az adminisztratív, HR és egyéb személyzet fizetése is megjelent, melyek sok esetben alacsonyabbak az IT szakemberek fizetésénél.

Összefoglalva a statisztikai eredményeket azt mondhatjuk, hogy az IT&C ágazatban foglalkoztatottak számának folyamatos növekedése és az éves üzleti forgalom növekedése pozitívan befolyásolta az ágazat GDP hozzájárulását is. Az IT&C ágazat GDP hozzájárulása összességében nagyobb volt 2012-ben és 2015-ben is, mint a pénzügyi szolgáltatás- és biztosításközvetítő ágazat hozzájárulása. Az egy foglalkoztatottra jutó GDP hozzájárulás tekintetében a pénzügyi szolgáltatás- és biztosításközvetítő ágazatban 2012-ben valamivel magasabb, 2015-ben jelentős eltérés volt megfigyelhető a pénzügyi ágazat javára, ami az ágazat gyorsabb növekedését jelenti. A vizsgált periódusban (2012–2015 között) a pénzügyi szolgáltatás- és biztosításközvetítő ágazat hullámzó hozzájárulása rámutat arra, hogy kiszámíthatatlanabb ágazatról van szó, míg az IT&C ágazat folyamatos növekedése nagyobb megbízhatóságot mutat. Az eredmények alapján azt látjuk, hogy az IT ágazat a román gazdaság fontos, de nem kizárólagos motorja a vizsgálat időpontjában.

²⁶ Az értéket úgy kapjuk meg, hogy a hozzájárulás értékét elosztjuk a foglalkoztatottak számával.

²⁷ A Román Nemzeti Bank (Banca Nationala Romana) 2014.12.31.-i árfolyamával számolva 1 euro – 4,48 RON.

²⁸ A Román Nemzeti Bank (Banca Nationala Romana) 2014.12.31.-i árfolyamával számolva 1 euro – 4,48 RON.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

3.3. FIATALOK AZ IT ÁGAZATBAN

Az Információ és kommunikáció (IT&C) ágazat növekedésében fontos szerepet játszanak a fiatalok (25–34 év közöttiek) a Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai szerint, ugyanis a foglalkoztatottak 46%-át a 25–34 év közötti korosztály alkotta 86 ezer fővel, 2017-ben. A 15–24 éves korosztály kisebb mértékben jelent meg (11 ezer fővel), azonban együtt az alkalmazottak 52%-át alkották. Hasonlóképpen a fiatal korosztályra épített 2017-ben, a pénzügyi szolgáltatás- és biztosításközvetítő ágazat (*Intermedieri financiare si asigurari*), ahol a 25–34 éves korosztály az alkalmazottak 38%-át alkotta 44 ezer fővel, a 15–24 éves korosztály kisebb mértékben jelent meg (5 ezer fővel), összesen az alkalmazottak 43%-át alkották. A gazdasághoz jelentős mértékben hozzájáruló vizsgált két ágazatnak fontos szereplői a fiatalok. A két ágazat sajátosságából adódóan jellemzően szellemi foglalkozást kínálnak, amelynek feltétele a felsőfokú képzéshez kapcsolódó kompetenciák, így a felsőfokú végzettséggel rendelkező fiatalok kerültek kutatásunk középpontjába.

3.4. A KOLOZSVÁRI IT PIAC

Romániában 2015-ben 13 800 IT cég működött, melynek 48%-a Bukarestben és Kolozsváron volt az ARIES²⁹ által létrehozott iTech Transilvania Cluster³⁰ a 2015-ös év során készített ágazati (IT) kutatásának eredményei szerint (Az IT ágazat Romániában: 14 000 vállalattal, 75 500 alkalmazottal és 4 milliárd euro bevétellel 2015). 2016-ban a cégek száma elérte a 14 339-et az ARIES 2017-es kutatásának eredményei szerint (Tanulmány az IT piacról – Nemzeti összehasonlító vizsgálat 2017). A 2014-es adatok alapján az IT cégek teljes üzleti forgalmának (amely megközelítette a 4 milliárd eurót) 69%-át Bukarest (58%-ban) és Kolozsvár (11%-ban) bonyolította, őket követte a többi megye (Az IT ágazat Romániában: 14 000 vállalattal, 75 500 alkalmazottal és 4 milliárd euro bevétellel 2015). Az ARIES kutatási eredményei alapján a foglalkoztatottak számát tekintve országos szinten az IT szektorban 92 500³¹ fő volt elhelyezkedve 2014-ben, míg 2016-ban már több mint 100 000 fő tartozott az ágazathoz (Tanulmány az IT piacról – Nemzeti összehasonlító vizsgálat 2017).

²⁹ ARIES – Asociatia Romana pentru Industria Electronica si Software alapítvány, amely a román információ és kommunikáció ágazat hazai és külföldi érdekképviselőjét látja el.

³⁰ Az iTech Transilvania Cluster nonprofit szakmai szerveződés (ezen belül: klaszter), amelynek célja az együttműködés elősegítése a tagok között (akik egyben piaci szereplők is), vagy a tagok és más intézmények és vállalatok közötti együttműködést hivatott elősegíteni Romániában és az országon kívül, projektek révén.

³¹ Melyből 75 500 fő alkalmazott és 17 000 fő egyéni vállalkozó volt.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

2014-ben az alkalmazottak száma tekintetében 9,5%-os növekedés volt megfigyelhető az előző évhez képest (országos szinten). Az összes IT alkalmazott 73%-a Bukarestben (46%), Kolozs (15%), Temes (6%) és Iasi megyékben (6%) volt foglalkoztatva a vizsgálat időpontjában. Az ARIES 2017 kutatás alapján 2016-ban 1235 IT cég működött Kolozsváron, amely 14 036 főt foglalkoztatott, ez a Kolozsváron foglalkoztatott népesség 8,7%-át jelentette (Tanulmány az IT piacról – Nemzeti összehasonlító vizsgálat 2017). Romániában, Kolozsváron a legmagasabb a foglalkoztatottakra jutó IT szakemberek száma, a 2014-es adatok alapján: minden 25 foglalkoztatottra jutott egy IT ágazatban dolgozó személy (Az IT ágazat Romániában: 14 000 vállalattal, 75 500 alkalmazottal és 4 milliárd euro bevétellel 2015), 2016-ban már minden 11 foglalkoztatottból egy fő az IT ágazatban dolgozott (Tanulmány az IT piacról – Nemzeti összehasonlító vizsgálat 2017).

Az ágazati (IT) vállalatok számának, az éves üzleti forgalmuknak és a foglalkoztatottak számának vizsgálata alapján elmondható, hogy a főváros után Kolozsvár rendelkezik a legmagasabb értékekkel. Tehát, Kolozsvárnak a romániai IT piacon elfoglalt helye gazdaságilag fontos.

A kolozsvári IT piac sajátossága, hogy exportra dolgozik. Interjúalanyunk (BBTE, egyetemi adjunktus; kolozsvári IT cég projektmenedzsere, mentorprogram vezetője), aki képviseli a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemet és a privát szférát, így értékeli Kolozsvár helyzetét és kiszervezett tevékenységeit 2016-ban:

„(E)z most már nem csak *bodyleasing*-et jelent, vagy hangsúlyosan nem *bo-dyleasing*-et jelent. Ezeknek a projekteknek gyakorlatilag a teljes életciklusa, a legtöbb esetben itt van menedzselve, itt folyik ezeknek a tervezése, fejlesztése. Tehát itt egy kreatív tevékenység is folyik, a legtöbb esetben. Annyi a különbség, hogy maga a termék tulajdonos általában nem a helyi cég, nem a saját termékeket fejleszti.” (BBTE, egyetemi adjunktus; kolozsvári IT cég projektmenedzsere, mentorprogram vezetője)

„(Ú)gy néz ki, ... már változóban van valamilyen szinten, tehát egyre több a kezdeményezés arra, hogy saját termékekkel próbáljanak meg piacra lépni a helyi cégek. És ez így volt rendjén. Kellott, ez az egész *outsourcing* múlt, ahhoz, hogy kialakuljon itt az az ökoszisztéma, az az infrastruktúra, és meg legyen az a tőkemennyiség, hogy el tudjunk kezdeni saját projektekben gondolkodni és ezt most már elég sok cég meg is lépi. Elég sok a start-up kezdeményezés is most már egyre inkább.” (BBTE, egyetemi adjunktus; kolozsvári IT cég projektmenedzsere, mentorprogram vezetője)

A továbbiakban kihangsúlyozza, hogy szükség lenne külföldi angyalbefektetőkre, mivel a helyiek korlátozottabb finanszírozási lehetőségekkel rendelkeznek.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Kolozsváron jelenleg az IT cégek között nagyon éles a verseny a munkaerőért, különösen a jó minőségű munkaerőért. Ez a jelenség, mint ahogy az elméleti részben bemutattuk globális. A versengés következtében a bérek növekedtek az ágazaton belül Kolozsváron, melyet különösen a nagyobb IT cégek és a nagy HR cégek befolyásolnak. Az interjúalanyok szerint a munkaerő Kolozsváron ma már drágábbnak számít, mint Indiában, Óceániában, Távol-Keleten, vagy Dél-Amerikában, azonban még mindig olcsóbb, mint Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában. Bár a munkabér megemelkedése felveti a külföldi tőke elvándorlásának esetleges veszélyét. Kolozsváron a vizsgálat pillanatában a munkabérek növekedése mellett az IT szektorban a külföldi tőke helyben maradása jellemző. A külföldi tőke helyben maradásának magyarázata meghaladja jelen tanulmány kereteit, az interjúalanyok szerint a munkabér mellett fontos a feladatok elvégzésének jó minősége is. A magyarázatok között még fontos szerepet játszhathatnak a korábbiakban felsorolt állami foglalkoztatáspolitikai gyakorlatok (bér- és bérköltség-támogatás, valamint a személyi jövedelem-adó mentesség), amelyek csökkentik a munkaerővel kapcsolatos költségeket az ágazaton belül működő vállalatok esetében.

A kutatás helyválasztását Kolozsvár romániai IT piacon betöltött helye, valamint az IT szakember (felsőfokú) képzésben betöltött szerepe indokolta. Kolozsvár felsőoktatási helyzetének részletes bemutatására a következő fejezetben kerül sor. További kutatási helyszínek bevonására a rendelkezésre álló erőforrások korlátozottsága miatt jelen kutatás keretén belül sajnos nem volt lehetőség.

4. Módszertan és kutatási eredmények

Az egyetemek megkeresésénél az első kiválasztási szempont volt, hogy állami egyetemek legyenek, ugyanis a romániai felsőoktatásban résztvevők jellemzően állami felsőoktatási intézményekben tanulnak³². Az egyetemek kiválasztásánál második szempont volt, hogy a legnagyobb egyetemek kerüljenek be az esettanulmányba, ugyanis ezek azok a képzési intézmények, melyek a legmagasabb számban képzik az IT szakembereket az IT piacra, különösen a kolozsvári IT piacra. A kiválasztott egyetemek és karok a következők voltak: a Kolozsvári Műszaki Egyetem (KME) (*Universitatea Tehnica din Cluj-Napoca*) Automatika és Számítástechnika Kara (*Facultatea de Automatica si Calculatoare*), valamint a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem (*Universitatea Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca*) Magyar Matematika és Informatika Intézete (*Departamentul de Matematica si Informatica al Liniei Maghiare*).

³² A Tempo-Online adatbázis adatai alapján az Információs és kommunikációs technológiák (*Technologiile informatiei si comunicatiilor*) szakirányokon végzettek száma 2016-ban Kolozs megyében 1.045 fő volt, akik teljes mértékben az állami felsőoktatási intézményekhez tartoztak. Forrás: <http://statistici.inse.ro:8077/tempo-online>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

A tanulmány háttereként szolgáló feltáró kutatás keretén belül 2016 májusában a két legnagyobb kolozsvári állami egyetem képviselőjével készült fél-strukturált személyes interjú. Az interjúalanyok kiválasztásánál szempont volt, hogy az interjúalany aktív szerepet vállaljon az IT szakemberek felsőfokú képzésében, aki rendelkezik legalább tíz éves tapasztalattal ezen a téren, ismerje az adott felsőoktatási intézményen belül azokat a lehetőségeket és programokat, amelyek elősegítik a diákok átmenetét a felsőoktatásból az IT szektorba, ugyanakkor legyen rálátása az IT piac által a diákok kompetenciáival kapcsolatban megfogalmazott igényekre. Az első interjúalany a Kolozsvári Műszaki Egyetem Számítástechnika tanszékének egyetemi előadója (*profesor*), aki húszéves oktatási tapasztalattal rendelkezik, aki maga is ezen az egyetemen végezte tanulmányait a rendszerváltás előtt, ismeri az egyetem által nyújtott gyakornoki lehetőségeket, továbbá rálátással rendelkezik a cégek frissen végzettekkel kapcsolatos elvárásaira. A kutatás pillanatában az Automatika és Számítástechnika karon középvezetői tisztséget tölt be (2016), teljes munkaidőben foglalkoztatott az egyetemen. A második interjúalany a BBTE Magyar Matematika és Informatika Intézet (*Departamentul de Matematica si Informatica al Liniei Maghiare*) egyetemi adjunktusa „tizenéve”³³ dolgozik az egyetemen. A kutatás pillanatában az egyetemen részmunkaidőben foglalkoztatott, szintén részmunkaidőben alkalmazott egyközepes méretű IT cégnél (alkalmazottság tekintetében 70 alkalmazottal rendelkezik a cég), amely együttműködésben a BBTE magyar informatika intézetével mentorprogramot³⁴ működtet. Az interjúalanyunk a mentorprogram felelőse. Ez az interjúalany összetettebb rálátással rendelkezik a frissen végzettek munkaerőpiaci átmenetére, annak köszönhetően, hogy mindkét szférában (akadémiai és piaci) aktív szerepet vállal négy éve, így ismeri a felsőoktatás által kínált lehetőségeket, valamint a piaci elvárásokat is.

4.1. IT SZAKEMBERKÉPZÉS KOLOZSVÁRON A LEGNAGYOBB ÁLLAMI FELSŐOKTATÁSI INTÉZMÉNYEK PERSPEKTÍVÁJÁN KERESZTÜL

4.1.1. Képzési sajátosságok a vizsgált felsőoktatási intézményekben

A két legnagyobb állami felsőoktatási intézmény Kolozsváron, ahol hagyománya van az informatika és számítástechnika oktatásnak a Kolozsvári Műszaki Egyetem (KME) és a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem (BBTE). A Kolozsvári Műszaki Egyetemen, a Számítástechnika és Automatizálás Karon belül működő számítástechnika

³³ A doktori programot is beleszámítva.

³⁴ A mentorprogram a BBTE Magyar Matematika és Informatika Intézet és egy közepes méretű IT vállalat együttműködésében valósul meg, mely 2012-ben indult. A *felsőoktatási programokról* szóló fejezetben részletesen bemutatásra kerül a program.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

és automatizálás szakok mérnöki végzettséget nyújtanak, a képzés elvégzésére románul vagy angolul van lehetőség. A számítástechnika és automatizálás alapszakokra általában háromszoros a túljelentkezés az egyetemi képviselő szerint. A szakokra történő bekerülés feltétele a sikeres és jó eredménnyel záruló felvételi vizsga, amely véleménye szerint egy „élég nehéz matematikai teszt”-nek felel meg. A két szakon évente összesen 750 fő felvétele valósul meg, és az egyetemi képviselő szerint 70% szerez diplomát. A diáklétszám az elmúlt három évtizedben tízszeres növekedést mutatott ('85-ben 60 diák végzett ezen a két szakon az egyetemi képviselő elmondása szerint, aki ezen az évfolyamon végzett abban az évben. A képzési struktúra a bolognai rendszerre való áttérés óta (2005-től) a következőképpen néz ki: 4 év alapképzés, melyet 2 év magiszteri képzéssel lehet folytatni. A korábbi öt éves képzés tananyaga koncentráltan kerül átadásra a négyéves képzés során, ugyanakkor az American Computer Machinery (ACM) rangos nemzetközi nonprofit intézmény programját alkalmazzák a tantárgyak összeállításán. Az IT ágazatot dinamikus fejlődés jellemzi, ezért a tananyag is megköveteli a változtatásokat. Az egyetemi előadó a KME-n így fogalmaz:

„Hát, amit én tanultam ezelőtt 30 évvel és amit tanítok most... na, az nagy különbség.” (KME, egyetemi előadó)

A négyéves alapképzéssel a végzősök jól boldogulnak a munkaerőpiacon, ezért a mesterképzést kevesebben választják (ezt a kérdést részletesen bemutatjuk az átmenet a felsőoktatásból a munkaerőpiacra című fejezetnél).

A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, a Matematika és Informatika Karon, az informatika szakirány elvégzésére négy nyelven van lehetőség román, angol, magyar és német nyelveken. Az Informatika szakra a 2018-as év folyamán 570 fő (2018. júliusi és szeptemberi felvételik – Végleges eredmények (alapképzés) 2018) nyert felvételt, amely az elmúlt 8 évben szintén jelentős növekedést mutatott. A 2010-es adatok (Felvételi vizsga (alapképzés), beiskolázási számok, visszazigazolások 2010) szerint 300 fő felvétele valósult meg a vonatkozó szakirányokon (informatika – *informatica*, és számítógép és információs technológiák – *Calculatoare si Tehnologie Informatiei*). A diákok felvételi vizsga alapján nyernek felvételt. A felvétel az informatika teszten elért eredmények függvényében történik: államilag támogatott vagy önköltséges helyre (2018. júliusi és szeptemberi felvételik – Végleges eredmények (alapképzés) 2018). A képzési struktúra a bolognai rendszerre való áttérés óta (2005) 3 éves alapozást jelent, melyet 2 éves szakosodás követ(het). Az informatika szak esetében a korábbi négyéves képzés tananyaga koncentráltan kerül átadásra a hároméves képzés során, ugyanakkor a képzés elmozdult gyakorlatibb irányba. Tíz éves távlatban nézve több a gyakorlati tárgyak száma az egyetemi képviselő elmondása szerint, annak érdekében, hogy minél jobb felkészültséget biz-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

tosítsanak a diákok számára. A magiszteri képzésre az egyetem képviselője szerint kisebb az érdeklődés, a magiszteri képzésen belül az elméleti szakokat kevesen választják, a gyakorlati szakokon túljelentkezés van, azonban, mivel a diákok 90%-a dolgozik, ezért kevesebben fejezik be a mesterképzést.

4.1.2. Az alapképzés célja

Mindkét egyetem képviselője az alapképzés céljának az elméleti és gyakorlati tárgyak esetében is a *megalapozást* tartja a legfontosabbnak, amelyre a későbbiekben lehet építeni, akár a továbbtanulás révén, akár vállalati képzésekkel. A gyakorlati órákon (laboron) a technológiák használatának elsajátítása a cél a KME-n. Előfordul, hogy az egyetemet végzett hallgatók képzése kapcsán a vállalatok elvárásaként fogalmazzák meg a végzősökkal szemben, hogy azonnal el tudják végezni a rájuk bízott feladatokat a projektekben, azaz rendelkezzenek a munkaadó profiljának megfelelő és az általa használt specifikus technológiák alkalmazásához szükséges ismeretekkel, azonban elmondása szerint, ennél fontosabbnak tartják a munkaadók is a megalapozást, egyrészt mert a technológia:

„[M]a van, holnap nincs. ... A cégek nem is annyira a technológiát igénylik, mert azt mondják, hogy gyorstalpalóval olyan 2-3 hónap alatt megtanítták a technológiát, amiben majd kell dolgozni a cégen belül. Inkább azt várják tőlünk, hogy jó alapjai legyenek egy diáknak, amire aztán majd lehet építeni.” (KME, egyetemi előadó)

A jelenlegi keretek között a lerövidült képzési idő miatt (3 év) a technológiák részletekbe menő oktatására nem lát lehetőséget a BBTE egyetemi adjunktusa sem.

A képzés második fontos célja az egyetemi oktatók szerint, hogy az oktatási intézmények az oktatás *jó színvonalát* meg tudják őrizni, és ennek következtében minden végzős *találjon munkahelyet, jó munkahelyet és szakmában dolgozzon.*

4.1.3. Kihívások a felsőoktatásban

A felsőoktatási intézmények oktatói rámutattak arra, hogy az IT piacon jelen levő szakember-hiány következtében a magán szféra javaslatot fogalmazott meg a legnagyobb felsőoktatási intézmények számára, amelyben az egyetemi képzésben részt vevők számának jelentős (másfélszeresére, duplájára) növelését, valamint más területekről történő átképzési programok elindítását szorgalmazta. Bár az egyetemeken az elmúlt évtizedben növekedett a diáklétszám, ez nem oldotta meg a piacon jelenlevő szakemberhiány problémát. A felsőoktatás fontos piaci szereplő a megfelelő

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

szakember szám és minőség biztosításában, azonban a felsőoktatás is komoly kihívásokkal néz szembe. Az egyes kihívások felsorolása az egyetemi oktatók által felvett témák alapján került be a kutatásba, fontossági sorrendben mutatjuk be az eredményeket, első helyen megjelölve azt a témakört (szakemberhiány), amely mindkét intézménnyel kapcsolatban megjelent, illetve amelyet a legrészletesebben kifejtettek. Az egyetemi oktatók az alábbi kihívásokat fogalmazták meg az oktatás színvonalának megőrzése érdekében, amelyekkel a vizsgált felsőoktatási intézményeknek szembe kell nézniük a kutatás pillanatában:

4.1.3.1. Szakemberhiány

Mindkét egyetemi oktató megfogalmazta, hogy az egyetemek komoly humán erőforrás problémákkal küzdenek. A KME Számítástechnika tanszékén az oktatói állások fele van betöltve az intézmény képviselője szerint. A BBTE informatika szakon is oktatóhiánnyal küzdenek, az oktatók közül egyre többen mennek át a privát szférába.

A felsőoktatási intézmények számára az oktatóhiány csökkentésére első számú megoldást jelenthetnének a frissen végzettek. Az oktatói pálya azonban nem jelent alternatívát a fiatalok számára az IT piaccal szemben, amely mögött több tényező húzódik meg, melyek szorosan összefonódnak. Az első befolyásoló tényező, hogy az akadémiai karrier feltétele a képzés folytatása (magiszteri és doktori képzés, doktori fokozat szerzése, kutatás). Az egyetemi oktatók tapasztalatai alapján alacsony az érdeklődés a magiszteri képzésre, ezt követően a doktori képzésre még alacsonyabb az érdeklődés, de ha valaki elvégzi a doktori képzést, az sem garancia, hogy ő a felsőoktatásban marad. A tanulmányok folytatása idő, energia, és anyagi ráfordítást igényel az egyik oldalon, a másik oldalon pedig jövedelemkiesést jelent. Az utóbbi átvezet a második befolyásoló tényezőre, amely a magas piaci kereslet az IT ágazatban. A releváns szakmai végzettséggel rendelkezőket a piac nagyon hamar felszívja. Mivel könnyen és/vagy gyorsan, valamint lényegesen jobb fizetéssel tudnak elhelyezkedni a frissen végzettek a piacon, mint a felsőoktatásban³⁵ a KME oktatója felteszi a kérdést:

„[M]iért jönne hozzánk?” (KME, egyetemi előadó)

Tapasztalatai alapján, nehéz a frissen végzetteket, a jobb diákokat az oktatásban tartani, azt tapasztalja, hogy olyan esetben engedhetik meg maguknak ezt a karriert,

³⁵ Az állami szférában egy tanársegéd alig keresett valamivel többet a kutatás pillanatában (2016 májusában), mint a minimálbér (bruttó 1250 RON volt, ami br. 277 eurónak felelt meg), és az egyetemi adjunktus bére is alacsony volt. Ezzel szemben az IT szektorban két-háromszorosát is megkereshették az alkalmazottak pozíciótól függően.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

amennyiben a család támogatja (anyagilag is) a fiatal, vagy a házastárs keresete magas. Ez a tendencia elmondásuk szerint 2007 után alakult ki.

A humán-erőforráshiányra három rész megoldást alkalmaztak a kutatás pillanatában a felsőoktatási intézmények. Az első megoldás, hogy vállalati szereplők bevonásával próbálták biztosítani a gyakorlati órák egy részét a felsőoktatásban (pl. a KME számítástechnika szak képviselője 80 főre becsüli az így bedolgozók számát, akik 4-6 órát tartanak). A BBTE képviselője megfogalmazta, hogy a külső szakemberek bevonása nehézségekbe ütközik, részben az akadémiai szférán belüli szabályozások és követelmények jelentősen leszűkítik az alkalmazotti jogviszonnyal bevonható szakemberek körét, pl. doktori programban való részvétel szükséges. Később az akadémiai előléptetésnek feltétele a doktorátus megszerzése, kutatói tevékenység ellátása, publikációk közzlése elismert szakmai folyóiratokban. A második rész megoldás, hogy az oktatók egymás között felosztják, azon elméleti órák tartását, amelyre nem áll rendelkezésre humán erőforrás. Ez a gyakorlatban mindkét egyetemi oktató elmondása szerint azt jelenti, hogy a meglévő oktatók átlagban két oktató óraszámát viszik, mely elmondásuk szerint leterheli az oktatókat („tanárok túlterhelve”, „le vagyunk terhelve”). A kutatás pillanatában mindkét egyetemen megjelentek az előzőekben bemutatott rész megoldások. A harmadik megoldás a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen került említésre, ahol más szakterületekről vontak be szakembereket a gyakorlati tárgyak oktatásába. Ez a megoldás a minőség rovására is válhat, ugyanis azt a veszélyt hordozza magában, hogy a saját szakterületén jól felkészült oktató (más reál-szakokon) nem biztos, hogy jó felkészültséggel rendelkezik az újonnan bevont területen (informatika) is. A felsőoktatási intézmények oktatói leghangsúlyosabban az oktatóhiány problémáját emelték ki, az interjúalanyok maguk kezdeményezték a beszélgetést erről a problémáról, ez alátámasztja a jelenség fontosságát.

4.1.3.2. Kutatástámogatás

Az oktatás színvonalát, az oktatás mellett a kutatásokban való részvétel is befolyásolja. Romániában a felsőoktatási intézmények finanszírozása kvótarendszer és az egyetemek kutatási eredményei alapján történik. A KME oktatója szerint a kutatástámogatás a GDP <0,5%-a, míg az Európa 2020 stratégia foglalkoztatási iránymutatása az öt kiemelt cél második javaslatában megfogalmazza az uniós GDP 3%-ának kutatásra és fejlesztésre fordítását (Európai Bizottság – Európa 2020 stratégia 2015). 2006–2007-ben az egyetemi oktató szerint sok kutatási projekt finanszírozása futott a KME-n. A kutatási támogatások részben megoldást jelentettek a doktoranduszok és fiatal oktatók számára a jövedelem kiegészítésre. Az egyetem képviselője szerint, abban az időszakban a kutatási támogatás folyamatos volt, a gazdasági válság következtében azonban jelentősen lecsökkent (becslése szerint tízedére), amely a 2015/2016-os tanévben sem növekedett, továbbá kiszámíthatat-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

lanná vált, „nehéz bekerülni” a támogatottak közé. A KME keretén belül alternatív megoldást jelent a magántőke bevonása a kutatástámogatásba, mint például a Siemens vállalattal való együttműködés, a projekt révén a doktoranduszok kutatási tevékenységét támogatták 3 éven keresztül. A KME oktatója ugyanakkor kihangsúlyozta a – egy közép- vagy hosszútávú együttműködés megvalósításával kapcsolatos – nehézségeket, amely egyrészt a cégek eltérő termékciklusából (6 hónap) adódik. Ennyi idő alatt kellene elkészíteni egy terméket (fejlesztést), a doktoranduszokat, azonban 3 teljes évig szükséges foglalkoztatni. Az oktató szerint ritkán adódik olyan téma, ami a doktoranduszok esetében lefed 3 teljes évet. A második nehézséget a projektindulásból adódó eltérések jelentik, míg a vállalat a gazdasági évhez igazodik, addig a kutatás az akadémiai tanév szerkezetét követi. Mindkét bemutatott kihíváshoz (szakemberhiányhoz és kutatástámogatáshoz) kapcsolódó nehézség, melyet mindkét egyetem képviselője megemlített, hogy az egyetem keretén belül a fizetéssel kapcsolatos lehetőségek limitáltak, ugyanakkor a fizetési szabályok szigorúak és nem veszik jó néven a kutatástámogatás ösztöndíj formában való felhasználását, amely járulékok megfizetésétől mentes jövedelem.

4.1.3.3. Infrastruktúra

A rendelkezésre álló infrastruktúra hiánya negatív hatással van az oktatás színvonalának alakulására. A KME esetében az infrastruktúra hiánya a rendelkezésre álló oktatói termék formájában nyilvánult meg. A képzés számára elérhető egyetemi infrastruktúra fejlesztésében (rendelkezésre álló termék számában) kisebb mértékű növekedés volt megfigyelhető, mint a diáklétszám változásban:

„[É]n is itt végeztem, ugyancsak számítástechnika szakot, mérnöki szakot. Akkor nem volt külön kar a számítástechnika és automatika. És ezen a két szakon – számítástechnika és automatika: 60 diák volt. Ez volt '85-ben.... Ma ugyancsak ezen a két szakon kb. 750-et veszünk fel évente. Tehát több mint tízszeresére nőtt meg a diákok száma és sajnos az épületek majdnem ugyanazok.” „[I]tt működünk, ahol 30 évvel ezelőtt 60 diák végzett. Persze nagyon keveset nőttünk, de nem sokat, nem lényegeset. Most, ha igaz, kezdenek bele egy új építkezésbe, 8+1 emeletes épület.” (KME, egyetemi előadó)

A bemutatott tényezők együttes figyelembevételével az oktatóhiány probléma fennmaradása, a kutatástámogatás alacsony mértéke, és a nem megfelelő infrastruktúra nem kedvez a nagymértékű diáklétszám növelésnek, ugyanis nem biztosítottak az alapvető feltételek.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

4.1.4. Megoldási javaslatok

Az interjúalanyok a felsőoktatás (és a piac) humán erőforrás problémájának csökkentését, valamint a kiszervezett tevékenységekről a saját termékfejlesztés irányába történő elmozdulást hosszú távon két tényezőben látják megoldhatónak: egyrészt az akadémiai karrier vonzózva tételében, az előbb bemutatott három tényező megoldása révén, másrészt új szakok indításában az IT szakkal határos tudományterületeken. A BBTE oktatója szerint az IT ágazatban a magánszféra konkrét hiány szakmákat jelölt meg, amelyekre nehéz vagy nagyon nehéz találni szakembert, amelyek különösen a saját termékfejlesztéshez kapcsolódnak, például a *user experience designer*. Nincs ilyen jellegű képzés elmondása szerint. A design szakhoz kapcsolódik, mely igényel ágazati ismereteket is. Ismernie kell, hogy technológiai szempontból mik az aktuális trendek, hogyan kell kinéznie egy divatos webes felületnek vagy mobilos felületnek, milyen szokásai vannak az Android-os és iOS felhasználóknak. Követni kell a változásokat. A BBTE egyetemi oktatója szerint nem az informatika oktatás feladata, inkább a designhoz kapcsolódik. A *business analyst* képzés a közgazdász képzéshez kapcsolódik meglátása szerint, ugyanakkor igényel ágazati ismereteket, akár csak a *sales*-es pozíciókra történő felkészítés, ahol a szoftverprojektek jellemzőinek, az ágazat dinamikájának ismeretére van szükség. Hiányszakmaként említi meg a *Quality Assurance (QA)*-t, nagyon nehéz találni különösen mérnököket (*QA engineer*). Erre vonatkozóan sincs szakirányú képzés elmondása szerint, az informatika oktatás vagy átképzési programok tudnák ellátni ezt a feladatot. Itt nehezítő körülmény, hogy a szakmabeliek előítélettel rendelkeznek a munkakörrel kapcsolatban, mivel a QA sokáig csak manuális tesztelést jelentett, és jelentős mértékben szakképzetlen munkaerőt vettek igénybe a cégek erre a munkára, a munkakör presztízse jelentős mértékben csorbult. A KME oktatója azt tapasztalta, hogy a villamosmérnöki végzettséggel rendelkező volt *hallgatók jelentkeztek tesztelőnek (tester) IT cégekhez 2016-ban*.

„[H]abár ők sokkal kevesebb informatikát tanulnak (...) csak jobbak, mint azok, akik nem végeznek semmit” (KME, egyetemi előadó)

Ebben a helyzetben jól felismerhető a munkaerőpiac belső szegmentálódásának a jelensége. A felsorolt hiányszakmák a saját termék kifejlesztésének folyamatához mind szükségesek, ezen a téren a felsőoktatásnak még alakulnia kell a piaci trendekhez, ahhoz, hogy a piac könnyebben elmozdulhasson a saját termékfejlesztés irányába az *outsourcing* tevékenységekről, a BBTE oktatója szerint.

A kolozsváriak körében is megjelenik a kiszervezés tevékenysége, mégpedig oda, ahol rendelkeznek a szükséges humán erőforrással: nyugatra (pl. Angliába) szervezik ki a *user experience design* feladatokat a BBTE oktatója elmondása szerint, mely

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

munkakör az elsődleges munkaerőpiachoz tartozik. Ebben a jelenségben tetten érhető a globalizáció hatásaként kialakult szegmentált munkaerőpiac, amelyet a nem szimmetrikus függési viszony jellemez, és ahol a centrum rendelkezik a magas képzettséget és specifikus képességeket igénylő humánerőforrással (mint a *user experience designer* esetében), így a centrumba kerülnek kiszervezésre a (fél)perifériáról³⁶ ezek a tevékenységek. Tehát a kiszervezés kétirányú a centrumból a perifériára, valamint a perifériáról a centrumba is megvalósul. A felsorolt hiányszakmák esetében az új képzések indítása más szakokon az egyetem keretén belül (design, közgazdaságtan, és ezen belül marketing, *sales*, gazdasági informatika szakterületeken³⁷) jelentene részmegoldást, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem oktatója szerint. Jelentős változás a humánerőforrás-problémák kezelésében (mind az IT piacon, mind a felsőoktatásban) szoros és jelentős külső és belső együttműködéssel valósulhat meg: az iparági vállalatok, az állami szféra, és a felsőoktatási intézmények között, és ahogy rávilágított a BBTE oktatója, szükség van a felsőoktatási intézményeken belül a kapcsolódó tudományterületek bevonására is, mint: a design, marketing, *sales* és gazdasági informatika.

4.2. ÁTMENET A FELSŐOKTATÁSBÓL A MUNKAERŐPIACRA

Az IT szektorban a munkaerőért való versenynek köszönhetően egyelőre nem az a kérdés, hogy valaki el tud-e helyezkedni, hanem hogy hol és milyen munkakörben, milyen fizetéssel és juttatásokkal helyezkedik el? A KME egyetemi előadója úgy fogalmaz:

„[A] végzőseink nagy része (...) 110 százaléka alkalmazva van. (...) Ez azt jelenti, hogy nemcsak a végzősöket veszik fel, hanem már a harmad-, másod-, sőt az elsőéveseket is felveszik.” (KME, egyetemi előadó)

Mindkét egyetem képviselője rávilágít a túl korai alkalmazás veszélyeire. A BBTE oktatója következményként említi a felsőoktatás elhagyását, ami a „túl nehéz, túl zsúfolt” alapképzési program és a rész- vagy teljes munkaidő összeegyeztetésének nehézségeiből fakad. Szerinte részmunkaidős állás mellett sem lehet mindkét feladatot jól elvégezni. A KME oktatója arra hívta fel a figyelmet, hogy az alapképzés ideje alatti alkalmazás jellemzően nem bizonyul jó stratégiának sem a cég, sem a diák számára:

³⁶ Ahol azon települések helyzetét értékeljük periférikusnak az országon belül, amelyek nincsenek, vagy alig vannak bekapcsolódva a globális piacba.

³⁷ A felsorolás nem teljeskörű, azonban az interjúalanyok ezeket a területeket nevezték meg.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

„Ez nem egy jó praxis, mivel a végén rájönnek, hogy nincsenek meg az alapok. Persze a diákok okosak, a legjobb reál szakos diákok hozzánk jönnek, tehát, nagyon hamar alkalmazkodnak a cégnél. Látszólag nem is kell az a 4 év, vagy 6 év képzés. Viszont akkor, amikor a cég változtat a profilon, amikor (...) nem csak egyszerű programozásról van szó, hanem ki kell gondolni egy terméket, annak az architektúráját, akkor meglátszik, hogy valakinek megvannak az alapjai vagy nem”. (KME, egyetemi előadó)

Tehát, az alapok hiányában a végzettséggel nem rendelkező fiatal az új és egyre komplexebb feladatok elsajátításában korlátozottabb, ugyanakkor az általa betölthető pozíciók szintje is megrekedhet, vagy az előrehaladása lassabban következhet be a karrierútjában.

4.2.1. Felsőoktatási programok

A felsőoktatási intézmények a korábbiakban bemutatott oktatási tevékenység révén a képzés minőségének biztosítására törekednek, és elsősorban ezáltal segítik a fiatalok elhelyezkedését a munkaerőpiacon. Másodsorban, a képzés mellett a felsőoktatási intézmények különböző programokat dolgoztak ki annak érdekében, hogy a diákok megismerkedjenek a piaci lehetőségekkel és a számukra megfelelő döntést tudják meghozni az elhelyezkedés tekintetében.

A KME oktatója két típusú programot említ, melyek az egyetem keretén belül működnek. Az első a gyakornoki programlehetőség a harmadéves hallgatónak. Az egyetem összegyűjti a céges megkereséseket, melyekre a diákok utolsó év előtt (harmadév végén) jelentkezhetnek. 2016 tavaszi szemeszterében az egyetemnek 240 különböző céggel volt egyezsége, mellyel a diákok 90%-ának tudtak gyakorlati helyet biztosítani. A bemutatkozó fórumon (pl. kariernap), az önéletrajz és interjú alapján, amennyiben egymásra talál a munkaadó és a gyakornok elvárása, úgy háromoldalú szerződést köt az egyetem, a diák és a munkaadó. A gyakornoki idő két- vagy három hónap, ez idő alatt az egyetem nemcsak a diákok elhelyezéséről gondoskodik, hanem ellenőrzi is a folyamat kimenetelét, például megszüntetik az együttműködést, amennyiben nem szakmai munka ellátására kéri a diákot a cégnél. Amennyiben a gyakornoki periódus beválik a diák és a munkaadó számára egyaránt, úgy az egyetem elvégzése után (vagy akár előbb) a diák alkalmazásba kerülhet a kipróbált cégnél. A második programtípusa kariernapok (2-3 nap), ahol a cégek bemutatkoznak és interjúszimulációkat végeznek a diákokkal (az egyetem képviselője nevetve fogalmazta meg előfordul, hogy az interjú csak nem szimuláció). Az egyetemi előadó kihangsúlyozza az előnyét ennek a programnak:

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

„[N]agyon sokat segít, hogy a diákok megismerjék a cégeket. Nemcsak azt a céget, ahol ő dolgozik, hanem a szobatársa egy másik cégnél dolgozik, ő elmeséli, hogy ott mivel foglalkoznak (...) Úgyhogy mindenki megtalálja azt a munkahelyet, ahol jobban megfelel.” (KME, egyetemi előadó)

A programok között még megtalálhatók az állásbörzék (*jobshop*), a rövid továbbképzések és üzleti ötletversenyek, mint a Hackathon³⁸, végül a teadélutánok egy-egy cég képviselőjével (pl. Kávészás a Bosh-sal, *La o cafeacu Bosch*).

A BBTE képviselője a magyar tagozat programlehetősége közül kiemelte a mentorprogramot, amely egy komplex program, mely egy közepes méretű (70 fős) kolozsvári magyar tulajdonban lévő, IT céggel együttműködésben került kidolgozásra. A cég sajátossága, hogy kizárólag magyarul is beszélő munkaerőt foglalkoztatott a vizsgálat időpontjában (2016-ban). A mentorprogram célja, hogy a diákok a cég által és a piacon alkalmazott eszközökkel és technológiákkal kapcsolatos ismeretekre szert tegyenek. A program 2012 óta működik, évente tíz fővel indul, a program résztvevői a BBTE Magyar Matematika és Informatika Intézet Informatika szakos diákjai közül kerülnek ki. A programra négyszeres a túljelentkezés. A mentorprogram két és fél év hosszú képzés, mely az egyetemi képzésre épül, azzal összhangban van, és amelyre a képzés ideje alatt hétvégénként (1,5 nap) kerül sor. Három képzési modult tartalmaz, ezek egy-egy félévig tartanak és egymásra épülnek. A mentorprogram vezetője kettős szerepben van jelen ebben a programban, egyrészt az egyetem oktatója, másrészt az IT cég alkalmazottja. A diákok részvétele önkéntes, formális keretszerződés megkötése nélkül valósul meg, mely a mentorprogram koordinátorának kettős szerepének köszönhető, aki ismeri a diákokat oktatóként és a mentorprogramban végig kíséri őket. A mentorprogram keretén belül, a diákok olyan projekteket fejlesztenek, melyek nem hagyományos kliens projektek, és nem a haszonszerzés a célja, hanem amelyek speciális igényt elégítenek ki, és általában civil szervezeti megkeresésekre próbálnak reagálni. Másodév végén 2-3 hónapos nyári szakmai gyakorlatot hirdetnek (felvételi vizsga van a cég által alkalmazott technológiákból). A szakmai gyakorlat alatt a diákok napi 8 órában dolgoznak, kis csapatokban, ügyfél projekteken, bár nem hagyományos kliens projekteken, inkább speciális felkéréseknek (pl. civil szféra) tesznek eleget. Míg a program első része (képzés) nem jár a diákok számára pluszköltséggel vagy javadalmazással, addig a szakmai gyakorlat alatt ösztöndíjban részesülnek. Harmadéven a „Csoportos projekt” tantárgy keretén belül a diákok ezeket a projekteket tovább vihetik szakdolgozat témának vagy Tudományos Diákköri Konferenciákra. A mentorprogram részét képezi a (szak)dolgozat koordinálása is. A mentorprogram támogatást nyújt szakmai táborokban, konferencián való részvétel esetén is a legjobbaknak. A mentorprogram lejártá után a legjobb

³⁸ Lásd: <http://kreativegyetem.sze.hu/mi-az-a-hackatlon>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

diákokat meghívják a munkaközösségbe, azaz állást ajánlanak nekik (számuk évente változó 2-6 fő).

A BBTE oktatójának tudomása szerint elérhetők máshol is olyan programok melyek egy-egy elemét tartalmazzák az előbb bemutatott mentorprogramnak, véleménye szerint ilyen komplexitású program nem tipikus az egyetem(ek)en belül. A magyar tagozaton a programok között továbbá megtalálhatók a szakmai táborok és az előadássorozatok, melyek jó lehetőséget kínálnak a szakmai kapcsolatépítésre is. A román tagozat erősségeként a robotikával foglalkozó csoport tevékenységét hangsúlyozta a BBTE oktatója, akik hazai és külföldi versenyeken nagyobb intenzitással vesznek részt, mint a magyar tagozat diákjai. A magyar és román tagozatnak vannak közös programjai is, mint a szakmai gyakorlat és az állásbörzék.

A programok és az egyetemi képzés *sikeressége* kapcsán a BBTE oktatója megfogalmazta, hogy amennyiben a diákok részt vesznek a felsőoktatásban és az (alkalmazó) cégképzésben is, úgy megállják a helyük a munkaadók által támasztott követelményekkel szemben. Mindkét egyetem részéről álljon itt egy-egy példa:

„Külföldön is nagyon jól el tudnak helyezkedni és inkluzíve nagy cégeknél – például olyan cégeknél, amelyek híresek arról, hogy nehéz bekerülni, mint például a Google –, vannak tanítványaink és jól helyt tudnak állni.” (BBTE, egyetemi adjunktus; kolozsvári IT cég projektmenedzsere, mentorprogram vezetője)

„Épp a múlt héten találkoztunk egy igazgatóval, ez az ISDC-től. Diákunk volt. 2003-ban végzett, és most vezérigazgató, és kb. 300-an vannak. Nagyon gyorsan igazgató lett.” (KME, egyetemi előadó)

4.2.2. Munkaerőpiaci elvárások a felsőoktatási szereplők perspektíváján keresztül

Az egyetemi oktatók a szakmai alapismeretek („átfogó kép a szakmáról”, „erős, stabil alaptudás”) mellett három készség csoportot jelöltek meg, melyek részben a „*soft-skill*”-ekre, másrészt az egész életen át tartó tanulás („*LLL*”) fontosságára világítottak rá. Az első a *csapatban* való munkához szükséges készségeket tartalmazza: pl. kommunikáció, együttműködési készség, hozzáállás. A második készségcsoport a *jó probléma-megoldási* készséget tartalmazza (gondolkodásmód, felelősségvállalás, „hogyan old meg egy problémát?”). A harmadik készségcsoport a folyamatos *tanulásra való nyitottságot* tartalmazza, amely a technológia gyors fejlődésének (napirenden lenni az újdonságokkal), ugyanakkor annak köszönhető, hogy a szoftverfejlesztés más területek igényeinek kielégítését szolgálja, ezeket a területeket szükséges valamilyen szinten megismerni. A World Economic Forum szerint 2020-ra a követke-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

ző kulcskompetenciák fogják meghatározni a munkaerőpiaci keresletet: komplex problémamegoldás, kritikus gondolkodás, kreativitás, irányító készség, koordináló készség, érzelmi intelligencia, ítélőképesség és döntéskészség, szolgáltatásorientált-ság, tárgyalási készség, kognitív rugalmasság (Sebők 2018). Az interjúalanyok által megjelölt kulcskompetenciákat a vezetői készséggel és a kreativitással egészíti ki ez a felsorolás. Ez fogja jellemezni a globalizált piaccal rendelkező IT szektor munkaerőpiaci igényét az elkövetkező években.

Összegzés

A tanulmányban megvizsgáltuk, hogy melyek azok a tényezők, amelyek alakítják a felsőoktatásból az átmenetet a kolozsvári IT piacra az informatika, számítástechnika és automatizálás szakirányok friss végzősei esetében. A kérdés megválaszolása érdekében megvizsgáltuk, milyen kihívásokkal néznek szembe a piaci szereplők és a felsőoktatási intézmények, valamint, és milyen megoldási javaslatokat fogalmaztak meg a különböző gazdasági szereplők, a szűk keresztmetszet megtalálása érdekében.

A kutatási eredmények azt mutatják, hogy a Kolozsvári IT piac helyzete meghatározza a frissen végzettek átmenetét, melyet egyrészt a nyugati piactól való függés, másrészt a munkaerőért folytatott verseny jellemez. A kolozsvári IT piac elsősorban exportra dolgozik, kiszervezett tevékenységeket (*outsourcing*) végez. A megkérdezettek beszámoltak arról, hogy jelentős elmozdulás történt ebben a tekintetben az elmúlt két évtizedben. Az egyik oldalon, korábban a munkaerő-kölcsönzés (*body leasing*) volt jellemző, ma már a munkaerőt Kolozsváron foglalkoztatják. A másik oldalon a kiszervezett tevékenységeken belül a részfeladatok mellett, egyre gyakrabban jelenik meg a teljes projektciklus kiszervezése a kolozsvári vállalkozások számára a megkérdezettek szerint.

A függési viszonyt (második tényező) a hiányszakmák jelensége tartja fenn Kolozsváron. A függési viszony csökkentésére a megoldást az IT-vel határos szakterületeken új képzések elindításában látják az egyetemi oktatók. A függési viszonyban tetten érhető a globális IT piac szegmentáltsága, ahol Kolozsvár fél-periférikus helyen szerepel, a nyugati, centrum-országokhoz képest. Kolozsváron a hiányszakmákhoz kapcsolódó tevékenységeket a magas képzettségű és specifikus képességekkel rendelkező országokba és világvárosokba szervezik ki, például Kolozsvárról Londonba, a *user experience designer*hez kapcsolódó feladatokat. A helyi IT munkaerőpiac is szegmentált, melyre példa, hogy nehéz tesztelőket találni a szakképzettek között és más szakterületről jelentkezik erre a pozícióra a munkaerő (villamosmérnöki végzettséggel).

Második példa, hogy bizonyos cégek a diákok nagyon korai becsatornázására törekednek a munkaerőpiacon (első évtől elcsábítják), ahol az egyetemi végzettség és

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

az alapkompenciák nem jelennek meg elvárásként, és ahol a cég kisebb-nagyobb (2–12 hónap) képzési program révén tanítja be a munkavállalót. A betanított feladatokat így el tudja látni a munkaerő, azonban jelentős váltás esetén, pl. a kreatív munkára való áttérés esetén, hamar plafonizálódhatnak a végzettséggel nem rendelkező munkavállalók lehetőségei a munkaerőpiacon, amely stagnálást eredményezhet, vagy egyfajta újrakezdést igényelhet a karrierúton.

A munkaerőért folytatott versenyt a munkaerőhiány problémájával összefüggésben vizsgáltuk meg. A kiélezett versenynek köszönhetően a frissen végzettek számára nem az a kérdés, hogy sikerül-e elhelyezkedni a piacon, hanem hogy hol, milyen munkakörben, milyen fizetéssel és juttatásokkal? A felsőoktatási intézmények a felsőoktatásban a képzés jó minőségének megőrzésére törekednek annak érdekében, hogy elősegítsék a frissen végzettek szakmában és megfelelő pozícióban történő elhelyezkedését. A felsőoktatási intézmények az alapképzés során a szakmai megalapozásra törekednek, amelyre a későbbiekben lehet építeni, akár a továbbtanulás révén, akár vállalati képzésekkel, továbbá a jó minőségű oktatás biztosítása a cél. A két felsőoktatási intézmény a képzés mellett szakmai programok által segítik a diákok minél jobb felkészülését a munkaerőpiacra. Mindkét egyetem esetében megjelennek a szakmai gyakorlatok, amelyek az előszobát jelentik az alkalmazás felé. A két, három hónapos gyakorlatot már elég hosszú időnek tartják ahhoz, hogy a munkaadó és a munkavállaló megismerje egymást és eldöntsék, hogy tudnak-e, szeretnének-e a továbbiakban együtt dolgozni. A rövid állásbörzék (2-3 nap) is jó alkalmat teremtenek a találkozásra, azonban nincs lehetőség megismerni a környezetet/munkaadót/munkavállalót. Ezek az ismeretek fontosak a döntéshozatalban, úgy a munkavállaló, mint a munkaadó szempontjából. Az interjúalanyok által említett legösszetettebb program a mentorprogram volt. Ez a program végigkíséri a diákokat csaknem a képzés teljes ideje alatt (2,5 év), mely négy pillért tartalmaz, köztük a képzést, a technológiák elsajátítását, kliens projektek megvalósítását (melynek nem profitszerzés a célja), a fizetett szakmai gyakorlatot, a szakdolgozat és TDK dolgozat koordinálását, valamint szakmai tábor és konferencia-támogatást. Ez az idő lehetővé teszi mindkét fél megismerését és kipróbálását. Az együttműködés a kiválasztottak esetében alkalmazással folytatódhat a program elvégzését követően a mentorprogramban résztvevő cégnél, amelynek felszívó ereje korlátozott. Más vállalatok részvétele a mentorprogramban szélesebb körben könnyítené meg a frissen végzettek átmenetét a felsőoktatásból a munkaerőpiacra.

A munkaerőhiány a piacon és a felsőoktatásban is érezteti hatását. A piac a munkaerőhiány problémájának leküzdése érdekében a kolozsvári felsőoktatáshoz fordult segítségért és a diáklétszám növelését, valamint átképzések indítását szorgalmazta, azonban a felsőoktatási intézmények a bemutatott feladatok ellátása közepette komoly kihívásokkal néznek szembe. Mindkét egyetem esetében megjelent az oktatóhiány, amely veszélyt jelenthet az oktatás minőségére nézve. A piac által kínált gyorsabb és magasabb jövedelem, a karrierlehetőségek, és az egyéb juttatások

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

biztosítása miatt a frissen végzetteknek nem jelentett alternatívát az akadémiai pálya az elmúlt tíz évben. A probléma kezelése érdekében a felsőoktatási intézményekben három gyakorlat jelent meg: az első az intézményen belül más szakterületről érkező szakemberek bevonása (BBTE) volt, a második a külső szakemberek bevonása (BBTE és KME), míg a harmadik gyakorlat szerint a meglévő oktatók egymás között felosztották, az elméleti órák tartását, ennek következtében megnövekedett az oktatók leterheltsége (2-szeres óraszámmal dolgoztak). Az utóbbi megoldást egyik egyetemi oktató sem tartja hosszú távon fenntarthatónak. A második kihívást az alacsony kutatótámogatás jelentette, mely által kevesebb projekt valósult meg az elmúlt években, és ez negatívan hathat hosszú távon az oktatás színvonalára, a továbbtanulási kedvre, az egyetem megítélésére, a támogatások lehívásának mértékére és közvetett módon az innovációra. A harmadik kihívást az infrastruktúra hiánya (teremhiány a KME esetében) jelenti, mely szintén negatívan befolyásolhatja az oktatás színvonalát. Ennek a problémának a feloldására elindult egy kezdeményezés, mely egy új épület átadását célozza meg. Az egyetemi oktatók jelentős változást a humán erőforrás-problémák kezelésében (mind az IT piacon, mind a felsőoktatásban) szoros és jelentős külső és belső együttműködés révén látják megvalósíthatónak, az iparági vállalatok, az állami szféra, és a felsőoktatási intézmények között. Megfogalmazták, hogy a felsőoktatás (és a piac) humán erőforrás problémájának csökkentése, valamint a kiszervezett tevékenységekről a saját termékfejlesztés irányába történő elmozdulása hosszú távon: az akadémiai karrier vonzóvá tételével és az IT szakkal határos tudományterületeken új képzések indítása révén valósítható meg. Az utóbbi a hiányszakmák esetében jelentene megoldást, például a design, a közgazdaságtan, és ezen belül marketing, sales, gazdasági informatika szakterületek bevonása révén.

A végzettekkel kapcsolatos egyéni kulcskompetenciák vizsgálatában azt az eredményt kaptuk, hogy az egyetemi oktatók a munkaerőpiaci elhelyezkedésben fontosnak tartják a „softskill”-eket. A felsőoktatási intézmények oktatói a munkaerő-kulcskompetenciákkal kapcsolatban a szakmai kompetenciák mellett felhívták a figyelmet a „softskill”-ek fontosságára: jól tudjon csapatban dolgozni (együttműködés, kommunikáció, hozzáállás) és jó problémamegoldó készséggel rendelkezzen; valamint az egész életen át tartó tanuláshoz kapcsolódó kompetencia szükségességére: nyitottság a folyamatos tanulásra. Az interjúalanyok által megjelölt kulcskompetenciákat a Word Economic Forum felsorolása a vezetői készségekkel és a kreativitással egészítette ki. Tehát, a munkaerőpiacon a jobb pozíciót, jobb karrierlehetőségeket, adott esetben magasabb jövedelmet nyújtó pozíciókban a fiatal munkaerőnek párhuzamosan több kulcskompetenciával szükséges rendelkeznie.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Irodalom

797/2012 sz. Kormány Határozat, 2012 a nagyvállalatok támogatásáról – *Hotararea Guvernului Nr. 797/2012* <http://codfiscal.net/25189/hg-7972012-schema-de-ajutor-de-stat-pentru-sprijinirea-investitiilor>, Letöltés időpontja: 2015. szeptember 03.

335/2013. számú törvény a felsőfokú végzettséggel rendelkezők gyakornoki idejének eltöltéséről, 2013 www.anofm.ro/files/LEGEA%20Nr.335.pdf, Letöltés időpontja: 2015. szeptember 03.

76/2002. számú törvény a munkanélküli biztosításról és a munkaerő ösztönzéséről, a 2014-es módosítással www.ajofmbn.ro/documente/legislatie/Legea%20nr.%20762002%20privind%20sistemul%20asigurarilor%20pentru%20somaj.pdf, Letöltés időpontja: 2015. szeptember 03.

217/4172/1348/835/2015. számú Rendelet – a jövedelemadó megfizetésének kötelezettsége alóli mentességről, 2015 <http://lege5.ro/Gratuit/g4ztsmrugu/ordinul-nr-217-4172-1348-835-2015-privind-incadrarea-in-activitatea-de-creatie-de-programe-pentru-calculator>, Letöltés időpontja: 2015. szeptember 03.

79/2017. számú a Románia Kormánya által kiadott sürgősségi kormányrendelet a Nemzeti Pénzügyi Intézet (*Agentia Nationala de Administrare Fiscala*) honlapján, mely a 227/2015 számú törvény módosításait és kiegészítését tartalmazza a személyi jövedelemadó mértékére vonatkozóan, 2017 https://static.anaf.ro/static/10/Anaf/legislatie/OUG_79_2017.pdf

ARIES Transilvania honlapja, 2016 <http://aries-transilvania.ro>

ARIES Transilvania 2015 kutatási eredmények az Európai Unió politikák hírportálján:

Az IT ágazat Romániában: 14.000 vállalattal, 75.500 alkalmazottal és 4 milliárd euro bevétellel– Industria IT din România: 14.000 de companii, 75.500 de angajați și venituri totale de 4 mld. euro <http://www.euractiv.ro/economic/industria-it-din-romania-14.000-de-companii-75.500-de-angajati-si-venituri-totale-de-4-mld.-euro-2722>

ARIES Transilvania 2017 kutatási eredmények:

Tanulmány az IT piacról – Nemzeti összehasonlító vizsgálat– Studiul Pietei de IT – Analiza Comparativa Nationala <https://itech.aries-transilvania.ro/studiul-pietei-de-it-analiza-comparativa-nationala/>

Az IT piac vizsgálata 2017 – Studiul Pietei de IT 2017 <https://www.itstudy.ro/>

Cabinet expert – szakmai könyvelői online fórum, 2015 www.cabinetexpert.ro/2015-01-09/important-coeficientii-pentru-indexare-salariu-minim-2015-nu-se-mai-aplica-studii-superioare-etc.html

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Civil szervezeti hírportál – Friedrich-Ebert-Stiftung Romania monitor Social projekt infografikák, 2017 <https://www.stiri.org/ong/sub-lupa/it-sau-agricultura-cum-arata-cele-doua-industrii-in-pib-si-numar-de-angajati>

Csata, Zs. (2017): *Munkaerőpiaci egyenlőtlenségek Romániában, etnikai metszetben.* Erdélyi Társadalom, 2017/1, 81–103.

Digi24 hírportál honlapja:

A román állam fedezi az IT ágazatban dolgozók fizetését. Egy jászvásári (Iasi) vállalat 5,4 millió euro támogatást kap az államtól–Salariaile angajatilor IT, platite de stat. O companie din Iasi va primi 5,4 milioane de euro de la buget www.digi24.ro/Stiri/Regional/Digi24+Iasi/Stiri/Salariaile+angajatilor+IT+platite+de+stat+O+companie+din+Iasi+va+

Európai Bizottság honlapja:

Európai Foglalkoztatási Stratégia – European Employment Strategy www.ec.europa.eu/employmentstrategy Letöltés időpontja: 2016. június 16.

Európa 2020 stratégia https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester/framework/europe-2020-strategy_hu Letöltés időpontja: 2018. szeptember 03.

Youth Guarantee programról, 2018 <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1079>

Népszámlálási adatok adatbázisa – CensusHub www.ec.europa.eu Letöltés: 2016. január 15.

Eurostat adatok www.ec.europa.eu Letöltés: 2016. január 15.

Európai Unió politikák hírportálja, 2015 www.euractiv.ro/fonduri-ue-programe-ale-comisiei-europene/Garantia-pentru-tineri-lansata-oficial-Subventii-consistente-pentru-angajatori-si-start-up-385

Goleman, D. (1997): *Érzelmi intelligencia.* Háttér Kiadó, Budapest.

Goleman, D. (2008): *Társas intelligencia. Az emberi kapcsolatok új tudománya.* Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest

Granovetter, M. (1973): *The Strength of Weak Ties.* American Journal of Sociology. Vol. 78. No 6. pp: 1360–1380

Granovetter, M. (1992): *Economic Action and Social Structure. The Problem of Embeddedness.* In: Mark Granovetter – Richard Swedberg (szerk.): *The Sociology of Economic Life*, Boulder, CO: Westview Press.

Granovetter, M. (1995): *Afterword 1994: Reconsiderations and a New Agenda.* In: Portes: *Getting a Job*, 2. kiadás, Chicago, IL, University of Chicago Press.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Ifjúsági Garancia megvalósítási terv: Romániai program honlapja, 2016 <http://garantiapentrutineret.ro>

Ifjúsági Garancia megvalósítási terv: Magyarországi program honlapja, 2018 <http://ifjusagigarancia.gov.hu>

IT Bridge – online magyarországi hírportál http://it-bridge.hu/print/Fooldal/it-bridge/School/Erdelyi_Szilicium-volgy.html

IT *Oursourcing News on Central and Eastern Europe* – online nemzetközi hírportál <http://itonews.eu/cluj-napoca-transylvania-the-heart-of-romanian-software-development/>

Kiss, D. – Péter, L. (2018): *Analiza mediului antreprenorial vizând sectoarele IT și industriale creative în regiunea Nord-Vest*. Kézirat.

Kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem Matematika és Informatika Kar honlapja – felvétellel kapcsolatos adatok: 2018. júliusi felvételi – Végleges eredmények (alapképzés) – *Rezultatele finale ale concursului de admitere, nivel licenta, sesiunea iulie 2018* <http://www.cs.ubbcluj.ro/rezultatele-finale-ale-concursului-de-admitere-nivel-licenta-sesiunea-iulie-2018/> Letöltés: 2018. november 25.

2018. szeptemberi felvételi – *Végleges eredmények (alapképzés) – Rezultatele finale ale concursului de admitere, nivel licenta, sesiunea septembrie 2018* <http://www.cs.ubbcluj.ro/rezultatele-finale-ale-concursului-de-admitere-nivel-licenta-sesiunea-septembrie-2018/> Letöltés: 2018. november 25.

Felvételi vizsga (alapképzés) beiskolázási számok, visszaigazolások 2010 – Validarea concursului de admitere 2010 <https://www.yumpu.com/it/document/view/50212633/forma-de-invatamant-zi-licenta-admitere-universitatea-babes-bolyai> Letöltés: 2018. november 25.

Mennyibe kerül Kolozsvár? – Catcosta Clujul? <http://catcostaclujul.ro/cum-se-impart-it-istii-clujeni-pe-companii-top-20-la-1-ianuarie-2016/>

Nemzeti Statisztikai Hivatal:

Tempo-Online adatbázis: <http://statistici.insse.ro:8077/tempo-online/#/pages/tables/insse-table> Letöltés: 2018. november 29.

eDemos adatbázis és a háztartásokra vonatkozó *AMIGO* munkaerő-felmérés adatai: www.insse.ro Letöltés: 2018. november 29.

Nemzetközi Munkaügyi Szervezet – International Labour Organization honlapja: *Key Indicators of The Labour Market* adatbázis (KILM) és a *European Labour Force Survey* adatbázisa www.ilo.org Letöltés: 2016. január 15.

Piore, M. (1972): *Notes for Theory of Labor Market Stratification, Working Paper No. 95*, Massachusetts Institute of Technology. Dept. of Economics.

Póczik, Sz. – Dunavölgyi, Sz. (szerk.) (2008): *Nemzetközi migráció – nemzetközi kockázatok*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

- Polányi, K. (1992): *The Economy as Instituted Process*. In: Mark Granovetter – Richard Swedberg (szerk.): *The Sociology of Economic Life*. Boulder, CO, Westview Press. 29–51.
- Portes, A. (1998): *Socialcapital: itsorigins and applications in modern sociology*. *Annual Review of Sociology* 22, 1–24
- Portes, A. (2010): *Economic Sociology: A Systematic Inquiry*. Princeton, Princeton U.P. 1–69.
- Putnam, R. D. (1995): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York, I. fejezet. Forrás: <http://www.nytimes.com/books/first/p/putnam-alone.html>. Letöltés ideje: 2012. november 5.
- Putnam, R. D. (2000): *Bowling alone*. New York, Simon and Schuster.
- Romániai Munkaügyi és Szociális Igazságosság Minisztérium honlapja – *Ministerul Muncii si Justitiei Sociale*: Sajtótájékoztató: „Ifjúsági Garancia” a legkiterjedtebb program a fiatal munkanélküliség visszaszorítására az elmúlt 25 évben- “Garantia pentru Tineret”, cel mai amplu program de combatere a somajului in randul tinerilor, din ultimii 25 ani <http://www.mmuncii.ro/j33/index.php/ro/comunicare/comunicare-de-presa/3765-garantia-pentru-tineret-cel-mai-amplu-program-de-combatere-a-somajului-in-randul-tinerilor-din-ultimii-25-ani-8-aprilie-2015>
- Nemzeti Foglalkoztatási Stratégiáról, 2014 – *Strategia Nationala pentru Ocuparea Fortei de Munca* www.mmuncii.ro/j33/images/Documente/Munca/2014-DOES/2014-01-31_Anexa1_Strategia_de_Ocupare.pdf Letöltés időpontja: 2015. szeptember 3.
- Románia TV hírportálja www.romaniatv.net/proiectul-primul-loc-de-munca-a-trecut-de-senat--ce-facilitati-primesc-angajatorii_248857.html
- Román Kormány honlapja: cikk a *minimálbérről*, 2016 <http://gov.ro/ro/guvernul/sedinte-guvern/salariul-de-baza-minim-brut-pe-tara-majorat-incepand-cu-1-mai-2016>
- Román Nemzeti Bank árfolyam archívum <http://cursbnr.clubafaceri.ro/arhiva/>
- Sebők, M. (szerk.) (2018): *A munka világa a 21. század elején. Foglalkoztatáspolitikai és munkaerőpiaci kézikönyv*. Saxum Kiadó, Budapest.
- Szabó, K. (1998): *Kihelyezési hullám. A piac térhódítása a vállalati hierarchiák rovására*. *Közgazdasági Szemle*, XLV, évf. 137–153.
- Szentes, T. (2002): *A globalizációs folyamat kedvező és kedvezőtlen hatásai*. *Magyar Tudomány*. (47) 6. sz. 708–719.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – A munkaerőpiac gazdasági-társadalmi kérdései

Támogatási lehetőségek online hírportálja www.finantare.ro/salariile-angajatilor-it-platite-de-stat-o-companie-din-iasi-va-primi-54-milioane-de-euro-de-la-buget.html

Transindex.ro – erdélyi magyar hírportál, 2013, 2015.

Forrás 1: www.penzcsinalok.transindex.ro/lokalis/20130225-kolozsvar-viragzik-az-it-szektor-meg-vegtelen-szamu-vegzost-elbirna

Forrás 2: <http://penzcsinalok.transindex.ro/lokalis/20131202-valsag-fenyegeti-a-kolozsvari-it-szektor>

Forrás 3: <http://penzcsinalok.transindex.ro/lokalis/20150916-van-e-eleg-jokkocka-avagy-mitol-van-szakemberhiany-a-hazai-it-szektorban>

Veres, V. (2013): *Népszámlálás 2011: A népességszám, foglalkozásszerkezet és iskolázottság nemzetiség szerinti megoszlása Romániában*. Erdélyi Társadalom, 2013/2, 23–54.

Wallerstein, I. (2010): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest.

Ziarul Financiar – pénzügyi napilap online felülete:

Interjúrészletet Oana Botolan Datkival, a South East Europe vállalat, Consulteam humánerőforrással foglalkozó csoportjának képviselőjével, 2015 www.zf.ro/zf-24/ce-salariu-primeste-un-absolvent-de-facultate-la-primul-job-14632761

Flexibility in the labour market

A stepping stone or a dead end for worker social security?

JUDIT CSOBA¹

Notes for the Panel during the 28th Economic Forum, Krynica-Zdroj, Poland: 4-6. September 2018. Flexible Employment: A way to a global chaos or to a new model of labour market stability?²

1. Economic and societal challenges of the Fourth Industrial Revolution

Technological modernisation dates back to the beginning of the human race. Today, on the verge of the fourth industrial revolution, it seems that we are facing greater challenges. As for long-term effects – regarding both the economy and society – we have only been able to formulate assumptions and questions as to what a society without work would be like, and what the role of humans will be in a world where machines do all the work, or whether humankind would succeed in using technological modernisation to address the problems of the growing population – that have been considered fundamental for hundreds of years – or in other words, the five “Giant Evils”: want, disease, idleness, ignorance, and squalor, and thus significantly improve people’s standards of living. Or quite the contrary: whether – through the concentration of the tools of modern technology (i.e. the means of production) and due to the growing number of poor individuals that do not have such means – previously unseen depths of social inequalities and conflicts would emerge (Brynjolfsson – McAfee 2014; Schmidt 2017; Tegmark 2018). The answers are yet unknown, but we can clearly see that the effects of fast-paced technological improvement are inevitable and plenty of the problems to be solved are already noticeable. Furthermore, the economic and societal changes pose fundamental questions with regard to the realm of work as well:

a) After the civil and political liberties that were established in the 18th and 19th centuries had been hardened, “*social rights*” had also solidified as third-generation human rights by the mid-20th century (Marshall 1965). The *social legislation* that had worked as a pillar of the welfare states established after the Second World War

¹ University of Ostrava Faculty of Arts Department of Sociology Reální 5, 701 03 Ostrava.
Mail: csobajudit@gmail.com

² “This paper has been financially supported by University of Ostrava, Institutional Development Project (IRP) No. 201819 Social and Cultural Mechanisms of In- and Exclusion: a Comparative Perspective.”

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

– and that came to existence last, thus it is considered the weakest system providing liberties – started to **gradually decline** from the second half of the 1970s. The pillar of social protection that concern working conditions – that were claimed by the labour movements of the 19th century – have undergone a gradual weakening over the last few decades, and in certain cases, their existence has become endangered as well (i.e. the constant “deregulation” of labour rights, the regulation of the labour market, the transformation of the unemployment benefit system, but also the continuous deterioration of other important fields – accident, sickness, and old age – of social security) (Esping-Andersen 1999; Ferrera et. al 2001; Bonoli 2003, Piketty 2014; Devlin 2017).

b) The main paradigm of the distribution of social goods, *remuneration proportional to the amount of work performed* had been fundamentally *questioned*. The distribution of goods being produced today is no longer proportionate to the work performed, but to the means of production possessed instead (Beck 2009; Piketty 2014; Csoba 2017; Schmidt 2017).

c) “Decommodification” – the foundation of universal social security – is replaced by “recommodification” nowadays – which seems to be supported almost unanimously, and in most European countries, the provision of conditional welfare (that is mainly dependent on some form of work) has become common in the last ten years (Esping-Andersen 1990; 1996; Hemerijck-Eichhorst 2009; Hemerijck 2013);

d) Yet, the boundaries of social security are not to be drawn between «the employed» and «the unemployed». *There is an increasing degree of existential insecurity even among those who are employed*. The groups of the underemployed, people with lower incomes, and those with insecure labour and social conditions are constantly expanding (Standing 2011, Dörre et. al. 2014; Moreira-Lodemel 2014. Hemerijck 2017).

2. “Flexicurity” as a potential solution

The long-established and, even today, widely recognised definition of ‘work’ became widespread in the 19th century, according to which, work is normally performed by individuals referred to as employees, and such work is carried out over a period of eight hours per day. In addition, or perhaps, as a result, work is a moral responsibility from a societal perspective, it is the path to individual success, since work determines one’s social status as well as defines the meaning of life. The universal moral law of mandatory work applies to the whole of society, including its various layers and all of its members (Csoba 2010; Török 2014).

On the other hand, the presence of the social control aspect of work’s definition is severely weakened if there is not enough work to do, if already existing work is not carried out with the inclusion of human resources, and if members of society are

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

not granted access to the most important condition for the distribution of goods that determine one's status: work (Wacquant 2010).

The large-scale unemployment resulting from the economic and labour market changes of the nineties conflicted with the universal rule of mandatory work and severely challenged the welfare states established after the Second World War that had been built upon the principle of full employment, and called for the creation of a new welfare model. One of the important milestones in the reform process leading to the new welfare model was the transformation of the old welfare system that was based on insurance funds and entitlement, and that mainly provided passive benefits; as well as the proliferation of conditional welfare. This last area included, for instance, the widespread application of the highly criticised mandatory, unpaid work (Offe 2003), and the promotion of means-tested benefits (Fiszbein-Schady 2009; Barbier 2010; Dörre et al. 2014; Eleveld 2014).

Another significant element of this reform process was the spread of flexible forms of employment – a grand promise of the nineties. The term “*flexicurity*” – a portmanteau of the words *flexibility* and (social) *security* referred to a model that meant to guarantee – through the extensive use of the instruments of active labour market policies and flexible forms of employment – the growth of employment, as well as – through increasing state responsibility – social security. Around the millennium, – in order to further the realisation of the “*flexicurity*” model – social partners in certain member states of the European Union agreed one after another to make the labour market more flexible, and also expressed their demand that the state should not reduce welfare spending. The underlying assumption of the agreements was that even though the strict employment protection legislation reduces the number of dismissals, at the same time it also hinders the transition from unemployment to employment, and thus prevents the inclusion of those excluded from the labour market as well as the reduction of inactive social groups – e.g. the unemployed or individuals receiving social benefits (OECD 1997). The “*flexicurity*” strategy – announced in 2007 by the European Commission – was a powerful way to thaw the “*frozen landscape*” (Esping-Andersen 1996) of the previous welfare model that was strictly regulated in order to guarantee social rights, promising *flexibility* and social *security* at the same time. The goal of the strategy was to proliferate a number of active labour market policies in order to expand employment as well as to activate inactive groups of society. The idea behind the extensive use of the effective instruments of active labour market policies is to help individuals cope with the rapid changes, to reduce the period of unemployment, and to smoothen the process of re-employment (Eichhorst 2008; Madsen 2002).

Considering the conclusions drawn from the use of the “*flexicurity*” model in Denmark in the 1990s, several potential risks of the model had already been apparent at the time of the millennium, yet, this did not affect the views of those who had become disappointed with the old model and were absolutely determined

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

to reform it. The most prominent issues concerning the application of the model were already known back then: the “flexicurity” model has little to offer to the uneducated, those who suffer from medical conditions, and immigrants, and due to pressure of activating programmes having to serve as “indicators”, organisers do not include the before mentioned groups in these programmes, but they accept the more advantaged individuals among the unemployed instead. Essentially, the most advantaged members of the unemployed will receive the best opportunities to be activated. According to the European Expert Group on Flexicurity (Flexicurity Pathways 2007), an essential condition for the implementation and success of the flexicurity policy is the supportive and fruitful conversation between social partners and the state (Viebrock – Clasen 2009). Since the millennium, however, there had been fewer and fewer good examples of effective conversation among European countries, hence the chances of discussing social and economic interests and making mutually beneficial agreements between the parties had become lower and lower through the years.

Following the millennium, it was not entitlement (e.g. an individual had been formerly granted benefits) any more that counted when the welfare benefits of the unemployed were determined, but rather eligibility (e.g. dependent on the participation in work). The reputation of those receiving welfare benefits had changed entirely as well. These individuals were no longer considered victims of the changing economic system or subjects of welfare compensation, nor the subjects of social investment; instead, they became “items of expenditure” that put a burden on the welfare system and that inhibit economic growth. Instead of receiving support from the community, they could now only rely on their individual performance, and in addition, insurance systems based on solidarity saw a shift toward selective discretionary benefits and benefits based on the principle of equivalence. Most “out of work” benefits had become “in work” benefits, and the definitions of work capacity and “suitable work” had completely changed. Accountant mentality started to dominate welfare services: investments (e.g. welfare benefits and services) were initiated only if they were profitable (i.e. receiving some kind of service in exchange for the benefits).

Even though – according to the initial idea – the “flexicurity strategy” would have reinforced the European growth and employment strategy, which intended to reduce unemployment, create more and better jobs, and establish a new form of security for employees that would guarantee them labour instead of a particular job, and that would guarantee more and better jobs by making employment flexible (COM 2007), one of the most important objectives, the improvement of employees’ social security, has not been met in the past 20 years. A study of the OECD (2006) had pointed out said risks prior to the adoption of the EU strategy, however this warning remained ignored. Similarly, the disapproval of trade unions and southern member

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

states around the time of the conception of the strategy was futile. They expressed doubt whether dismantling social guarantees and making the labour market flexible was the right direction. They also objected that communication depicted the opposite of the direction of the happenings in reality. Some experts regarded the agreements concerning the flexibility of working conditions as the ultimate failure of trade unions. The trade unions – due to the existence of the unemployment insurance system that was generous to provide allowances and was subventioned by the state, yet primarily belonged to trade unions – accepted the liberal employment protection rules that allowed the relatively easy hiring and dismissal of employees, thus, essentially the suppression of labour rights (Butterwegge 2015).

The framework of flexible employment established as a result of the deregulation process on the one hand created an opportunity to integrate groups of the labour market that had not been able to participate in labour or generate income on their own during previous decades or that had been limited in such endeavours (e.g. women, young entrants to the labour market, people with disabilities). On the other hand, the “flexicurity” strategy guaranteed the possibility of employees breaking away from the limits of the “manufacturing industry” or leaving “conveyor belts” and enabled them to freely shape their working conditions depending on their circumstances and needs (working from home, part-time work, self-employment rather than being employed by someone else, etc.)

According to the agreement that was reached when the “flexicurity” strategy was introduced, the role of labour market participants is to ensure flexibility and to guarantee the best conditions for an increase in the number of jobs. Providing social security, to those who take part in the unregulated or the flexible labour market as well, would be the responsibility of the state (Vierbrock-Clasen 2009).

The model based on the coordination of the market, the state, employment policy, and social policy can only survive in the long term if participants comply with the agreement. The “flexicurity” model can only be functional if social rights (i.e. security) are given at least as much attention as responsibilities regarding flexible employment (i.e. flexibility).

Social protection is a prominent element in the exemplary Danish model to this day. But during the adoption of the model, however, labour rights had been gradually weakened in most countries, so that only the responsibilities had been kept. Thus, the model is now heading toward a dead end, the symptoms of which are already clearly noticeable.

“Flexicurity”, just like every buzzword and term deemed politically useful, has become obsolete. In recent years, it has been gradually replaced by the term “Non-Standard Forms of Employment” (NSFE). According to the ILO’s definition, it is an umbrella term that includes forms of employment different from traditional employment, ranging

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

from fixed-term and part-time employment to gig economy. It is worth mentioning that, compared to “flexicurity”, NSFE is a *flexible* form of employment that is missing the (social) *security* element. This is also noteworthy because according to the 2015 analysis of the ILO, NSFE is much more common among poorly educated employees, who can be quickly trained and are easily replaceable, than among employees with higher education, who have stronger leverage, and where the establishment of social security is not as challenging as in the case of peripheral groups (ILO 2015: 4).

The number of employees involved in NSFE is noticeably high. According to an international study completed in 2016, *“throughout the world, more than 60 per cent of employees, mainly women, participate in temporary, part-time, or short-term jobs, for lower and lower remuneration – and this trend further deepens global income inequalities and poverty”* (PRECARIR 2016).

The ILO in 2017 research pointed out the same elements as the critics of “flexicurity” revealed around the millennium. Employees do not have any influence in shaping work conditions e.g. the provision of balance between working time and free time, or work – life balance, and the reduction of security and health risks; furthermore, they hardly have any opportunities to participate in training or the welfare services provided by their workplaces, and their career prospects are undeniably limited (ILO 2017).

3. The legal/organisational framework of work has been changed

Most businesses today do not follow the model of the factory – the organisation characteristic of industrial society that employs a great number of individuals. The roles of employers and employees today are nowhere near as clear-cut as they used to be a few decades ago. In the last five years, we have seen the rise of “clients” and “freelancers”, who can use online platforms to hire or offer a variety of services. The two largest websites are *Amazon’s Mechanical Turk* and *Upwork*. The former has more than 500,000 registered freelancers from more than 190 countries, and according to the latest estimates, it employs ten million freelancers in 180 countries. This market is growing so quickly that it is almost impossible to keep track of the exact number of individuals working through these platforms all over the world. According to McKinsey’s estimates, by 2025, more than 540 million individuals will have used such platforms. Also, the contribution of “gig economy” will have created the equivalent of 72 million full-time jobs (McKinsey 2015).

In this virtual labour market, where individual workers – and in many cases, even workers and employers – do not or cannot get to know each other, it is much more difficult to establish organisations that can effectively serve the representation of interests than in the case of workplaces where the same jobs are carried out by large numbers of employees, or in the case of industrial companies that employ workers

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

represented by trade unions or other labour associations. Due to this fragmentation, workers are alone against the often well-organised and powerful employers and when it comes to the representation of their interests, social dialogue is often impossible, and there is barely any professional and legal protection guaranteed.

The timeframes of work have changed as well. Instead of performing 8 hours of work per day laid down in an indefinite duration employment contract, employees are working in more and more flexible timeframes now. Regarding both contract durations and daily work timeframes, there are substantial changes occurring today. Employment law has seen the rise of flexible work arrangements, there is an increasing number of part-time employees – especially among women –, the range of seasonal jobs is expanding, and most labour market entrants enter the labour market on fixed-term contracts. The laws concerning the protection of rest periods are continuously loosening, and due to the availability required by atypical forms of employment, the boundaries between working time and free time are slowly fading. The protection of the 8-hour work – 8-hour rest system is becoming as uncertain as in the 18th century.

There have been *significant changes regarding the place of work as well* in the recent period. One of the characteristics of industrial society – besides the separation of working time and free time – was the separation of the workplace from home. The most typical places of work in the industrial society were the factory and the office. These provided safe and steady working environments to the generations of today's parents and grandparents. In the 21st century, among a significant percentage of employees, work is no longer limited to a single physical location on the employer's premises. With the emergence of atypical and temporary work, employees may work at a different location every day; with the expansion of the service sector, clients' homes become places of work; and telework transforms workers' homes into workplaces as well. The barriers built by industrial society between the home and the workplace are now being abolished. Mobile phones and the Internet have made it possible to complete tasks from literally any location, and even the concept of traditionally workplace-related, physical co-workers has started to fade, since 21st-century employees – due to the fact that they grew up using computers, as "digital natives" – establish their own, virtual communities with all of their advantages and disadvantages. Personal living space, relationship stability, trust, and mutual responsibility all vanish in the virtual realm. In said virtual realm of our fast-paced world, everything becomes practical, temporary, consumable, and replaceable, concerning human relationships as well. Stability and reciprocity, crucial elements of the *solidarity that guarantees the protection of individual and community interests*, also disappear. Employers become susceptible to the highly personalised manipulation by anonym systems.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

With working conditions becoming flexible – flexible numbers of employees, flexible functions, and a flexible wage system (Szépe 2012) – all security needs are flawed. Individuals employed under fixed-term contracts, seasonal workers, student workers, short-term or temporary workers, those participating in “gig economy”, the black or grey economy, project employees, those living off of temporary jobs, and all individuals that are severely underpaid by the system legitimising flexible and atypical employment do not feel secure at all.

According to Standing – who was the first to perform a comprehensive analysis of the phenomenon of uncertain employment, and who refers to the target group as the “precariat” – the appearance of existential insecurity is not due to individual behavioural issues, but rather a product of neoliberal economy, which greedily exploits the defenceless employees (Standing 2011). The report of PRECARIR, an international research project studying the phenomenon, described the created situation as having “*a lack of proper labour, security, protection, and rights*”, and according to the report, in such conditions, wage dumping becomes inevitable and the exploitation of employees is gradually escalating (PRECARIR 2016).

The deprivation and elimination of the privileges of trade unions that guarantee the protection of employee rights, the constant impairment of the employment protection legislation, *the weakening of welfare states’ social protection systems and the deliberate destruction of their institutions*, the complete deregulation of the labour market, and finally the *termination of the welfare consensus* between employer and employee are all characteristic phenomena of both voluntary and involuntary forms of NSFE-type employment (Csoba 2017, Éber 2017). Even though flexible employment provides a great amount of freedom and it offers undeniable advantages in the case of several groups of employees, through its expansion, the social guarantees (income sufficient for a livelihood, paid sick leave, extensive healthcare services, guaranteed elderly pension) previously connected to steady jobs are disappearing.

With the gradual weakening of the welfare state, the (social) security element was getting less and less attention, and finally, social security ceased to be an important element of the central range of the transformed labour market strategies.

To sum up, we can state that the problem does not lie in flexible or NSFE types of employment, as tailoring working conditions to personal needs, abolishing monotonous jobs and supporting creative jobs that are not limited to physical location instead can in fact have clear advantages. The main issue is that during the expansion of flexible working conditions, social security guarantees were not strengthened. What is left of the mid-nineties’ promise of «flexicurity» is the «flexibility» element only. There are no widely accepted alternatives to the restoration of social rights, and there is no social consensus regarding the replacement of the work paradigm with an

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

alternative paradigm guaranteeing social rights. The definition of work continues to denote wage labour, even though the possibility and necessity of voluntary, socially useful activity is being discussed more and more frequently. In such cases, work is not performed to make a living but rather to help the community and to enjoy the moral reward of their work. Thus, the most important question nowadays is how third-generation social rights can be guaranteed – even regarding the future – in the age of accelerated technological improvement, and how the increasing gap between groups of society – the powerful vs. the powerless – could be reduced.

Bibliography

- Barbier, J. C. (2010): *The Activation of Social Protection for the Last 10 Years: Was It a Complete Failure?* Paper presented at the 6th Annual International Policy and Research Conference on Social Security. Luxembourg.
- Beck, U. (2009): *A munka szép új világa*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Bonoli, G. (2003): 'Social policy through labor markets: understanding national differences in the provision of economic security to wage earners'. *Comparative Political Studies* (36), 1007–1030.
- Brynjolfsson, E. – McAfee, A. (2014): *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W.W. Norton & Company, London – New York.
- Butterwegge, Ch. (2015): *Hartz IV und die Folgen Auf dem Weg in eine andere Republik?* Beltz Juventa, Weinheim und Basel.
- COM 2007 (359): „A flexicurity közös alapelvei felé: több és jobb munkahelyet rugalmasság és biztonság révén”. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007.
- Csoba Judit (2010): *A tisztességes munka. A teljes foglalkoztatás a 21. század esélye vagy utópiája?* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Csoba Judit (2017): *Gondoskodó állam, aktiváló állam, befektető állam. A foglalkoztatáspolitikai és a jóléti modellváltás néhány összefüggése*. socio.hu 2017/1. 1–26. DOI: 10.18030/socio.hu. 2017.1.1
- Devlin, S. (2017): *(In)equality in the Digital Society*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Dörre, K. – Scherschel, K. – Booth, M. u.a. (2014): *Bewährungsproben für die Unterschicht? Soziale Folgen aktivierende Arbeitsmarktpolitik*. Campus, Frankfurt am Main.
- Eichhorst, W. (Hrsg.) (2008): *Bringing the jobless into work? Experiences with activation schemes in Europe and the US*, Springer, Berlin 2008.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

- Eleveld, A. (2014): *The Duty to Work Without a Wage*. A Legal Comparison between the Social Assistance Legislations in Germany, the Netherlands and the United Kingdom. *European Journal of Social Security* 16(3).
- Esping-Andersen, G (1990): *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge, Polity Press.
- Esping-Andersen, G. (ed.) (1996): *Welfare States in Transition. National Adaptions in Global Economies*. London, Sage.
- Esping-Andersen, G. (1999): *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford, Oxford University Press.
- Éber Márk Áron (2017): *Rossz fizetés, létbizonytalanság – Terjed a prekariátus*. Új Egyenlőség: Társadalom.
<http://ujegyenloseg.hu/rossz-fizetes-letbizonytalansag-itt-a-prekariatus/>
(utolsó letöltés: 2018.06.23.)
- Ferrera, M., Hemerijck, A. and Rhodes, M. (2001): 'The Future of Social Europe: Recasting Work and Welfare in the New Economy,' In Giddens, A. (ed.): *The Global Third Way Debate*. Cambridge, Polity, 114–133.
- Fiszbein, A. – Schady, N.(szerk.) (2009): *Conditional Cash Transfers, Reducing Present and Future Poverty*. The World Bank, Washington, D.C.
- Flexicurity Pathways (2007): *Turning hurdles into stepping stones*. June 2007. Report by the European Expert Group on Flexicurity.
- Hemerijck, A. (2013): *Changing Welfare States*. Oxford University Press.
- Hemerijck, A. (2017): *The Uses of Social Investment*. Oxford University Press.
- Hemerijck, A. – Eichhorst, W. (2009): *Whatever Happened to the Bismarckian Welfare State? From Labor Shedding to Employment-Friendly Reforms* Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit Institute for the Study of Labor.
- ILO (2015): *Non-standard forms of employment. Report for discussion at the Meeting of Experts on Non-Standard Forms of Employment*. (Geneva, 16–19 February 2015) International Labour Office, Conditions of Work and Equality Department, Geneva, 2015. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_protect/@protrav/@travail/documents/meetingdocument/wcms_336934.pdf
- ILO (2017): *Strengthening Social Protection for the Future of Work*. International Labour Office, Geneva.
- Madsen, P. K. (2002): 'The Danish model of flexicurity: a paradise – with some snakes,' In Sarfati, H. – Bonoli, G. (eds.) (2003): *Labour Market and Social Protection Reforms in International Perspective*. Aldershot, Ashgate, 243–265.
- Marshall, T. H. (1965): *Class, Citizenship and Social Development*. Doubleday and Co., New York.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Hozzászólás

- McKinsey (2015): *A Labour Market that works. Connecting Talent with Opportunity in the Digital Age* https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Featured%20Insights/Employment%20and%20Growth/Connecting%20talent%20with%20opportunity%20in%20the%20digital%20age/MGI%20Online%20talent_A_Labor_Market_That_Works_Executive_%20summary_June%202015.ashx
- Moreira, Amilcar-Lodemel, Ivar (2014): *Activation or Welfare? Governance and neoliberal convergence*. Oxford University Press.
- OECD (1997): *The OECD Job Strategy: Making Work Pay: Taxation, Benefits, Employment and Unemployment*. OECD, Paris.
- OECD (2006): *Live Longer, Work Longer. Ageing and Employment Policies*. OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264035881-en>.
- Offe, C. (2003): *Freiheit, Sicherheit, Effizienz. Spannungen zwischen Gerechtigkeitsnormen für die Arbeitsmarkt und Wohlfahrtsstaat* In: Jutta Allmendinger (Hg.) *Entstaatlichung und soziale Sicherheit. Verhandlungen des 31. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in Leipzig 2002*, Opladen.
- Piketty, T. (2014): *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard University Press.
- PRECARIR (2016): *The rise of the dual labour market: fighting precarious employment in the new member states through industrial relations (2014–2016)* <https://www.dcu.ie/link/current-projects/precarir2014-2016.shtml> (utolsó leltetés: 2018.06.11.)
- Schmidt, A. (2017): *Digital Labour Markets in the Platform Economy – Mapping the Political Challenges of Crowd Work and Gig Work*, (Bonn, Friedrich-Ebert-Stiftung).
- Standing, G. (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. London, Bloomsbury Academic.
- Szépe András (2012): *Prekariátus. Miért pont most és miért pont itt?* Fordulat 19., 11–27. http://fordulat.net/pdf/19/F19_Szepe.pdf
- Tegmark, M. (2018): *Élet 3.0. Embernek lenni a mesterséges intelligencia korában*. HVG Könyvek, Budapest.
- Török Emőke (2014): *Munka és társadalom. A munka jelentésváltozásai a bér-munkán innen és túl*. KGRE – L'Harmattan, Budapest.
- Viebrock, E. – Clasen, J. (2009): „Flexicurity and welfare reform: A review” *Socio Economic Review* 7(2), 2009, 305–331.
- Wacquant, L. (2010): *Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare, and Social Insecurity* *Sociological Forum* 25(2) 197–220.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

The editing of this special issue was supported by the grant EFOP-3.6.1-16-2016-00001 (“Complex improvement of research capacities and services at Eszterházy Károly University”) and the National Research Development and Innovation Office, project number: 116625.

Czech Interwar Photography between Art, Society and Politics

PAVLÍNA VOGELOVÁ¹

ABSTRACT

Interwar Czech photography in the cultural spectre from the viewpoint of media and technology is related with penetration to various areas without intentionally directed nature of genres or styles. Viewed in a context with the phenomena of new mass media, industrialization, leisure time and general cultural and sociological relations in the spatio-temporal compression of modernity, photography plays a major role in forming modern culture in the 1920's and 1930's, in the “golden era of photography”. I have focused on the tendencies of photographic expression, influence and thinking after World War I. I considered it is important to point to reversed flow of ideas, i.e. from other fields of human activity towards photography, when this concerns tools where the development of new photographic was projected back to artistic and general social levels.

KEYWORDS: Czech photography, art, society, politics, 1920s and 1930s

ABSZTRAKT

Cseh fotográfia a két világháború között a művészet, társadalom és politika hármasa felől közelítve

A tanulmány a két világháború közötti cseh fotográfiára fókuszál a média és technika szemszögéből. A fotózás jelentős szerepet játszott a 1920-as és 1930-as években a modern kultúra kialakításában az újfajta tömegtájékoztató, az iparosítás, a megváltozott szabadidő és kulturális kapcsolatok révén. A tanulmány tehát a fotóművészetre mint gondolkodást befolyásoló tényezőre összpontosít. A tanulmányban fontos cél, hogy az eszmék fordított áramlását mutassa be, tehát azon dimenziók felől közelítsen a fotográfiához, amelyeket maga a fotóművészet ragad meg.

KULCSSZAVAK: cseh fotográfia, művészet, társadalom, politika, 1920-30-as évek

¹ Curator of photography and film art at National Museum in Prague – Historical Museum, the Department of Modern Czech History.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

Introduction

The photographic medium presents a major historical source of information about the transformation of society and related social phenomena in any given period. The outreach of the meaning and function of visual communication through photography is enormous, and it significantly changes the established perception spectrums of the photographic medium in artistic contexts. I will introduce communication patterns and functions of photography through the characteristics of interwar photography – professional (business), amateur and art photography, from the fading influences of pictorialism and art nouveau to the advent of new manifestations of photographic expression in avant-garde tendencies, in relation to the social transformation of lifestyle in the changing political situation in Czechoslovakia between the wars.

Interwar Czechoslovak photography has been examined by a large number of experts. Among Czech art historians, Jaroslav Anděl, Antonín Dufek and Vladimír Birgus are worthy of note. Key literature in this field includes, in particular, exhibition catalogues such as *Czech Photography 1918–1939*; *Art for All Senses*; *Interwar Avant-garde in Czechoslovakia*; *Czech Modernism 1900–1945*; *Czech Photography 1840–1950. Story of a Modern Medium*; *Czech Photographic Avant-garde*, and others. Yet I believe that it is important to open this issue again and, from a perspective of revision, subject the connections between its theory and critique, as well as the medium itself, to critical analysis. Previous approaches were frequently hampered by the idealization of the avant-garde or its politically unacceptable orientation. With the results of my research, I will place the existing information about Czech and Slovak social photography into broader relevant discourses that were characteristic of the period culture, using the intersecting international and national trends of the left-wing revolutionary movement as a background.

The research is based on the study of primary archive materials. Social, political and art groups affecting social photography in all its forms are documented, for example, in the registers of the Police Headquarters of the National Archive in Prague and the Moravian Provincial Archive in Brno. These registers have the character of correspondence and reports about establishing, dissolving, bans, restrictions and events of the groups and the extent of their activities on the basis of the statutes of the individual associations and clubs. In terms of photography and film, inventories of the Cultural and Educational Associations² hold valuable information including that about the activities of the Prague and Brno *Devětsil* association³ and, in particular, the Left Front and its *Film-Foto* section, the prime mover of the events in interwar Czechoslovak social photography headed by Lubomír Linhart, Karel Teige

² Moravian Provincial Archive in Brno, reg. B 26, III.

³ Moravian Provincial Archive in Brno, reg. B 26, III: 2545/1411.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

and František Kalivoda.⁴ When writing the study, I employed, apart from available literature, the daily press of the period and specialist journals, for example, *Bytová ultura*, *Horizont*, *Index*, *Měsíc*, *Pásmo*, *Salon* and *Telehor*, as well as *Fotografický obzor*, a photographic journals published in the 1920s and 1930s. The journal became a platform for the initiators of new photographic tendencies and artists advocating the pure photographic image with radical changes in chosen subjects, including the first theoretical and critical articles by Lubomír Linhart, Karel Teige, Jaromír Funke and others.

The study, created within a long-term project, is divided into two parts. The first part will introduce the function and approaches of photography after the First World War, and will outline the critical, theoretical and manipulative approaches and points of departure of Lubomír Linhart, Karel Teige and František Kalivoda in broader socio-cultural conditions. On the basis of their characterisation and placement in the period social and artistic context I will introduce the relations and connections between the photographic image and the social areas of human activities, including political practices of the interwar era.

1. Czech Photography after the First World War

Photography built up its position within the hierarchy of established art disciplines gradually. It pushed through due to its distinctive manner of representation, a search for aesthetic levels and limits between naturalism and illusion. Yet the importance of photography only grew after the First World War when new technologies emerged, as well as new social topics connected with changes in society and the first theoretical reflections on photographic communication. Nonetheless, the budding reproduction, documentary, reportage and information functions of the photographic image followed and employed the established categories of portrait, still life and landscape known from the visual language of painting and graphic art.

In the late 19th century, the photographic medium started to be divided into three categories: professional – business photography, amateur photography and art photography, with numerous overlaps and blending. Approaches rooted in painting traditions emerged, giving rise to photographic pictorialism and art nouveau with noble prints used to represent the beauty, symbolism and exceptionality of the subjects. These tendencies were gradually ousted by purist approaches experimenting with soft-focus lenses, capturing the near-impressionist atmosphere of motifs. The development of pictorialism was broken by the war, and in contrast, post-war photography tended towards the elements of naturalness, objectivity and new aesthetics of expression.

⁴ Moravian Provincial Archive in Brno, reg. B 26, III: 2549/1697.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

Immediately after the First World War the photographic medium became a major means of communication whose nature crystallized and evolved in close relation to changes in the urban milieu, and to the factor of modernity in new social conditions and connections. After the watershed year 1918, the newly-established Czechoslovak state saw political, economic, social and cultural flourishing, yet it also sought its own identity and witnessed a large number of heated debates over which direction the new state should take. Naturally, this radical change in the social situation boosted and inspired the creative potential of the young generation and their general views, and it was also strongly reflected in the field of the photographic image. In the course of the interwar period, professional – business photography moved from the originally prevailing studio portraiture to a more universal expression responding to new social needs. Photography was employed in film, theatre and sport, in advertising and fashion, reproductions of artworks and, in particular, in the booming journalism with a host of photographic and pictorial magazines and publications. However, photography in these areas only had a utilitarian function, it was an aid used at the expense of the photographers' personal expression. At the same time, it quickly became an instrument of criticism, a tool of promotion whipped up into manipulation and political propaganda. The main emphasis was laid on its historical and social meaning. The growing popularity of pictorial documents was associated with the compression of time and space, modernization and industrial progress.

The beginnings of the amateur movement in photography go back to the 1890s. In the early 20th century, expression tendencies were still dominated by the frequently used noble processes, especially bromoil print, oil print, charcoal print and gum print, in the vein of the art nouveau. Among subjects, atmospheric landscapes, portraits and symbolic compositions prevailed. Photography becomes a means of a personal statement. Under the influence of Josef Drahomír Růžička, leanings towards pure, non-manipulated photography achieved with soft-focus lenses came to the fore, including the play with lights and shadows and the principle of untouchability.

A milestone in amateur photography was the establishment of the Union of Czechoslovak Amateur Photographers in Prague in 1919. The union promoted and initiated the birth of a large number of photographic clubs outside Prague. Photography ceased to be a domain of the upper classes, and the circle of its adherents quickly expanded, supported by the political Left. Among the leading figures of the amateur photographers' movement, the activities of Jan Lauschmann, a Brno professor of chemistry⁵, are worthy of note. Lauschmann combined his profession

⁵ Jan Lauschmann studied in 1918–1924 at the College of Chemical Technology under professor Jaroslav Milbauer. In 1921 he joined the Czech Club of Amateur Photographers in Prague. He moved to Brno in 1925.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

and his scientific research in the Neobrom⁶ factory with his own photographic work rooted in the amateur environment. His photographs were distinctly informed by the knowledge of photographic chemistry, and create a parallel to the development of Czechoslovak interwar photography. Despite the soft-focus lens technique clearly inspired by Josef Drahomír Růžička, Lauschmann tended towards progressive pure photography and worked with the sharp drawing of the negative, experiment, play with details and shadow structures. The strong influence of the avant-garde and the leaders of the Left Front and its *Foto-Film* section initiated by Lubomír Linhart, Karel Teige and František Kalivoda is obvious here.

In the early 1920s there were also occasional displays of Czech and German amateur photographers' clubs. After the arrival of fascism in Germany, Jews were excluded from the German club in 1934 and the contact between the Czech and German clubs was broken. Apart from several documented exhibitions, such as the one in the Museum of Applied Arts in Brno in 1924 and an exhibition held in 1927 in the House of the Arts, Brno, and sporadic information about individual photographers, there is virtually no information about the activities of the German clubs.

The ambitious *Devětsil*, a left-wing movement with an original programme focused on poetism, was partially transformed, after a clash of opinions among its members and its dissolving, into the Left Front association.⁷ Although *Devětsil's* agenda involved photography, its photographers were few; the only photographer among its members was Jaroslav Rössler. Creative activities with artistic ambitions regarding the photographic medium only took place in the core of *Devětsil*. There was a distinct influence of Man Ray – his rayograms, specific compositions and technical elements of the photographic image working with coarse grain, blurring, the Sabatier effect⁸ and all sorts of experiments with light and image. The Bauhaus also played a crucial role; its multimedia character embracing architecture, painting, sculpture, photography, film, music, work with metal, wood and many other materials transformed the means of expression and aesthetic values into a distinctive creative and autonomous style (Anděl 1993, Dufek 1981a). Another strong impetus was provided by west-European as well as Russian culture and politics, and was

⁶ The establishment of Neobrom, the first Czechoslovak factory for the manufacture of photographic paper, is credited to the entrepreneur and industrialist Josef Lakomý. In 1908 Lakomý and his associate started the Beneš & Lakomý company. Owing to its prosperity, Lakomý got independent in 1913 and headed Neobrom on his own. It even operated, though with restrictions, during the First World War.

⁷ Regulations of Brno *Devětsil* of 15. 12. 1923 sent to the Police Directorate in Brno (MZA Brno, reg. B26: inv. 2545/1411).

⁸ Sabatier effect – a phenomenon in which the image recorded on a negative or on a photographic print is wholly or partially reversed in tone. Dark areas appear light or light areas appear dark.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

especially inspirational for the young generation in the field of art, theatre, literature, architecture, photography and film.

The change of vision in photography triggered theoretical and critical responses. Karel Teige's theoretical work *Foto kino film* (1925) influenced by Louis Delluc was important not only for Czechoslovak photography but also for film. In the context of image-building Teige tended towards the elements of poetism, constructivism and abstraction. Karel Teige granted photography and film the status of "new beauty". He blended documentary and reportage photography with poetism and photogenics, and accentuated Man Ray's experiments and photomontages. Yet in general terms, the art character was still denied to photography in the 1920s (Teige 1925). The origins of avant-garde photography of the 1920s are associated, above all, with Evžen Markalous and his poetic photographic collages. Some of them were published in the *Fronta* almanac in 1926. Evžen Markalous with photographer Bohumil Šťastný created a reportage from Prague hospitals for the *Pestrý týden* magazine. Several shots from the series entitled *4 Zerrspiegelaufnahmen* are listed in the catalogue of the exhibition *Film und Foto* held in Stuttgart. They are marked by a distinct influence of László Moholy-Nagy and the Bauhaus school. Apart from Šťastný and Markalous, Bohuslav Fuchs showcased at this international exhibition of avant-garde photography and film three photomontages of modern architecture in Brno and Luhačovice; a photomontage with the motif of the Eiffel Tower was presented by Josef Hausenblas. While Karel Teige displayed his illustrations for Vítězslav Nezval's *Abeceda* poetry book and Zdeněk Rossmann typographic designs employing photography combined with book design (Dufek 1993a, Birgus 1989). One of the members of *Devětsil*, and later the Left Front, was Zdeněk Rossmann, an architect and designer mostly active in the field of typography in the vein of functionalism. He specialized in photomontages and stage design. Zdeněk Rossmann and Marie Rossmannová studied at the Bauhaus school in 1930–1931,⁹ and Rossmann's work was also strongly influenced by László Moholy-Nagy. The somewhat limited account of photographic activities in the 1920s comprises photographic contributions by Marie Rossmannová published in the Brno *Rejpejrevue* journal in 1928 (Dufek 1993a). Photographer Jaromír Funke was associated with both *Devětsil* and the Left Front in the late 1920s and early 1930s.¹⁰ Funke's oeuvre reflects the experiments with photogenics and compositions of light and shadows in the context of visual art.

In the 1930s, the importance of socially critical subjects and the phenomenon of masses in the context of the changing social model gained momentum, which was manifested in the more radical political direction of the let-wing avant-garde.

⁹ Marie Rossmannová (née Marie Doležalová), occasionally publishing as Mary Norová.

¹⁰ He was active not only in his own and dominant photographic work but also contributed critiques and participated in organisational and pedagogical activities.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

The Prague *Film-Foto* section of the Left Front was initiated by Lubomír Linhart, while the Brno section was briefly led by E. F. Burian in collaboration with Otakar Vávra and František Pilát, František Kalivoda took over in 1931. The Brno section played a major part in this respect. After the ban of the Left Front, its activities were concealed within the Czechoslovak Society for Scientific Cinematography. It should be noted that the Czechoslovak Society for Scientific Cinematography was one of many organisations and associations of humanitarian nature that were exploited by radical systems anchored in ideologies. Their ordinary members, photographers and artists, had often no idea about this kind of background. It was an efficient propaganda tool that developed in the 1930s in relation to the activities of Willi Münzenberg, the ambitious founder of German workers' photography with a wide international impact. Beyond doubt, Lubomír Linhart, Karel Teige and František Kalivoda were in direct contact with the German and Soviet Left and its main protagonists. In order to hide the activities of the *Film-Foto* section of the Left Front from the Prague centre, the Czechoslovak Society for Scientific Cinematography became a platform for scientific cinematography in Brno. The Brno avant-garde operated under the auspices of the *Film-Foto* section of the Left Front headed by František Kalivoda, with committee members Richard Fleischner, Bedřich Václavek, Marie Doležalová, Jaroslava Václavková, Jaroslav Král, E. F. Burian, František Píšek and Zdeněk Rossmann (Marhoulová 2004). On Bedřich Václavek's initiative, the Left Front also established its German branch, the *Linksfront* organisation of the German left-wing intelligentsia. *Linksfront* is another example of the ties between left-wing parties in the international context.¹¹ In the Left Front, only František Kalivoda, Zdeněk Rossmann and František Píšek directly related to photography. Nonetheless, their output was remarkable, chiefly due to František Kalivoda and Jaroslav Bouček, a professor of the Czech Technical College in Brno. Bouček was not a member of the Left Front but collaborated with the group closely. Its activities were not restricted to taking photographs; another important thing was the promotion of photography through lectures and exhibitions organised by Kalivoda and Bouček. Architect and amateur photographer Josef Ježek centred on social and avant-garde photography was active in Brno outside the Left Front. In the *Studentský časopis* journal he published in 1931 the article "Creative Photography", an angry response to the lack of interest in the avant-garde tendencies in photography (Dufek 1993a).

The programme of both the Prague and Brno Left Front is illustrated by *Exhibitions of Social Photography* in Prague and Brno in 1933 and 1934. By then,

¹¹ Members of the *Linksfront* association lecturing in Brno were Otto Lehmann-Russbüdt on the basic problems of pacifism (5. 10. 1932); Otto Heller with the lecture the Decline of Jewishness (6. 12. 1932), Egon Erwin Kisch with the Reportage from Manchuria (14. 12. 1932), Alfonz Goldschmidt on the Crisis of the Capital (16. 1. 1933) and others (Kogos1957: 40).

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

social photography had been transformed into an autonomous means voicing opinions and attitudes. It came to the fore at exhibitions of photographs and projections of avant-garde films, at the *Exhibition of Proletarian Housing*, the *Exhibition of Social Photography* and numerous lectures. Prepared by Lubomír Linhart, the *First Exhibition of Social Photography* was held in Prague in 22. 4.–7. 5. 1933, accompanied by a catalogue and a programme declaration of the Film-Foto section of the Left Front, distancing itself from salon photography imitating painting techniques and motifs.¹² The Brno reprise of the exhibition took place in 1–15 June 1933, again accompanied by a catalogue prepared by František Kalivoda (Kalivoda 1933d). Works by the Brno Photogroup of Five (f5; Josef Kamenický, Bohumil Němec, Jaroslav Nohel, František Povolný and Hugo Táborský) were plentifully represented at the exhibition.¹³ The Brno reprise was organised by František Kalivoda (Dufek 1981a, Linhart 1974). Their work is typified by a range of functionalism, surrealist leanings, imagination and social photography. The work of f5 was inspired by Emanuel Hrbek and, in particular, by El Lissitzky, L. Moholy-Nagy, Man Ray and Brno film projections. The group was formed in 1933, and as early as 1934 had an exhibition in the Krásná jizba gallery in Prague and a reprise in the Museum of Applied Arts, Brno. The exhibition was opened by poet Vítězslav Nezval. In 1933 and 1934 František Povolný photographed and documented the Exhibitions of Social Photography in Prague and Brno, and in 1935 Povolný designed and prepared the installation of the Second International Exhibition of Social Photography in the Metro Palace, Prague. The f5 group presented at the show completely new elements of experimental photography. The collaboration of its members ended in 1936.

The year 1936 saw the culmination of Czechoslovak left-wing avant-garde photography, with the International Exhibition of Photographs in the Mánes gallery, Prague that can be now characterized as a retrospective of leftist art and social photography. The following development of photography from the late 1930s onwards tended towards landscape photography, viewed as a “pictorial defence” of the country against Germany, as well as towards surrealism and styles of the arriving war and post-war generation. Among Brno photographers, Vilém Reichmann¹⁴ appears most prominent. Reichmann was most active during the war and in the

¹² The catalogue published the programme declaration of the Left Front focusing on : “[...] debate evenings of the members, members’ and public walks, excursions and trips, internal competitions, exchange of photographs with artists from abroad, exhibitions, collective reviews of photographs and specialist literature, theoretical and practical education in film and photography, filmmaking, film projections, lectures by Czech and foreign associates, literary and visual collaboration with magazines, publishing of a film-photo library.”

¹³ Fellow students at the Brno School of Arts and Crafts, inspired and supported by professor Emanuel Hrbek.

¹⁴ Reichmann’s collaboration with Bedřich Václavěk on the editorial board of *Index* spanned the interwar period (Dufek 1981a).

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

post-war years, and his photographic series *The Wounded City* ranks with the best in international photography (Dufek 1994). The leading figures of the post-war culture included Václav Zykmond, a multimedia artist, teacher, theorist and art historian. His experimental photographic documentation of body actions spanning the years 1933–1945 anticipated action art and body art. An interesting chapter in post-war photography was “rampage”, in which, apart from Zykmond, other members of the Ra group participated, such as Vilém Reichmann, Bohdan Lacina, Ludvík Kundera, Václav Tikal, Josef Istler, Zdeněk Lorenz and Miloš Koreček (Dufek 1988).

The development of photography in the late 1940s and early 1950s was marked by the onset of communist practices. Among photographers active in this period were for example Karel Hájek, Jan Beran, Jaroslav Vávra, Čeněk Chládek, Bohuslav Burian and Karel Otto Hrubý. In retrospect, it was the medium of photography that provides the most valuable testimony about this period of oppression.

2. Visual Statement of Photoprahy

During the cultural development, new values of the visual statement came to the fore. The image had an ability to represent, to convey, to symbolize and mark, to inform and to document, as well as to convince, manipulate, advertise and stimulate. Photography became an important instrument of commerce and documentation in the areas of travelling, entertainment and economy. The attractiveness, popularity and especially affordability of the photographic medium entered all categories of the technical and aesthetic representation, at all levels. Photography was no longer a mere tool of representation limited to art studios but confidently made its way to the urban environment in the form of communicating visuals such as advertisements, posters and notices, as well as the popular press and specialist journals, propaganda leaflets, etc.

In relation to the growing popularity of the photographic medium, not only among professional and business photographers but also among a large group of amateurs, photographic clubs organised many lectures and training courses in photography. Lectures for the public were organised by professionals such as Professor Jaroslav Bouček, Professor Vladimír Novák and Ing. Jan Lauschmann, as well as by the individual associations like *Devětsil* and later the Left Front, and the Czechoslovak Society for Scientific Cinematography headed by Bedřich Václavek, František Kalivoda, Lubomír Linhart and Karel Teige, during which they promoted their political interests. These associations employed photography and film as instruments of power, for the popularization of their views and the expanding of their membership.

In the 1920s, photography and film in Brno were linked with the activities of *Devětsil* and its prime mover Bedřich Václavek. In the area of photography and

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

film, Václavek's activities predominantly lay in publishing and organisation, in collaboration with Prague *Devětsil* led by Karel Teige. After the Prague exhibition Bazaar of Modern Art in November 1923 (Šmejkal 1986), Brno *Devětsil* staged a reprise of this show in the Barvič Gallery in January 1924. The exhibition presented photograms by Man Ray, photographic picture poems by Jindřich Štýrský and Karel Teige, film takes, shots from firework displays and photographs (Dufek 1981a). International activities of *Devětsil* and especially Artuš Černík are evidenced by a double issue of the *Pásmo* journal from May 1925 (nos. 13–14). The first page features an article about an assembly of Brno *Devětsil* where famous American actors Charlie Chaplin, Harold Lloyd and Douglas Fairbanks were appointed its honorary members, “in recognition of their merit in the field of photographic art”. (Gajdošíková 2005: 68)

Numerous photographic exhibitions and projections of the film avant-garde organised by the Left Front were crowned, before its dissolving, by a “large” presentation of avant-garde films. The dramaturgy of the projection comprised László Moholy-Nagy's *Marseille, Black – Grey – White; Montparnasse* by Eugène Deslaw; *At Prague Castle* and *Purposeless Walk* by Alexander Hackenschmied; *Light Getting Through Darkness* by Otakar Vávra and František Pilát; *Burlesque* by Jan Kučera, and Karel Plicka's film *Over Mountains, Over Valleys*. František Kalivoda commented sharply on the public's response to this paramount event of the film avant-garde held on 29 January 1929 in Brno: “[...] the entire culture business in Brno characterises the artistic and cultural potential of the Brno intelligentsia. This also applies to the Brno press that, despite having been invited to a private journalistic and public presentation, left this event virtually unnoticed, except for brief notices in *Lidové noviny*, *Brněnská svoboda* and *Moravský deník*. And as it was silent before this presentation, so it is silent afterwards. Brno is turning into a total cultural wasteland without any stimuli and artistic interests, and this does not only regard the particular presentation of avant-garde films” (Kalivoda 1933b: 113–115).

The activities of the Left Front association were terminated in 1933 in connection with its frequent political propaganda activities that, according to the Police Directorate, clashed with the official statutes of the association. The Left Front then operated in secret, within the Czechoslovak Society for Scientific Cinematography. The association's activities took on a special importance after its forced dissolving following the *Exhibition of Social Photography* initiated by the Left Front's section for mechanical art, film and photography. Exhibitions of Social Photography staged in Prague (22. 4.–7. 5. 1933) and Brno (2. 6.–15. 6. 1933) offered a joint display of avant-garde photographers, filmmakers, architects, artists and writers within the presentation of the social genre.

Many projections prepared by the Left Front or later by the Czechoslovak Society for Scientific Cinematography in Brno with main organisers František Kalivoda and

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

Jaroslav Bouček took place at Masaryk University and the Brno Technical College under police supervision. This regarded, in particular, the projections of Soviet avant-garde films by Sergei Eisenstein, Vsevolod Pudovkin, Alexander Dovzhenko and Dziga Vertov. The organisation of major exhibitions, film projections and lectures is conveyed by the correspondence of František Kalivoda and by the documents of the Society for Scientific Cinematography.¹⁵ Owing to the importance of social aspects in modern art, the shows linked the aesthetic and social level, reflecting completely different artistic tendencies of constructivism and surrealism, New Objectivity and the Bauhaus. Again, František Kalivoda critically commented on the manifestations of political provinciality (Anděl 1974, Kalivoda 1933b).

Further film projections, lectures and exhibitions were held under the patronage of the Czechoslovak Society for Scientific Cinematography. There were projections of montage films by Albrecht Viktor Blum, a Brno-born avant-garde director living in Mexico. Jaroslav Bouček and the Amateur Photographers' Club in Brno organised a projection and lecture by Paul Schuitema, a professor of the State Art Academy in the Hague.¹⁶ With Paul Schuitema present, an evening of experimental films was held in the projection room in Kotlářská Street on 8 January 1936. The films included *Rain* (Joris Ivens), *Bridge* (Joris Ivens), *Montage Study* (Paul Schuitema), *Growing Crystals* (J. C. Mol) and *Borinage* (Joris Ivens and Henri Storck). The next day, the projection was followed by Schuitema's lecture on modern photography in Holland. Jaroslav Bouček supplemented the lecture with his slides. Hannah Höch exhibiting in the Masaryk Students' Home in Brno in 1934 had special ties with Brno. Her exhibition was opened by František Kalivoda who also delivered the lecture *Militant and Playful Photomontage*. These film projections testify to the period interest in photography and film. The projections were followed by specialist lectures and discussions with the filmmakers.

The Brno art scene was significantly influenced by László Moholy-Nagy (1895–1946): his paintings, photographs, films, typography and experiments. Moholy-Nagy's films were first shown to the Brno audience on 29 January 1933 at the Large Presentation of Avant-garde Films. The films were *Marseille – vieux port* and *Black – Grey – White*. On 13 July 1933 František Kalivoda delivered a lecture entitled Current Problems of Modern Photography and Film dedicated to the work of Moholy-Nagy, at a summer camp for deprived and progressive students near Hoštejn, Moravia. Another lecture, Photo-film Outsider, took place on 5 March 1934 at Masaryk University in Brno, organised for the Czechoslovak Society for Scientific Cinematography and accompanied by the projection of the films *Marseille – vieux*

¹⁵ Brno City Museum, architecture department: coll. *Československá společnost pro vědeckou kinematografii*; Brno City Museum, architecture department: coll. František Kalivoda.

¹⁶ This is confirmed by František Kalivoda's contribution in: *Index* 6, 1934, 49.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

port, *Gypsies in the City*, *Black– Grey – White* and *Resounding Alphabet*. Kalivoda's third lecture called Photo-film Pioneer was held on 26 November 1934. In 1935 there was a Nagy retrospective in the Künstlerhaus¹⁷ displaying photographs, photograms, photomontages, light graphics, stage design, typography, oils on canvas, paintings, watercolours, drawings, montages and sculptures.

Film was inspired by photography in numerous means of expression at its onset, and in turn film helped photography develop its modern expression. The links between photography and film are particularly obvious in scientific photography, as well as in avant-garde and experimental photography. This was related to the shaping and changing of art movements, the development of the new media and the rejection of old principles and styles. It is illustrated by the mentioned shows, and by the organisational and ideological coexistence of, in particular, avant-garde film and photography. In the Brno context the connection between the two media is evident in the work of František Pilát and Otakar Vávra, as well as of the Photogroup of Five and at the scientific level, for example, with Jaroslav Bouček and Vladimír Úlehla.

Photography also played an important part in relation to architecture. Historical and architectural monuments present some of the earliest motifs of depicting reality in photography. The priority of a photographic record of architecture lies in an accurate reproduction and documentation. This approach was considerably disturbed by the arrival of modern post-war photography. The documentation nature was replaced by a play with meaning, attention to detail and different viewing angles: a personal approach, aesthetic and emotional values frequently overshadowing the informative aspect of the photographed subject prevailed. Young architects responded to this situation, and their attitudes reflected the atmosphere in society after the First World War, dominated by efforts at the severing of all ties with the German and Viennese influences, both legal and cultural. One major event was the forming of the architectural section of *Devětsil* with broad international contacts and impact, due to the arrival of constructivism, French purism and Dutch neoplasticism. After the Prague exhibition *Bazaar of Modern Art* in 1923, a similar show took place in Brno a year later, entitled the *Exhibition of New Art of the Devětsil* association. Both shows presented paintings, drawings, posters, architectural designs, photographs, photomontages, stage design and books. The architects connected with the art scene through lectures and journals subscribed to functionalism and constructivism. Walter Gropius, Charles-Édouard Jeanneret Le Corbusier, Amédée Ozenfant, Adolf Loos, Theo van Doesburg, László Moholy Nagy and Hans Richter lectured in Prague and Brno on the invitation of *Devětsil*. Further important events included the reprise of an exhibition by Alexander Archipenko organised by Karel Teige in 1923, and the *Film und Foto* exhibition in Stuttgart where Bohuslav Fuchs showed his architectural designs (Birgus 1999, Sedlář 1993).

¹⁷ Today's Brno House of the Arts.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

Here, the links between the media are obvious; architecture was displayed alongside visual art, photography, posters and books, creating a continuity reflecting the new needs of the modern society. Apart from architecture, new architectural designs were also employed in furniture design, for example, in Jan Vaněk's collaboration with the Applied Arts Enterprises (*Uměleckoprůmyslové závody*, UP) in Brno and Třebíč. The large concentration of new buildings in Brno in the 1920s and 1930s in the form of office blocks, flats, house colonies, and especially the new exhibition centre, responded to the new urban conditions. The impetus for a more modern vision of urban architecture came from Jindřich Kumpošt, then the main Brno architect. On the basis of economical solutions introduced after the First World War, it incorporated social aspects, yet at the same time also completely new visual approaches to designs and constructions by architects Arnošt Wiesner,¹⁸ Bohuslav Fuchs,¹⁹ Jan Víšek, Jaroslav Grunt, Valentin Hrdlička, Karel Kotas, Antonín Blažek, Emil Králík, Vladimír Karfík and others (Krčálová 1993, Chatrný – Kudělka 2000).

In 1928 Brno hosted the celebrations of the 10th anniversary of the establishment of the Czechoslovak Republic commemorated by the *Exhibition of Contemporary Culture in Czechoslovakia*. An important role was played by architecture with the modern elements of constructivism and functionalism,²⁰ combined with efforts to present together science, education and art. The new exhibition ground posed a challenge for a number of photographers, both in its exterior and interior. Many publications, magazines and postcards feature new, distinctive visions of photography by Rudolf de Sandalo, Hugo Tábořský, Vladimír Lehký, Zdeněk Minařík, Čeněk Chládek, as well as Jaromír Funke who worked outside Brno.²¹ Nonetheless, art photography was only scarcely represented at the exhibition (Dufek 1993a). Another exhibition with a strong impact was the *Exhibition of the Proletarian Housing* held in 1931, and especially the *Sociological Fragment of Housing* from 1932 by the professor of architecture Jiří Kroha which merged the architecture of functionalist exhibitions with social photography, reflecting upon housing issues in the country. The interest of the new generation also spread to interior design, design of furniture, glass and applied arts.

¹⁸ A. Wiesner – selected constructions: Guttmann apartment block, Údolní Street (1919–20); building of the Moravian Life Insurance Company, Mozartova Street (1921–22); Union bank, Beethovenova Street (1923–25); Moravia Palace (cinema) (1926–29).

¹⁹ B. Fuchs – selected constructions: Zeman Café (1925); Avion Hotel (1926–27); exhibition pavilions at the Brno Exhibition Centre (1928); Masaryk Students' Home (1922–23); Josef Zeman's café (1925); Municipal Baths in Zábřehovice (1929–31); Eliška Machová Home, and the Vesna Vocational School for Girls (1929–30).

²⁰ Designed by Emil Králík - plans of the Exhibition Centre, cinema and café; Josef Kalous and Jaroslav Valenta – Palace of Commerce and Industry; Bohuslav Fuchs – Brno City Pavilion; Jiří Kroha – Man and his Family pavilion; Bohumír František Antonín Čermák – Pavilion of Business and Commerce with a lookout tower; Vlastislav Chroust – Pavilion of Moravia; Jan Gočár – pavilion of the Academy of Fine Arts.

²¹ Some of the photographs are in the collections of the Brno City Museum.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

The wide range of journals specialising in architecture, applied arts and culture (*Bytová kultura, Salon, Horizont* and others) could not exist without photographic images. The majority of architects and designers themselves sought the publishing and promotion of their work and collaborated with leading designers, photographers and journalists. For example, Bohuslav Fuchs joined forces with Zdeňek Rossmann in the publishing of his monographs. Photographers working for Fuchs included Jaromír Funke, Rudolf de Sandalo, Jaroslav Bouček, Herbert Orth and Oldřich Staněk.²² In contrast, the renowned architect Adolf Loos had completely different views on photography and novel approaches: “[...] Photography is to blame that people want to be merely furnished. Not to live well, but to live so that it would look nice. Photography deceives. [...] And why decorate a material perfectly beautiful in itself with ornaments? Or ‘improve’ noble mahogany by staining it purple? These are crimes. [...] I am against photographing interiors. The result is something completely different. There are architects who create designs not for people to live well but to produce nice photographs. [...] This is so-called drawn architecture whose mechanical composition of light and shadows is most suitable for a mechanical apparatus, i.e. the darkroom. [...] Photography dematerializes, but I want people in my rooms to feel matter around them, to be affected by it, to be aware of a closed space, to feel fabric, wood, to perceive with their sight, touch and other senses” (Loos 1924: 5–19).

The photographic image is specific in the fact that a photograph contains informative and meaning codes that are so strong that they make it independent of text. A. Dufek writes: “[...] The first photographic books originated for the sake of photography, not for the sake of text, and this state has basically lasted to this day. Seldom does photography play a part of a ‘mere’ illustration” (Dufek 1984: 67).

Photography’s superiority was rooted in its readiness, accuracy and technical simplicity, and it made an irreplaceable communicative component in the development of illustrated magazines and press. Conditions for the development of typography after the First World War create a parallel to the advance of modern photography. Photography’s property to destroy the continuities of time and space enables a reconstruction of time, provides a record about the changes of human existence. The connection between photography and press reproduction was confirmed in regard to the development of the new techniques of halftone reproduction and rotary printing, and they jointly entered the field of journalism and advertising. Picture poems and photomontages gained in popularity as well.

The *Devětsil* association headed by Karel Teige brought together avant-garde artists, writers and architects, and one of its main interests involved linking words with the photographic image. *Life - Almanac of New Beauty* from 1922 published picture poems by *Devětsil* artists and photograms by Man Ray. The graphic design

²² See the catalogue of the exhibition Architectural Work of Bohuslav Fuchs in Brno (Kalivoda, 1970).

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

was based on variety, communication between words and photographs and visual dynamics, and it also defied the stereotype of division into pages, outlining instead further possible directions in the visual culture of illustrated magazines.

Among the Devětsil production, the *Pásmo*²³ avant-garde monthly stands out, dynamically reflecting the association's views on interwar art and culture within the frame of poetism and constructivism and in an international context. Valuable contributions came from Theo van Doesburg, Walter Gropius, Hans Richter, László Moholy-Nagy and many others, accompanied by photographic experiments by Jaroslav Rössler and Man Ray (Gabrielová – Marčák 1999). Zdeněk Rossmann's typography in the spirit of constructivism combined word and picture aspects and worked with the frequent use of photography.

The avant-garde *Telehor*, an international journal for visual culture published by František Kalivoda on 28 February 1936, was also of immense importance, and still is. The issue dedicated to László Moholy-Nagy presents, apart from specialist contributions to photography and cinematography, František Kalivoda's own high-quality typography. Kalivoda's publishing feat was prompted and reinforced by his friendship with László Moholy-Nagy who was among the first to explore the coexistence of photography and typography. Moholy-Nagy presented typo-photo as a specific kind of communication through the optic image and word. He considered the knowledge of photography to be as important as the knowledge of type and writing. "The photographic apparatus opens new possibilities for poster and advertising. In the article *Die neue Typographie*, at the Bauhaus and in his Brno lecture in March 1925 Moholy-Nagy indicated how to achieve, with a proper use of the photographic apparatus, different photographic techniques, retouching, covering, copying of two or more plates onto one and enlarging a major, new diversity. Superb examples of his photographic advertisements are, for example, circus acrobats, and tyre adverts. He opposed static images and advocated dynamics. Through a view in the tyre he shows the hustle and bustle of the city life and achieves dynamics through type." (Svrček 1925: 20)

In 1929, Bedřich Václavek initiated the publishing of the first issue of the *Index* journal²⁴ devoted to literature, music, art, architecture, film and photography. In the field of photography *Index* published exhibition reviews, especially those of the *f5* group and the Olomouc Photogroup of Three, as well as articles by Laszlo Moholy-Nagy, contributions and photographs by Brno writers and artists Otakar Lenhart, Jaroslav Nohel, Marie Rossmannová and the Brno studio of Rudolf de Sandalo, Karel

²³ *Pásmo* was published as a monthly in 1924–26. The Brno editorial board featured Artuš Černík, František Halas and Bedřich Václavek, while the Prague board included Karel Teige, Jaroslav Seifert and Jaromír Krejcar (Gabrielová – Marčák 1999).

²⁴ The birth of the *Index* monthly in 1928 was associated with Bedřich Václavek together with J. Král, J. Mahen, Z. Rossmann, J. L. Fischer, B. Fuchs, V. Helfert and others. It was published until June 1939.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

Kašpařík, Jaromír Funke, Eugen Wiškovský and Moholy-Nagy. *Index* featured a large number of photographs, and some of them came from František Kalivoda's private collection (Gabrielová – Marčák 1999). Typography was again the work of Zdeněk Rossmann with his trademark “[...] sober elegance, austere use of lower-case letters, graphically refined and utilitarian decoration of covers with plenty of photographs (influenced by the Bauhaus where Rossmann studied in the late 1920s), in a well-arranged and spatially economical layout of pages, effective combination of text and picture, bold headings, absence of extreme, fashionable elements imitating new decorativism such as uneven columns intersected by diagonals, etc” (Gabrielová – Marčák 1999: 73–74). Rossmann's typographical handwriting also marked other journals such as *Pásmo* and *Fronta*, books about *Index* and catalogues. He published and designed the monograph *Architect Bohuslav Fuchs* (Rossmann 1930) and the book *Type and Photography in Advertising* (Rossmann 1938).

Beyond journals of art groups and associations, there existed other, no less important periodicals. The independent monthly *Salon*²⁵ was dedicated to literature and art but it was also open to articles about sport. Although the typographical design of the first year was still in the traditional vein of decorativism with art nouveau ornaments, it gradually adopted modern trends. The individual issues are seen as a whole in which the cover, endpaper, headings, texts, photographs and illustrations complement one another. Functional typography is to accentuate the content of the texts, notably those considered essential by the editorial board. Colour bases emphasise selected art photographs and visually enhanced advertisements. In many issues, especially in the special supplements and double-spread pages, the colour base, the elegance of type and the representational character of the photographs contribute to an emotional visual effect (Gabrielová – Marčák 1999).

Copious studies on visual culture are supplemented with a wealth of illustrations and inserts with glued-in illustrations. Photography is given a substantial space: there is a portrait of Leoš Janáček by the Rafael studio and photos produced by the studios of Rudolf de Sandalo, Vladimír Lehký, Schlosser & Wenisch and Jindřich Vaněk. There are art photographs by František Drtikol, Ladislav Sitenský and László Moholy-Nagy, reportage photographs by Karel Hájek and Václav Jírů, as well as commercial advertising photographs by František Drtikol, Jan Vaněk and many others. On the whole, the periodical features a generous representation of the main photographic scene, from amateur, professional, documentary and reportage photography to shots with artistic value (Gabrielová – Marčák 1999).

²⁵ *Salon* was published in 1922–1943. Its original owner was Bohuslav Kilian (until 1931), the editorial board included Jan Hamáček, Josef Mrázek and Ondřej Sekora.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

A journal of comparable quality was *Měsíc*, a social and cultural review²⁶ centred on literary criticism and avant-garde movements. It published Vítězslav Nezval's introduction to the exhibition of the Photogroup of Five held in the Museum of Applied Arts in Brno in 1934,²⁷ as well as the output of the Brno studios of Rudolf de Sandalo, Evžen Petruj, and private archives of architects such as Bohuslav Fuchs, Arnošt Wiesner and Jindřich Kumpošt.²⁸ The journal also observed applied arts, namely the production of glass and furniture, with emphasis on functionality and the visual aspect. Designer companies Artěl, Družstevní práce and Jan Vaněk's UP factory were frequently represented, along with Josef Sudek's photographs documenting Ladislav Sutnar's porcelain design. In parallel with *Měsíc*, the owner Kilian launched the German version *Der Monat* of equally high quality (Gabrielová – Marčák 1999).

Horizont,²⁹ an avant-garde Brno monthly focused on modern architecture in the spirit of constructivism and functionalism, published the work of architects Josef Kroha, Bohuslav Fuchs, Arnošt Wiesner, Bohumír F. A. Čermák, Charles-Édouard Jeanneret Le Corbusier, Walter Gropius and others, with plentiful photographs. The *Bytová kultura*³⁰ Brno journal specialising in Czech and European architecture, art and aesthetics often employed the photographic medium in the documentation of exhibition installations, furniture design and architecture. The rise of these journals spurred the forming of new photographic genres such as advertising, reportage and photo-journalism.

Photography and type became a sought-after form of applied graphics. Advertisements and advertising posters of all kinds entered theatres, cinemas, sports clubs, industry and commerce. The production of posters of both representational and commercial nature soared in relation to the Exhibition of Contemporary Culture in Brno in 1928. One of the first graphic artists working with the photographic image was Emanuel Hrbek. His constructivist approach to posters, adverts, social graphics, ex libris and typography influenced the younger generation at the School of Arts and Crafts. In the 1920s and 1930s, the graphic style was completely changed by the arrival of constructivism. Avant-garde typography found a response with the architect Zdeněk Rossmann inspired by Russian constructivists and by his study stay at the Bauhaus. Apart from Rossmann's collaboration with avant-garde journals conveyed above, he made his mark in the areas of exhibition design, stage design,

²⁶ *Měsíc* published in 1931–1941 was founded by Bohuslav Kilian deliberately as competition of *Salon*. Collaborators included Václav Roštlapil and František Kalivoda in 1933.

²⁷ *Měsíc*, III, 1934, no. 8, pp. 10–11.

²⁸ Documentation of buildings for Brno architects was done by professor Jaroslav Bouček; many of them were published in interwar journals without Bouček's signature (Boučková 2005: interview).

²⁹ *Horizont*, a monthly for contemporary culture (1927–1932), led by Jiří Kroha and Roštlapil. The Brno editorial board was headed by Jaroslav B. Svrček.

³⁰ *Bytová kultura* was published in Brno in 1924–1925, in Prague in 1935.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

advertising and poster design. He placed emphasis on functionality and informative potential, as well as on maximum attractiveness and visuality of the photographic image in combination with words. František Kalivoda employed an original approach to typography in his mentioned collaboration with Brno periodicals, while the photographer Evžen Markalous was associated with *Devětsil*. An important role for Brno artists in the field of graphic design and typography was played by Jan Tschichold staying in Brno in 1933. Tschichold published and lectured in Brno about his functionalist take on typography, rooted in the means of expression, and about photomontage. Brno artists inspired by Tschichold included Antonín Jero, exploring different forms of applied graphics, who centred on poster design in the 1930s. The highlights of Jero's design are exhibition posters from 1937 and posters for the Moravian Aeroclub (Nováková 1993). In the beginning, photography was subordinated to word, but it gradually carved itself a niche in textual communication. The number of illustrated magazines, advertisements and posters opened before the readers new horizons. This was due to the communication potential of the photographic image to transmit accurate information, at which photography arrived when it liberated itself from the one-dimensional aesthetic level.

Conclusion

In the socio-cultural spectrum of the interwar period, photography influenced a vast scale of human activities. It played a key part in the shaping of modern culture in the 1920s and 1930s, in the “golden age” of photography. In my article, I outlined the situation, nature and scale of the Czech interwar photographic scene in its complexity and multiplicity. I demonstrated interconnection with the other areas of human activities from scientific research to follow-up feedback due to the development of photographic technologies, techniques and image possibilities in artistic as well as in general social circles. In retrospective recapitulation, there is a clear shift from an amateur photography through the professional studio work towards commercial photography for advertising, pages of magazines and newspapers. In a relation to the compression of time-space of modernity it also touches upon the context of the phenomenon of the new mass culture, tool of industrialization, free time and general cultural and social contexts. Under these conditions photography represents a link, essential visual means of communication, information, mediation, comparison as well as confrontation. It is the reflection of life styles and its changes under the influence of manipulation.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

Bibliography

- Anděl, J. (1974): Fotografie a sociologie. *Československá fotografie*, XXV, 1974, 7, 298–300.
- Anděl, J. (1993): Umění pro všechny smysly. Meziválečná avantgarda v Československu. Praha, Národní galerie v Praze.
- Birgus, V. (1989): Šedesát let od výstavy Film – Foto ve Stuttgartu. *Revue fotografie*, XXXIII, 1989, 3, 70–73.
- Birgus, V. (1999): *Česká fotografická avantgarda 1918–1948*. Praha: Kant 1999.
- Dufek, A. (1981a): *Česká fotografie 1918–1938*. Brno: Moravská galerie v Brně 1981a.
- Dufek, A. (1984): Moderní fotografie a moderní typografie. In. *Slovo a obraz. Vztahy typografie a ilustrace v knize a periodikách*. Brno: Moravská galerie v Brně 1984.
- Dufek, A. (1988): FotoRama. In. František Šmejkal: *Skupina Ra*. Praha: Galerie hlavního města Prahy 1988.
- Dufek, A. (1993a): K brněnské meziválečné fotografii. *Bulletin Moravské galerie v Brně*, II, 1993a, 144–152.
- Dufek, A. (1994): *Vilém Reichmann*. České Budějovice: FOTO MIDA 1994.
- Gabrielová, B. – Marčák, B. (1999): Kapitoly z dějin brněnských časopisů I. Brno, Masarykova universita, Fakulta sociálních studií, Nakladatelství Georgetown, Moravská galerie v Brně.
- Gabrielová, B. – Marčák, B. (2003): Kapitoly z dějin brněnských časopisů II. Brno, Masarykova universita, Fakulta sociálních studií, Nakladatelství Georgetown.
- Gajdošíková, I. (2005): Filmová avantgarda v Brně. FF MU Brno, FAV (thesis).
- Kalivoda, F. (1933a): Filmová avantgarda v Brně. *Středisko*, III, č. 4–5, s. 113–114.
- Kalivoda, F. (1933b): Výstava sociální fotografie. Brno, Sekce pro mechanická umění. Katalog výstavy nejlepších fotografických obrazů. Brno, Neobrom.
- Kogos, L. (1957): Linksfront, německá sekce levé fronty v Brně. In.: Index. Vzpomínkový sborník Bedřicha Václavka 1897–1957, 40–42. Brno, Muzeum dělnického hnutí Brněnska.
- Krčálová, L. (1993): Brněnská architektura 1919–1939. 49. In: *Bulletin Moravské galerie v Brně*. 75–87.
- Linhart, L. (1974): Avantgarda sociální fotografie. *Fotografie*, XVIII., 3, 8–9.
- Loos, A. (1925): O šetrnosti. *Bytová kultura*, I, 2–3, 17–21.
- Marhoulová, Z. (2004): František Kalivoda – organizátor brněnské avantgardy. Brno, FF MU, FAV (thesis).
- Rossmann, Z. (1930): *Architekt Bohuslav Fuchs*. Brno.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

Rossmann, Z. (1938): Písmo a fotografie v reklamě. Brno.

Svrček, J. B. (1925): Agitační umění. Disk 2, Praha – Brno.

Šmejkal, F. (1986): Devětsil. Česká výtvarná avantgarda dvacátých let. Praha, Galerie hlavního města Prahy, Brno, Dům umění města Brna.

Teige, K. (1925): Film. Praha, Nakladatelství Václava Petra.

Drawn Commuters Caricature as a visual historical resource

ZSÓFIA KISÓRSI

ABSTRACT

Despite of the fact that during the time of state socialism commuters meant a continuously growing social group both in proportion and in size, writing about their social history has been pushed into the background so far. The author's aim is to fill this gap by trying to discover the most of the available sources of different genres. The present study shows part of this larger volume work, it shows what it can add to our knowledge about a social group through traditional sources if we include caricatures of a given social group as visual historical sources in the analysis.

In this paper, the author analyses sixteen caricatures of commuters, published in "Ludas Matyi," comparing written and audio visual sources. In the study, she tries, among other things, to find out if there was a definite commuter picture of "Ludas Matyi", and if so, to what extent did this commuter's image differ from that of other products in the press? To what extent did the satirical portrayal of commuters refer to long-distance commuters and to what extent to daily commuters? Were the real anomalies of commuting in the era reflected in Ludas Matyi?

The analysis discusses the economic and social processes that characterize the time of publishing the caricatures, and denominates the external and internal characteristics and emotions commuters were endowed with. The aim of the author is to present the method of caricature analysis, which emphasizes the comparability of resources.

KEYWORDS: commuters, state socialism, emotions, caricatures, visual historical resource

ABSZTRAKT

Átrajzolt ingázók

Karikatúra mint vizuális történelmi forrás

Annak ellenére, hogy az államszocialista időszakban jelentős, arányaiban és nagyságában is folyamatosan növekvő társadalmi csoportot jelentettek az ingázók, társadalomtörténetük megírása mindezekig háttérbe szorult. A szerző célja ennek a hiánynak a pótlása, úgy, hogy megpróbálja feltárni az elérhető legtöbb, különböző műfajú forrást. A jelen tanulmány ennek a nagyobb volumenű munkának egy részét mutatja be, azt, hogy mit tehet hozzá egy társadalmi csoportról hagyományos források útján szerzett ismereteinkhez, hogyha az adott társadalmi csoportról készült karikatúrákat mint vizuális történelmi forrásokat is bevonjuk az elemzésbe.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

A szerző a jelen tanulmányban tizenhat Ludas Matyiban megjelent, ingázókat ábrázoló karikatúrát írott és audiovizuális forrásokkal összehasonlítva elemez. A tanulmányban többek között igyekszik megválaszolni, hogy volt-e a Ludas Matyinak egy meghatározható ingázó képe, s ha igen, akkor ez az ingázó kép mennyiben tért el a sajtó más produktumainak ingázó képétől? A satirikus lap ingázó ábrázolása mennyiben vonatkozott a távolsági ingázókra és mennyiben a napi ingázókra? Tükröződtek a korszak ingázó-létének tényleges visszasságai a Ludas Matyiban? Az elemzés kitér a karikatúrák publikálásának idejét jellemző gazdasági és társadalmi folyamatok ismertetésére, és az ingázókra felruházott külső és belső tulajdonságok, érzelmek megnevezésére. A szerző célja egy olyan karikatúra elemzési módszer bemutatása, amely a források összehasonlíthatóságát helyezi előtérbe.

KULCSSZAVAK: ingázók, államszocializmus, érzelmek, karikatúrák, Ludas Matyi, vizuális történeti forrás

Introduction

“Ludas Matyi” distributed its caricatures for almost fifty years nationwide; the caricatures many times criticized the society and often mediated a higher political will. Despite the fact, that the profile of “Ludas Matyi” went through several changes as well – as adapted to the particular political influence-, still, it can be said that the weekly represented constancy during the time of the regime changes between 1945 and 1992. Taking this into consideration it is not surprising that no one has overtaken the tremendous task, best suited to teamwork, to make a comprehensive, detailed analysis of the caricatures of “Ludas Matyi.” However, more historians of social history have extended their analysis to the thematically selected “Ludas” caricatures related to their research topic. The author of the present study did the same when collected and systematized the caricatures related to commuting.

In the present study while analysing the caricatures from question to question I will attempt to summarize the things that are known about the commuters of the socialist period. According to my hypothesis, as the drawers, editors and most of the subscribers of “Ludas” lived in Budapest, they met most of non-urban workers in the near and around the railway stations. That is the reason why they wanted to depict long distance commuters in their drawings, among whom – as opposed to the daily commuters – women were significant.

Were caricatures focusing on commuters as individuals only or on families including a commuter, as well? What was age – sex – commuting type (daily or long-distance commuting) breakdown of the caricaturists’ commuters? How was the space used in the caricatures? What external (clothing, hairstyle, physique) and internal traits were given to the commuters?

In the summary, I will try to answer to the questions whether there were as many commuter images as artists or there were common features as well. And if the answer is yes, if there was a defined image that was used in “Ludas Matyi” then how

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

different this picture was from the other commuting pictures of the media. To what extent was the depiction of the commuters related to the long-distance commuters, to the so-called “black trains” society, and to what extent was it related to the daily commuters in the satirical weekly? Finally, I would like to find out how well real discrepancies of commuting are reflected in “Luda Matyi” during the period.

Resources and methodology

I have been studying and examining commuters of the state socialist period for years. After collecting information and knowledge from various written resources I became more and more interested in the visual and audio visual resources. I was not interested in the genre or the artists but rather in the extra information that was not given by the written resources, the information that can upgrade my impression about commuters. In the present study, similarly to Tibor Kaján quoted in the following lines, I look at caricatures as an emblem of the era: „The real caricature (that grows in good weather conditions and if taken real care of) can depict the emblem of the day, the week or the era; sometimes summarizing and concentrating on all the things that are detailed on the other pages of the magazines or papers. Therefore, it is a mistake to regard to caricatures as being single-celled creatures or entertaining knick-knacks that should be placed somewhere between the crosswords and the fishing column – if there is room, if there is a gap on the page perchance.” (Kaján 1982: 97)

Unfortunately the analysis does not point out the artistic diversity of the caricatures, it does not analyse the professional life of the artists deliberately, and the detailed presentation/demonstration of the platforms of caricatures, in this case “Ludas Matyi”, remains in the background as well. Instead, the analysis meticulously examines the caricatures, having the same questions asked at every illustration to get a wider knowledge about the topic thereby, by either gaining new information or by enforcing the previously acquired knowledge to be sounder.

The methodology of the present analysis is not based on an existing well-established method, but on combining different methods of historical work that are motivating for the author. I refer caricatures as a visual resource that had similar function as other forms of media – films, photos, articles – during the state socialist period. I will analyze the caricatures regarding the following theoretical considerations: 1) I consider it important to disclose the economic and societal processes characterizing the time of the publication of cartoons, 2) I will deliberately ignore the well-known periodization phases, 3) I will focus on the close reading of caricatures, 4) I will try to determine the complex system of references by identifying the emotions as well that are given to the commuters 5) deliberately I do not apply the requirements of the well-known caricatures or the content analysis literature, as during my analysis I

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

consider it the most important to analyse the resources so the information obtained from them could easily be compared with information of other sources. 6) After several attempts with different models for the denomination and classification of the emotions commuters were endowed with I will apply the catalysis model in my study, as the system of this model can be applied the best in the case of caricatures. As it is set in the official definition: “the catalysis model is a motivational theory assuming 7 basic needs. Along the 7 sets of needs in the model, emotions can be divided into 2 x 7 groups: seven positive and seven negative emotions. If a need is satisfied, then the positive emotions are manifested, but if it is not satisfied, then they are negative.” In the present study I will only focus on the seven negative emotions: fear, boredom, anger, sadness, confusion, fatigue, and emptiness, as the main characters of the caricatures, the commuters were depicted exclusively with negative emotions by the creators.

Ludas Matyi, which was distributed from 1945, became the third most popular paper after “Népszabadság” and TV magazine (“Tévéújság”) in the domestic market with its 600 000 circulation in the first half of the Kádár-era (Takács 2006). The magazine was not published during the revolution of 1956; it was restarted in February 1957 with new editors and under a new management. The new wave is shown by the roundtable discussion of “Népszabadság” on Hungarian humour. On this occasion György Mikes stated that „humour has significantly big value for the society, and so does political humour for the politics. Humour is extremely suitable for the useful truths to be said; an extremely good humour however will not bring up bad feelings.” (Anonymus 1971: 5)

The first analysis of this early period of “Ludas Matyi” was published in 1986 first, written by Zsuzsa Demeter. She perceived well that “the number of illustrations specifically about political events significantly decreases between 1957 and 1968 and in the same time, the number of caricatures showing and judging the direct environment and everyday life increases. (...) The conflict between Budapest and the village is a constant issue.” (Demeter 1986: 19) The author’s reflections are consistent with Demeter’s statement. On the other hand, however, the author of the present lines solely observed the caricatures on commuting, and refrains from the general evaluation of the satire policy of “Ludas Matyi.”

In the (digitalized) editions of “Ludas Matyi” were published for 47 years between 1945 and 1992 I have found 22 commuting caricatures from minimum 16 but probably more creators after searching for the keywords commuter, commuting, daily-traveller, „kétlaki”, worker, peasant, peasant worker, workers’ hostel, workers’ train, passenger, railway, train, bus, waiting room, plant, collective farm, village, rural, alcohol, drinking, pub. Most of the creators made only one caricature respectively that the research focuses on, only György Brenner made three. Therefore, we cannot talk about caricaturists specializing portraying commuters. The time distribution of

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

the commuter caricatures is the following: up to 1956 eight commuter caricatures were published in total; I will not analyze these caricatures in this study. I will present the emotions to the commuters in the sixteen caricatures that were published after 1956, between 1960 and 1985.

How were they seen as?

The first question to be answered is who the focus group was; was it the commuting individual who was in the focal point of the caricatures or was it the commuter's family? The commuter was overwhelmingly depicted as an individual on 13 caricatures out of 16. If we look at the way how experts examined the individual-family relationship, we can see that the representatives of the disciplines that placed commuting in the focus of the examination – demography, statistics, urban planning, transportation science –, treated commuters as individuals. So did economists, among the representatives of disciplines focusing on commuters, who saw commuters mainly as workforce.

In contrast to the mentioned disciplines, the majority of psychologists, criminologists and sociologists, drawn by different aspects of motivation, but designated family to be in the focus. György Konrád and Iván Szelényi were the first sociologists to state why it was important to focus on families while doing the researches. "The fact, that almost one tenth of the society in Hungary commutes does not shadow the other fact that emerges: the contradiction of the town workplace and the village home indirectly affects other members of the family as well, and approximately a quarter of the Hungarian population bears the disadvantages arising from it." (Konrád – Szelényi 1971: 34) Konrád and Szelényi's realization is well illustrated in the caricature No14, which is the latest among the drawings depicting commuters with their families, published in 1971; the caricature portrays the commuter and the family suffering from commuting simultaneously. In the drawing the man is portrayed as a pendulum that is swinging to and fro literally as a commuter; or according to another possible interpretation, he is oscillating between his family and the pub.

The other two caricatures out of the three focusing on family (Pictures No1 and No8) were published earlier, during the time of the collective farm organizational period (1958–1961). In my opinion, these drawings deliberately depict commuters in home environment in the village.

In order to understand these caricatures pointing out the rural characteristics of this period is vital. During this time thousands of village families felt that they were losing the work of their lives, their lands. There was chaos in the villages. Nobody knew for sure if the newly founded farmers' co-operatives would be dissolved in one or two years – as it happened before many times –,

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

or if they would not dissolve, how people would be able to leave them, how people would farm the land together. It was also unclear what kind of social changes and power struggles would the ownership shifts would bring to the villages. Town work and its correspondent commuting seemed to be the escape route from the chaotic village atmosphere. It is not a wonder that a significant number of the commuters in the decade, 89% of the people were the ones who commuted from villages to towns (Hungarian Census Of Population, 1970, “Központi Statisztikai Hivatal, 1970. évi népszámlálás”).

Due to the industrial investments in the 50's factories saw a lack of work labour, and there was a huge demand for workers. Predictable working time and fix wages were incredibly tempting for the villagers. Having only one person from a family join the collective farm, and letting others, usually the younger ones try to look for a job elsewhere seemed to be a rational decision. They, 1/3 of the active earners, youngsters between the age of 14 and 29, made up 45% of the commuting active earners. During this time, in the 1960's, there were a relatively significant labour reserves of women, and as a consequence, between 1960 and 1970 the number of active working women grew by 364 000. Although the number of daily commuters among men in the 1960's increased more significantly (190 000) than the number of women (151 000), when looking at the rates, we can see a more dynamic increase among women (127%) than among men (37%) (Hungarian Census Of Population, 1970).

Village commuters had never been present in the Hungarian society in such big numbers and rates and more importantly in so highly motivated. This period was also special, as numerous villagers who had never thought about leaving their village borders before thanks to their stable financial situation, traditions and family connections were in need to do industrial works.

I think that the mentioned caricatures, which illustrate commuters in a home environment, depicted commuters with their families in a home environment as show where they truly belong to after the previously mentioned economic and social changes. When looking at all the caricatures included in the analysis, we can say, that out of the 16 drawings only these two were the ones that showed rural locations and the homes of the commuters. The majority of the drawings – eight illustrations –, showed commuters on different means of transportation (Pictures No2, No3, No4, No9, No10, No11, No13, No14, and No16), two in railway restaurants (Pictures No12, No15) and three at workers' hotels (Pictures No5, No6, No7).

These rates coincide with the interests of other forms of media. The locations of most articles, pictures and films were railway wagons and/or the railway. Commuters might have been illustrated at workers' hostels, and in the towns, but in home environmentless and less frequently as time went by. The only exception was Peter Korniss' photo album, The guest worker (“A vendégmunkás”), as he showed

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

his commuting subjects in rural environment as well. Péter Korniss photographer recorded the life of a commuting man, just like the majority of film producers, who portrayed mostly commuting men, as well. The question now arises: Was “Ludas Matyi” following the trend of other forms of media, and depicted predominantly men? Moreover, what do statistics say about the ratio of men and women commuters and their age breakdown? Did caricatures reflect the real ratio suggested by the statistics?

We may see the age structure first. Caricatures did not take a clear position on this issue. According to the statistics, the younger generation tried to lead a commuting life; this was the major labour problem for the collective farms in the 60s, as mostly older family members joined the collective farms. In the observed period, all through 1960 and 1980, 45% and 41% of commuters were young people (aged between 14 and 29).

In the visual world, created exclusively by men, women were not really included; they were illustrated in only two pictures (Pictures No10 and No13). None of the disciplines engaged with commuting or commuters devoted special attention to examine the gender composition of the commuters, despite the fact that the number and the ratio of commuting women increased nationwide in the period. In 1960, every sixth active earner man and every fifteenth woman worked away from their home place. In 1970, every fourth active earner man and every eighth active earner woman was a commuter. Despite the fact that half of the number increase of 241 000 commuters between 1970 and 1980 were women, the ratio of the women among the commuters and among the active earners increased moderately.

For all these reasons, it is worth reflecting on why “Ludas Matyi”, in line with the other forms of visual and audio visual media, illustrated almost exclusively men commuters. My hypothesis is that the drawers wanted to depict long-distance commuters¹ – among whom as opposed to the daily commuters – women were in a negligible proportion indeed. In order to examine the hypothesis, we have to look at the rate of the drawings about the daily and the long- distance commuters.

Six satires (Pictures No2, No3, No4, No5, No6 and No7) can be said to be illustrating specifically long-distance commuters. This can be stated with complete certainty as the locations of the drawings were either the workers’ hostel or the workers’ train. Four drawings definitely illustrate daily commuters (Pictures No1, No8, No12 and No13). The sign in picture No13 reveals that the bus was a short distance bus, the text in picture No12 clearly tells that the commuter travelled home daily, and pictures No1 and No8 reveal that the commuters portrayed in home environment commuted daily to their workplaces. The type of commuters

¹ The drawers, editors and the majority of the subscribers of “Ludas” lived in Budapest that is the reason why here; in the neighbourhood of the railway stations could they meet the most – quite evidently right from the first sight – non-urban workers.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

represented in the six remaining pictures, however, cannot be determined with certainty.

Thus, we cannot state that the drawings solely illustrated long-distance commuters; the reason of ignoring women commuters – within the framework of this study – will remain unanswered unfortunately.

The question arises however, whether the rough 50-50% representation of long-distance and daily commuters in the caricatures correlates with the statistical data. The short answer is: no. And to be more explicit, we can say, that the so-called long-distance commuters, who travelled weekly, monthly or even less frequently home from a longer distance accounted for a very small proportion of all commuters (Hungarian Census Of Population, 1970).

The first survey covering all the industries nationwide on the number of commuters was conducted in 1960; this time the number of commuters was 636 000, every eighth active earner was regarded as a commuter. The number of the commuters and its rate among the active workers was continuously increasing: in 1970 there were 977 000 commuters, every fifth active earner, and in 1980 their number reached 1 218 000, every fourth active earner was commuting daily. During the observed two decades the number of daily commuters almost doubled, and during the same period of time the number of active earners grew by slightly more than 6%. (Hungarian Census Of Population, 1980).

During the state socialism there were no regular statistics on the number of the long-distance commuters, the censuses in 1970 and 1980 comprise exclusively the so-called “number of long-term commuters”, in 1970 320 220 persons, in 1980 270 818 persons, among whom 70 000 persons were daily-travellers as well, so neither their permanent, nor their temporarily place of living was the same as the place of their workplace. They were not the commuters whose number reached almost 2 million by the end of the era. They were women and men who after finishing their daily shifts rushed home 10 to 30 km away from the factory (by bus or by bicycle). They, the daily commuters and their problems were rarely shown by the media at that time.

Thus, the daily commuters, who were present in a large number and proportion based on the statistics, were underrepresented in the caricatures, as well as in the other forms of media. Representatives of disciplines as demography, statistics,² geography,³ urban planning,⁴ transportation science⁵ however, were exclusively dealing with daily commuters. They mainly thought of daily commuters, who were commuting for work, but there were cases when they extended the term to

² See: Szabady (szerk.) 1964; Acsádi 1964; Orlicsek 1960.

³ See: Beluszky 1961; Vörösmartiné 1971; Sársfalvi 1965, Lettrich 1975.

⁴ See: Gerle 1974; Deák 1965; Perczel 1974; Preisich 1972.

⁵ See: Bárány – Pápai 1964; Palotás 1965

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

students as well. While criminology⁶ examined only the long-distance commuters, economists,⁷ sociologists,⁸ and psychologists⁹ researched the lives of daily and long-distance commuters as well.

Even though commuters were at the forefront of more disciplines, none of them dealt with the external characteristics of the commuters. Caricatures however, offer excellent analytical field to observe such external properties as clothing, hairstyle and physique. In picture No1, which was created during the repeatedly mentioned collective farm organizational period, the characteristics of the commuting man followed the trends of the kulak depiction: a pot-bellied man with moustache wearing a short jacket (“mándli”) and a pair of boots.¹⁰

However, from the end of the 60s and the beginning of the 70s, the boots and the “mándli” disappeared from the illustrations, and commuters were gradually illustrated with a luggage in their hands in the first time, and later on with a briefcase – as to refer to long- distance commuting. As time passed, commuters were more and more portrayed wearing urban working attire (Pictures No12, No13, No14 and No15). By the 80’s the commuter was personified by figures reminiscent of lumpen elements: having long hair and stubble, wearing jeans/ trapeze pants, with a knife in his hands (Picture No7).

It can be seen that while illustrating the commuters in the caricatures, rural characteristics were less and less defining, as the urban, worker traits were getting more and more dominant. Several researches¹¹ revealed that over the time wearing urban, modern clothes were getting more and more common in the villages as well, and the differences in the fashion trends were progressively decreasing. In the pictures of the analysed period, commuters were gradually getting younger: while commuters were rather personified by the age group of fifty in the 60s, they were mostly manifested by people in their twenties in the 80s. The commuters’ statistical breakdown by age has been mentioned above.¹²

It should also be noted, however, that during the collective farm organisational period, when commuters were depicted as kulaks, the worst inner enemies of the party were the farmers rejecting to join the collective farms, and they were portrayed as kulaks as well. And in the 80s, one of the inner enemies of the party was the rebellious youth, following the western trends. Thus, when describing the caricature commuters, we can say, that even though the representation was constantly changing,

⁶ See: 11. footnote.

⁷ See: 9. footnote.

⁸ See: 12. footnote.

⁹ See: 10. footnote.

¹⁰ The changes of the concept of kulak see: Bolgár 2008: 50–93.

¹¹ See: Valuch 2004.

¹² See: Graph2.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

one thing was constant: the drawings always portrayed features of figures that were the current internal enemies of the party.

Though there have been no publications about the external features mentioned so far, commuters' internal characteristics and emotions have often been the topic in scientific papers and in the media. Following the classification of the catalysis model mentioned before I will summarize the emotions commuters were endowed with in the following lines.

The majority of the drawings reflect the feelings of the boredom emotional group: mainly indifference, listlessness, lack of interest, gloominess and apathy. 1) The commuter for example, did not care about where to work, what to do that given day (Picture No1). There was a caricature, where apathy was not a characteristic of the commuter themselves, but of the other member or members of the family working in the collective farm (Picture No8).

The characterisation of commuters this time was influenced by the speech of Mátyá Rákosi at the at the National Miners' Meeting in 1951. Rákosi described commuters as follows: commuters demoralize the work, they are the ones who are more often absent from work because of sick-leave, have a hectic lifestyle, are exhausted, less precise at work, did not take an active part in social programmes, they are unable to learn or evolve, they are harmful to the society.¹³ The blindfolded commuter in picture No1 carries several features of what Rákosi mentioned: they demoralized work by arriving at work late (Picture No8), they led a hectic lifestyle (Picture No8), and they had an adverse effect on work organization and on the society as well, as they randomly decided on what to do that given day (Picture No1).

2) The commuter's family is uninterested in the work in the collective farms too (Picture No8), as it is shown in a picture that was published in 1960, during the time of collective farm organisation. To interpret this drawing, we should know that in the first years of the collective farms there were not only work labour problems, but problems with work disciplinary as well, due to the low motivation of the home labour, the unpredictability of wages and benefits and the messy circumstances.¹⁴ Work discipline problems were more intense at families, where there were commuters in the family, as they were financially less dependent on the collective farms.

3) As we can see in more caricatures (Pictures No3, No9 and No13), the commuter is indifferent to the travelling conditions as well: he tolerates travelling on crowded, unheated lines. Marching commuters in a line one by one like snowmen apathetically acknowledge the dreadful travelling conditions (Picture No3). I have written about the travelling conditions before, but not about the commuters' attitude. This is a

¹³ Rákosi 1951.

¹⁴ See: Varga 2009: 1–27.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

topic that psychologists, criminologists and more commonly sociologists dealt with, and was mainly shown by the sociography.¹⁵ The majority of experts share the view with Mrs Aladár Mód, who briefly stated that: “There are still a lot of dirty, unclean wagons or buses. A lot of people travel standing up, and there is often no heating. The illegal sale of alcoholic drinks is still in practice and as a consequence, drinking and obscene talk is present. Travel conditions of commuters are improving very slowly, as these complaints were known 20 years ago as well. (...) Commuting workers have accepted these conditions for 20 years and it might be comfortable: it has not forced a thorough change. But comfort costs a lot of money to the society: having no standards is undemanding in other areas as well, those who passively tolerate the given bad circumstances are obviously even more passive in the public affairs.” (Mód 1978: 74) Hence, experts recognized that bad travelling circumstances were not caused by the commuters themselves, and furthermore, they admitted that these circumstances negatively influence the travelling attitude of the commuters. The articles in the media were less objective; they took sides with the ones who stated that it is the commuters that are responsible for their bad conditions.

Some emotions that belong to the anger group often appeared in the caricatures too: commuters were equally angry, dissatisfied, violent, nervous, irritated, rebellious and bullying. This emotion was also related primarily to the travelling conditions. There was a caricature (Picture No2), which contrary to the aforesaid, presented commuters being dissatisfied with the conditions while travelling (mainly with the slowness). Many drawings were published that exposed commuters being violent (Pictures No6 and No7). Commuters are people in these drawings who break the socialist norms: they are drinking, and as a result of being intoxicated, are irresponsible (Pictures No6, No11, No12 and No15).

Scientific analysis usually did not separate crime and alcoholism; both features were attributed to deviant behaviour. László Berettyán after analysing the total labour force balance of the National Planning Office (“Országos Tervhivatal”), was among the firsts to come to a conclusion, that: “The situation of spending a long time travelling, and being far away from home, can lead to adverse consequences in many other respects, e.g. loosening of family ties, alcoholism, etc.” (Berettyán 1965: 46) In later years, most authors from different disciplines attributed deviant behaviour only and exclusively to the lifestyles of long-distance commuters.¹⁶ I would quote only from József Gödöny, director of the National Institute of Criminology, who stated in his monograph “The socio-economic development and crime”, in 1976,

¹⁵ See: 21–28. footnotes and Erdei 1971; Csák 1977; Mesterházi 1974; Berkovits 1976.

¹⁶ Venyige, Józsa Gyetvai author stated in 1975 that: „At this type of commuting (long-distance commuting) such undesired effects as alcoholism, crime, etc. are particularly common.” (Venyige-Józsa-Gyetvai 1975:8) In Sándor Tar’s writing “Person 6714”, published in 1981, the author discloses conversations about commuters as reports, that presented commuters at the same time vulnerable and deviant behaviour workers. Taar 1981.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

that: “A single father is exposed to dangers (misuse of free time, alcoholism, etc.) that lead to crime. This phenomenon is even more relevant in the case of juvenile or a young adult (male or female) migration in the family. The urban setting, the lack of sufficient life experience creates a favourable soil for the impacts that lead to crimes. Prostitution for girls for example, vandalism, physical abuse, thefts, and gang activities for boys are the most common features.” (Gödöny 1976: 201–202) Gödöny’s writing is unique, as he scientifically told problems that had only been broadcast by different forms of media, giving the cause-and-effect relationship as well. In 1985, Antal Bóhm and László Pál stated in their publication *Commuters of our society – the society of commuters* (“Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma”) that there were deviant individuals (alcoholism, criminology) in a higher proportions among commuters.

Emotions that belong to the fatigue group such as sleep deprivation, exhaustion, depression, grouchiness, and stressful life very often appeared in the caricatures. The marching commuters in a line one by one like snowmen seemed to be exhausted (Picture No3), commuters trying hard to get on the bus were grouchy (Picture No14), and the commuters travelling slowly on the bad roads are also dejected (Picture No13). As I mentioned earlier, Rákosi was among the firsts who stated that fatigue is specific to commuters and in this context less precise work. Commuters very often appear as forever tired people in films, photos, newspaper articles and in scientific papers.

When depicting fatigue some creators highlighted the commuters’ commitment to working in the factory¹⁷ whereas others put more emphasize on the commuters’ problems at the workplace. Of the latter, Ferenc Nemes and Tamás Rozgonyi co-authors were more nuanced regarding the work of commuters: “(In the case of commuters) the time spent on idleness increases and professional training is almost impossible.[...] Commuting is physically demanding for the workers, so they arrive at their workplaces tired and it affects their mood at work to some extent.” (Nemes–Rozgonyi 1968: 29.) But most people associated commuters’ exhaustion more with deviant behavioural forms similarly to Miklós Szántó and György Fukász: „Dead tired people, who are only shaken up when drinking or playing cards, and at best, they are fans in the matches.” (Szántó – Fukász 1964: 126)

As regard to depicting fatigue, it is worth mentioning that a significant number of newspaper articles and studies blamed the commuters for their exhaustion. In most cases they also took over the logic of Rákosi speech on “kétlaki”. According to the

¹⁷ Authors usually refer to the fact that commuters put up with double or triple as much burden as workers living in the towns, as they spend hours travelling before and after the shift, away from their families, in harsh conditions renting a bed or a flat, or living at a workers’ hostel.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

argument commuters are tired as material gain is too important for them, they want to profit from the production in the collective farms and home farming as well.¹⁸

Emotions that belong to the confusion group such as uncertainty, being lost, frustration, helplessness and confusion appear, together with other emotions, as kind of “sub emotions” besides the listed main emotion groups. The blindfolded work choice mentioned in the 1st picture can reflect helplessness. But the life situation of people that are defenceless to the travelling conditions can be interpreted as being defenceless; even though it is not the main feeling their depiction reflects (Pictures No3, No13, and No14).

The same can be said about the emotions belonging to the sadness group as well. In the 13th picture commuters besides being indifferent with regard to the road conditions are also moody, melancholic. Commuters in the 14th picture are also not only angry but also careworn. Emotions that belong to the group of fear such as distrust, aloofness, suspiciousness, and dread appeared less frequently than the emotions mentioned earlier. Perhaps only the commuter in the 9th picture can be said with certainty to be distrustful of his colleagues and fellow passengers.

Among the emotions of the seven main emotion groups feelings belonging to the emptiness group as for example hopelessness, shame and emptiness are the feelings that do not appear directly in the drawings. It cannot be said however, that these feelings were far from the commuters to be portrayed. Since, from other resources (sociography, films) we know the emptiness that characterize the life of commuters get drunk in the railway restaurants as in pictures No 12 and 15 well. The hopeless life of commuters entailed that commuters rather chose the pubs and buddies over their families as it was shown for example in the documentary *Black Train*, “Fekete vonat”.

Summary

Summarizing the answers to the questions listed in the introduction, we can state that the drawings of caricaturists on commuters shared some characteristics, even though the pictures did not show a homogenous commuter figure. Compiling the above mentioned findings, it can be stated, that the commuter of “Ludas Matyi” was generally an ageless man who did not return to his family daily, but less frequently, and he spent most of his time with his commuting co-workers. Over the years the commuter of “Ludas Matyi” increasingly followed the urban trends both in his attire and his hairstyle. As for the personality of the commuter, it can be said, that he was usually unconcerned about his travelling circumstances and his factory work, his

¹⁸ See more about this: Varga 2012b: 93–107.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

indifference had a bad influence on the work of his family members as well. The commuter, who rarely met his family, tended to have a deviant attitude, to be aggressive and an alcoholic as well.

The image of the commuter in “Ludas Matyi” mainly resembled to the commuter image of other media – films, photos, articles –, where commuters were seen as the “black train” community, and the commuter description caricatured the life of the long-distance commuters. Above, we could see what “Ludas Matyi” showed about the long-distance commuters, but for the comparison we have to mention the traits that other forms of media showed about the commuters.

Films and articles often described attributes of the “black train community”, such as infidelity, conflicts between commuters and the urban co-workers, being inactive in programmes after work, alienation from the village and from agricultural work, integration problems in the factory for the commuters, which caricatures did not cover. In the counties – e.g. in Vas County–, where the number of commuters was high, besides the mentioned articles, the press often reported about the problems of the women who commuted by bicycle or on foot daily or weekly, and about the deplorable conditions of the bed rents. Thus, as we can say, that the caricatures of “Ludas Matyi” did not present commuting or commuters’ properties that were not covered in other forms of media; they did not cover commuters or commuting topics that other media forms did.

Closing the analysis, I think it is worthwhile to attempt to answer to the rather complex question, as to how well the real anomalies of commuting at the time were reflected in “Ludas Matyi.” The question should definitely be divided in two: the case of daily and long-distance commuters. The main initial problem of the daily commuters was to acquire the job in the town, and to ask for the working paper that was required for the job from the municipal council; for a villager, this was a huge problem. Commuting from a scarcely populated village that did not have a railway station also meant a huge problem; thousands of people living in these villages were forced to commute by bicycle or on foot. Placing the commuters’ children in a kindergarten or day nursery encountered many obstacles. Doing the daily grocery often caused a problem because of the short opening times of the shops. Rural commuters felt excluded because of their habits, utterance and attire by townspeople. Double compliance meant an awful big burden for daily commuters: they had to fit into the village community and to the factory as well. Caricatures did not cover any of this non-exhaustive list of problems. Hence, in the case of daily commuters, we can say that caricatures did not reflect their real problems at all.

The same cannot be said in the case of long-distance commuters. Obviously, we cannot state that caricatures presented every little detail of the long-distance commuters’ lives, but the travelling circumstances of long-distance commuters, the

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

difficulties of their family life, the miserable state of the workers' hostels, and their health-destroying behaviour (as of alcoholism) appeared in the caricatures. In my opinion, the statement cited above can be true to the analysed caricatures, as: "The real caricature (that grows in good weather conditions and if taken real care of) can depict the emblem of the day, the week or the era."(Kaján 1982: 97).

References

- Acsádi, Gy. (1964): Vándorlás. In: Szabad Egon (szerk.): Bevezetés a demográfiába. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 393–460.
- Andorka, R. (1979): A magyar községek társadalmának átalakulása. Budapest, Magvető Kiadó.
- Anonymus (1971): A Népszabadság kerekasztala a Magyar humor hagyományairól és mai helyzetéről. Népszabadság 29: 1971. január 10: 5.
- Bán, F. (1958): Csigalépcső. (film).
- Bárány, L. – Pápai, B. (1964): A Budapest környéki ingavándorforgalom. Közlekedéstudományi Szemle 3: 97–106.
- Bartha, E. (2016): „This Workers' Hostel Lost Almost Every Bit of Added Value it had”: Workers' hostels, Social Rights and Legitimization in Welfare Dictatorships. In: Zimmermann, S. – Siefert, M. (eds.): Labor in State Socialist Europe after 1945: Contributions to Global Labor History. Budapest – New York, Central European University Press.
- Beluszky, P. (1961): Berettyóújfalu vonzáskörzete. Acta Geographica Ac Geologica Et Meteorologica Debrecina 2: 239–264.
- Berettyán, L. (1965): Magyarország területi munkaerőhelyezete (1961–1966 között). Munkaügyi Szemle 2–3: 42–48, 81–86.
- Berkovits, Gy. (1976): Világváros határában. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Bolgár, D. (2008): A kulak érthető arca: Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (szerk.): Mindennapok Rákosi és Kádár korában: Új utak a szocialista korszak kutatásában. Budapest, Nyitott könyvműhely, 50–93.
- Bóhm, A. – Pál, L. (1985): Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Csák, Gy. (1977): A szikföld sóhaja. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Deák, S. (1965): A város környéki településeink helye a nagyvárosok fejlesztésében. Településtudományi Közlemények 17: 14–28.
- Demeter, Zs. (1986): Karikatúrák a Ludas Matyiban. História 5–6: 19.
- Erdei, F. (1971): Város és vidéke. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

- Gaál, I. (1962): Oda-vissza. (film).
- Gelléri, P. (1977): Vándorló munkások. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gerle, Gy. (1974): Környezet és településhálózat. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gödöny, J. (1976): A társadalmi-gazdasági fejlődés és bűnözés. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gyöngy, K. (2008): Magyar karikaturisták adat- és szignótára 1848–2007. Budapest, Ábra KKT. és a kArton karikatúra és Képregény Múzeum Alapítvány.
- Kaján, T. (1982): A karikaturista: alkalmazhatatlan grafikus. Jel-Kép 2: 97–99.
- Kemény, I. (1972): A Magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia 1: 36–48.
- Konrád, Gy. – Szelényi, I. (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság, 12: 19–35.
- Központi Statisztikai Hivatal, 1970. évinépszámlálás 30. kötet, Aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A napi ingázók adatai. 1977.; Hungarian Census Of Population, Volume No33, 1970 (1977).
- Központi Statisztikai Hivatal, 1980. évi népszámlálás 33. Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A naponta ingázók adatai. 1983.; Hungarian Census Of Population, Volume No30, 1980 (1983).
- Kresalek, G. (1984): Humor és politikum: a Ludas Matyi 1948-as és 1953-as évfolyamainak elemzése. Budapest Főváros Levéltára közleményei 2: 265–291.
- Lettrich, E. (1975): Településhálózat-urbanizáció-igazgatás. Jogtudományi közlöny 8: 486–488.
- Losonczy, K. (1968): Az aktív keresők és az ingázás. Munkaügyi Szemle 1: 20–26.
- Losonczy, K. (1973): A munkaerőmozgásról. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Mesterházi, L. (1974): Vizontlátás. Budapest, Magvető Kiadó.
- Mód, A. (1978): „Bejáró” életmód. Cél és valóság. Társadalmi Szemle 6: 67–76.
- Nemes, F. – Rozgonyi, T. (1968): A munkahelyváltogatás, mint munkaerőgazdálkodási probléma. Ergonómia 2: 5–35.
- Orlicsek, J. (1960): A munka- és lakóhely közötti ingavándorforgalom adatainak figyelembevétele az ipar telepítésnél. Állam és igazgatás 10: 783–793.
- Palásthy, Gy. (1968): Hazai pálya. (film).
- Palotás, Z. (1965): Ingázás és munkaerő 1–3. Munkaügyi Szemle 10–12: 401–403; 433–437; 478–480.
- Perczel, K. (1974): Faluhálózatunk jövője az urbanizálódás folyamatában. Területrendezés 1: 33–39.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

- Preisich, G. (1972): A budapesti település agglomerációtagolása, a központok rendszere. *Területrendezés* 3: 75–90.
- Rákosi, M. (1951): Beszéd az Országos Bányászértekezleten, 1950. november 26-án. In: Rákosi, M.: *A békéért a szocializmusépítéséért*. Budapest, Szikra Kiadó.
- Sárfalvi, B. (1965): *A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Schiffer, P. (1970): *Fekete vonat* (film).
- Szabady, E. (1964): *Bevezetés a demográfiába*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Takács, R. (2003): Nevelni és felkelteni a gyűlöletet. A Ludas Matyi karikatúrái az 1950-es években. *Médiakutató* 4: 45–60.
- Takács, R. (2006): Pesti humor a szocializmus idején: a karikatúra, a szatíra és a politikai kabaré szerepe. 20007–8: 90–105.
- Tar, S. (1981): *A 6714-es személy*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Tóth, J. (2016): Kulaks in political cartoons of the Rákosi-era. In: Sorin, R. – Cosmin, B. (eds.): *Countryside and Communism in Eastern Europe: Perceptions, Attitudes, Propaganda*. LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien, Zürich: 637–655.
- Valuch, T. (2004): *A lódentől a miniszoknyáig*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Varga, Zs. (2009): „Földindulás után”. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle* 2: 1–27.
- Varga, Zs. (2012a): A föld szerepének változása a paraszti értékrendben a 20. század második felében. In: Dobszay, T. – Erdődy, G. – Manhercz, O. (szerk.): *Milyen nemzetet, kinek, hogyan? Tanulmányok Magyarország történelméről 1780–1948*. Budapest, Tálatum Kiadó, 243–252.
- Varga, Zs. (2012b): „Fél lábbal a földön, fél lábbal az iparban... (A kétlakiakról szóló diskurzus főbb fordulópontjai az államszocializmus időszakában)” In: Bartha, E. – Varga, Zs. (szerk.): *Határokon túl*. Budapest, L’Harmattan, 93–107.
- Varga, Zs. (2012c): „Mi történt a szovjetkolhoz-moddellel Magyarországon? Egy adaptációs kísérlet vázlatos története” In: Majoros, I. (szerk.): *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. Budapest, ELTE, Új-és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék, 627–640.
- Venyige, J. – Józsa, Ö. – Gyetvai, L. (1975): *Munkaerő-szerkezet és mobilitás*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Vörösmartiné, E. (1971): A munkahely és a lakóhely közötti térbeli kapcsolat alakulásának tendenciái a budapesti agglomerációban. *Földrajzi Értesítő* 2: 131–151.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

W., Ames: Caricature and cartoon. <https://www.britannica.com/art/caricature-and-cartoon>. Last download: 2019.01.09.

Caricatures

- Brenner, Gy. (1983): Workers' hostel, "Munkásszállás". In: Ludas Matyi 39, 19.05.1983, 3.
- Brenner, Gy. (1984): Workers' hostel, "Munkásszállás". In: Ludas Matyi 40, 10.05.1984, 7.
- Brenner, Gy. (1985): MÁV (Hungarian State Railways) is in trouble, "Gondban a MÁV." In: Ludas Matyi 41, 08.08.1985, 8.
- Kaján, T. (1961): There are many "kétlaki" in Dudar, "Dudaron sok a kétlaki." In: Ludas Matyi 17, 07.09.1961, 10.
- Kallus, L. (1968): At the workers' hostel, "Munkásszálláson." In: Ludas Matyi 24, 23.05.1968, 12.
- Lehoczki, I. (1980): Commuters, "Ingázók." In: Ludas Matyi 36, 11.09.1980, 11.
- Mészáros, A. (1968): Workers' train, "Munkásvonat." In: Ludas Matyi 24, 30.01.1968, 11.
- Nagy, T. (1979): Commuter, "Ingázó." In: Ludas Matyi 35, 18.10.1979, 15.
- Anonymous (1964): The workers' train has arrived, "Megérkezett a munkásvonat." In: Ludas Matyi 20, 30.01.1964, 12.
- Piri, B. (1962): Neglected road, "Elhanyagolt út." In: Ludas Matyi 18, 12.07.1962, 14.
- Pusztai, P. (1960): Morning in the village, "Falusi reggel." In: Ludas Matyi 16, 27.10.1960, 4.
- Pusztai, P. (1968): Commuter, "Ingázók". Ludas Matyi 24, 04.01.1968, 2.
- Sajdik, F. (1968): Workers' train, "Munkásvonat". In: Ludas Matyi 24, 30.01.1968, 11.
- Szepes, B. (1974): Commuter, "Ingázó". In: Ludas Matyi 30, 14.02.1974, 1.
- Takács, Z. (1969): At the "resti" (railway station pub), "Vasúti restiben." In: Ludas Matyi 25, 16.01, 3.

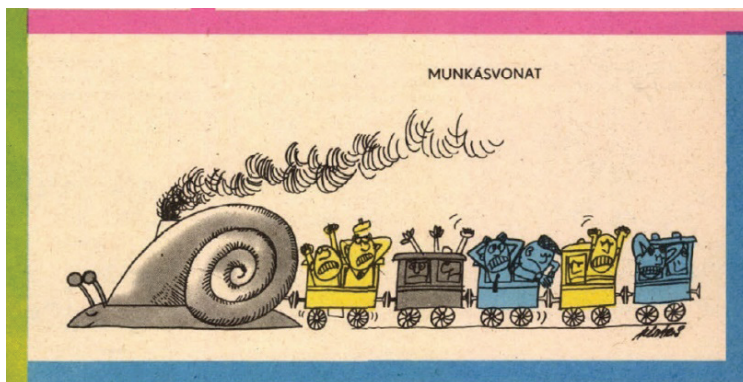
THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

SUPPLEMENT Caricatures

- *Where are you going today, father? To the mine or to the collective farm?*
- *Which ever comes in my hand...*

Picture No1. Kaján, T. (1961): There are many “kétlaki” in Dudar, “Dudaron sok a kétlaki.” In: Ludas Matyi 17, 07.09.1961, 10.

Picture No2. Mészáros, A. (1968): Workers’ train, “Munkásvonat.” In: Ludas Matyi 24, 30.01.1968, 11.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

Picture No3. Anonymous, 1964: The workers' train has arrived, "Megérkezett a munkásvonat." In: Ludas Matyi 20, 30.01.1964, 12.

– *We can't go on, Uncle Luis is missing!*

Picture No4. Sajdik, F. (1968): Workers' train, "Munkásvonat". In: Ludas Matyi 24, 30.01.1968, 11.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

– *Come over Mancika, I live here on the fifth...*

Picture No5. Kallus, L. (1968): At the workers' hostel, "Munkásszálláson." In: Ludas Matyi 24, 23.05.1968, 12.

– *There will be a vacancy after the payday, some people are always arrested that time!*

Picture No6. Brenner, Gy. (1984): Workers' hostel, "Munkásszállás". In: Ludas Matyi 40, 10.05.1984, 7.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

– They think that there will be no culture here if they weekly stab the person responsible for the culture...!

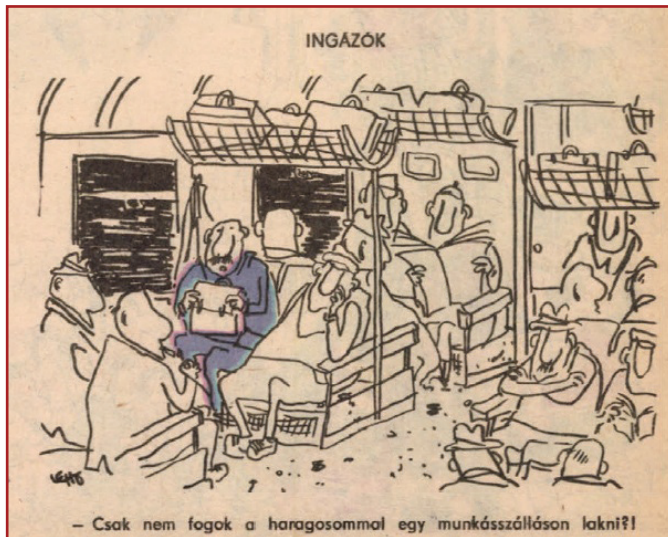
Picture No7. Brenner, Gy. (1983): Workers' hostel, "Munkásszállás". In: Ludas Matyi 39, 19.05.1983, 3.

– Won't Daddy get up?
– He has time! He'll go working in the collective farm.

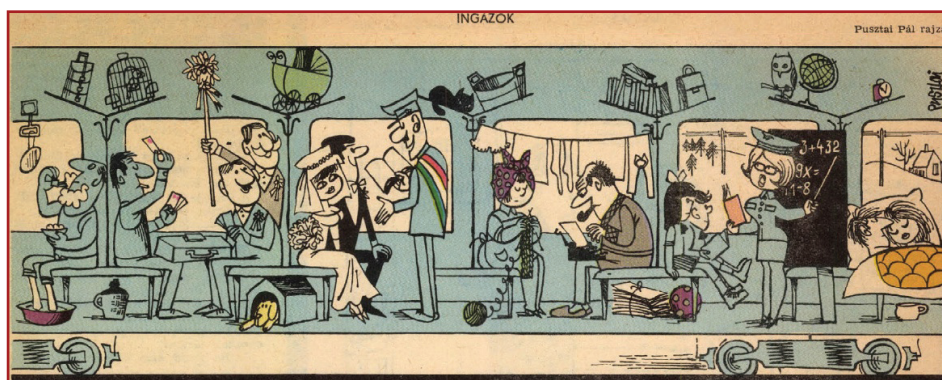
Picture No8. Pusztai, P. (1960): Morning in the village, "Falusi reggel." In: Ludas Matyi 16, 27.10.1960, 4.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

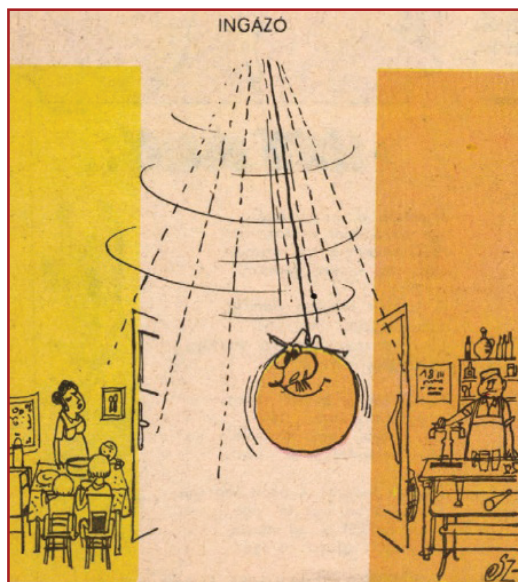
– I won't stay at the same workers' hostel as the person I'm angry with, will I?

Picture No9. Lehoczki, I. (1980): Commuters, "Ingázók." In: Ludas Matyi 36, 11.09. 1980, 11.

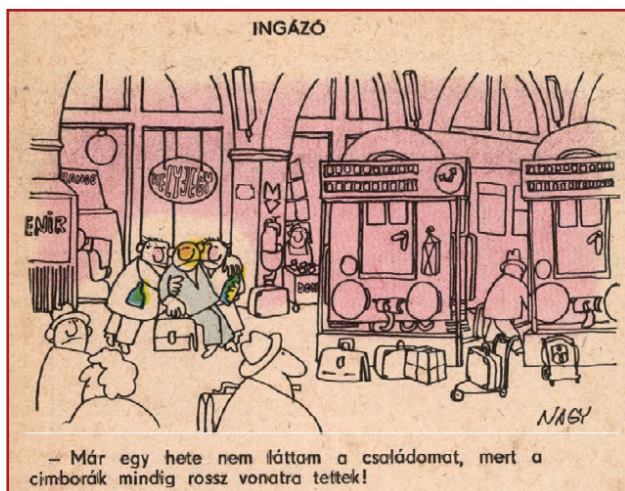

Picture No10. Pusztai, P. (1968): Commuters, "Ingázók". Ludas Matyi 24, 04.01. 1968, 2.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

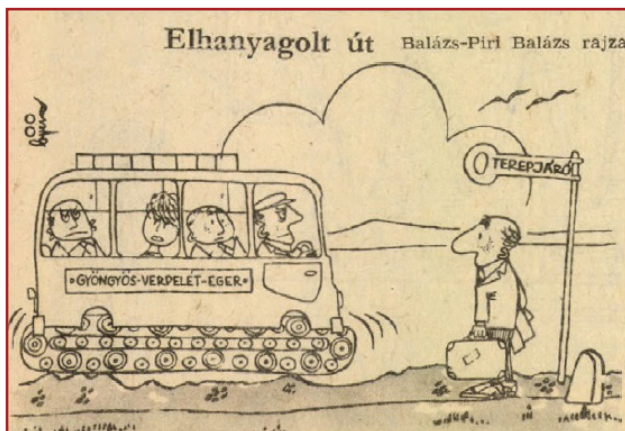
Picture No11. Szepes, B. (1974): Commuter, “Ingázó”. In: Ludas Matyi 30, 14.02. 1974, 1.

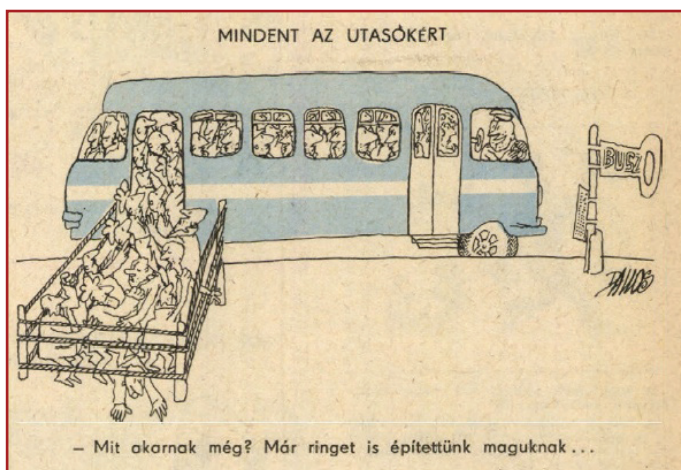
– I haven't seen my family for a week now, as my buddies always put me on the wrong train!

Picture No12. Nagy, T. (1979): Commuter, “Ingázó.” In: Ludas Matyi 35, 18.10. 1979, 15.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

Picture No13. Piri, B. (1962): Neglected road, “Elhanyagolt út.” In: Ludas Matyi 18, 12.07.1962, 14.

- What else do they want? We have already built a ring for ourselves...

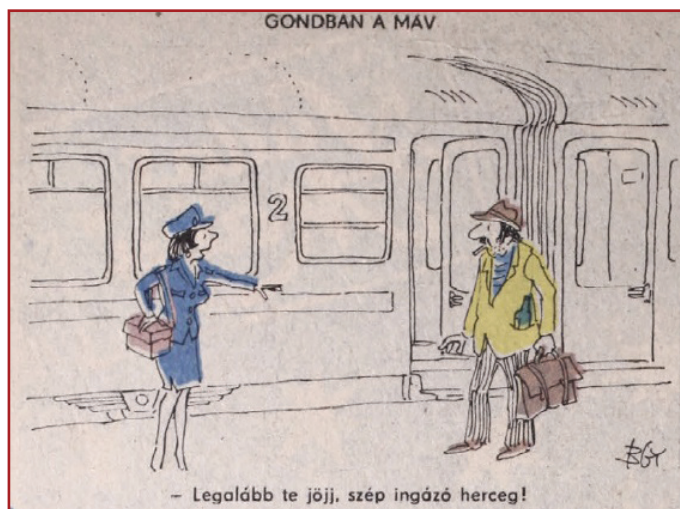
Picture No14. Anonymus (1974): Everything for passengers! “Mindent az utasokért.” In: Ludas Matyi 26, 14.02.1974, 2.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

- *Why are you so sad?*
- *My train leaves in ten minutes, and I'm still not drunk!*

Picture No15. Takács, Z. (1969): At the “resti” (railway station pub), “Vasúti restiben.” In: *Ludas Matyi* 25,16.01, 3.

- *At least you come, handsome commuting prince!*

Picture No16. Brenner, Gy. (1985): MÁV (Hungarian State Railways) is in trouble, “Gondban a MÁV.” In: *Ludas Matyi* 41, 08.08.1985, 8.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

Revisiting enterprise politics in the interwar Hungary: The case of The Rimamurány–Salgótarján Iron Works Co.

*Worker's lifestyle and rate of living on the colony of the steel factory
in Salgótarján before the World War II.*

RÉKA VÁRKONYI-NICKEL¹

ABSTRACT

The Rimamurány–Salgótarján Iron Works Co. in Salgótarján started to run up from 1871. The people who lived in the workers' colony of the Steelworks in Salgótarján differentiated themselves from the rest of the local residents not only spatially but also in their appearance, as a result of their higher standard of living. At the beginning of the 20th century the major streets of the colony (Acélgári Street) had macadam or stoned surface and were lit with public street lightning. The duty of the so-called Dwelling Master was to guarantee neat, clean, tidy streets within the colony. Steelworkers had more opportunity to visit the shops and barbershop than those men who lived within the downtown. This difference was partly due to their higher income and partly due to the fact that the services of the company's shop and the barber at the colony were much cheaper than those of other local barbers since it was ordered so by factory management. Workers' houses were up to the standards of the time, they did not pay rent or just a very low price and workers had a possibility to build their own garden houses on the land of the company. All this fundamentally changed in the second half of the 1940s owing to post-war lack of raw material and Socialist 'modernization' and uniformization. The period of communist dictatorship after World War II, nationalization of the works and Socialist 'modernization' created trauma at the colony.

KEYWORDS: *labour history, interwar Hungary, steel works, iron works, lifestyle, workers' colony, workers' dynasties*

¹ Junior research fellow, Hungarian Academy of Sciences, Institute of Ethnology, Historical Ethnography Department.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

ABSZTRAKT

A két világháború közötti vállalati gondoskodás felülvizsgálata: a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. példáján keresztül

A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. 1871-ben kezdte meg működését. A salgótarjáni acélgyári kolónián élő munkások élesen elkülönültek a város szélesebb társadalmától, nem csak térben, de megjelenésükben is, magasabb életszínvonaluknak köszönhetően. A 20. század elejére a kolónia főutcájának (Acélgyári út) már szilárd burkolata volt (kezdetben makadám, majd macskakő), és villanyvilágítással is rendelkezett. A lakmesterként aposztrofált tisztségviselő feladata volt a kolónia utcáinak tisztán és rendben tartása. Az acélgyári munkásoknak gyakrabban volt lehetőségük boltban vásárolni, vagy a borbélyt látogatni, mint más kolóniák munkásainak. A különbség részben annak volt köszönhető, hogy magasabb jövedelemmel rendelkeztek, részben pedig annak, hogy a vállalat által fenntartott élelmiszerüzletben, illetve a vállalati borbélynál olcsóbban jutottak a szolgáltatásokhoz, mint a város más részein. Jó minőségű kolóniai lakásokban laktak, amelyeknek bérlők voltak (bérleti díjuk elhanyagolhatóan alacsony volt) de lehetőségük nyílt saját kertes ház építésére is a vállalat birtokain. Mindez alapjaiban változott meg az 1940-es évek második felében a háború utáni hiánygazdálkodás és a szocialista “modernizáció” következtében. A második világháborút követő kommunista diktatúra, a gyár államosítása, és a szocialista “modernizáció” traumatikus viszonyokat teremtett az acélgyári kolónián.

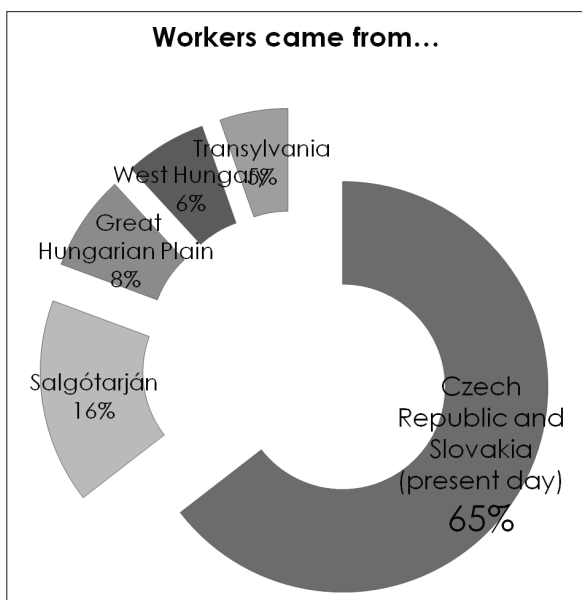
KULCSSZAVAK: munkásság történet, két világháború közötti Magyarország, acélgyár, vasgyár, életmód vizsgálat, munkáskolónia, munkásdinasztiák

Introduction

Although studying industrial labour had been an ideologically loaded and censored field of enquiry before 1989 and, subsequently, it was in a marginal position after the changeover, the history of labour and workers' life has become a well-researched field in Hungary and Europe. In the early 1980s there began an academic discourse on the history of industrial labour that adopted the methodology applied internationally, such as urban anthropology, microhistory and oral history.

Present day Salgótarján is a town with county rights in Nógrád county, north Hungary. Salgótarján is surrounded by beautiful forests and hill topped with castleruins. It was only a small village in the middle of the 19th century, when the first brown-coal mine was opened. The steel works at Salgótarján became operational in 1871 as the iron smelting factory of Association of Iron Works of Salgótarján. The Rimamurány-Salgótarján Iron Works Co. was founded in 1881. Besides the factories at Ózd and Borsodnádásd it included the above-mentioned association of Salgótarján. The company established a colony for its workers, most of whom came from the territory of present day Czech Republic and Slovakia.

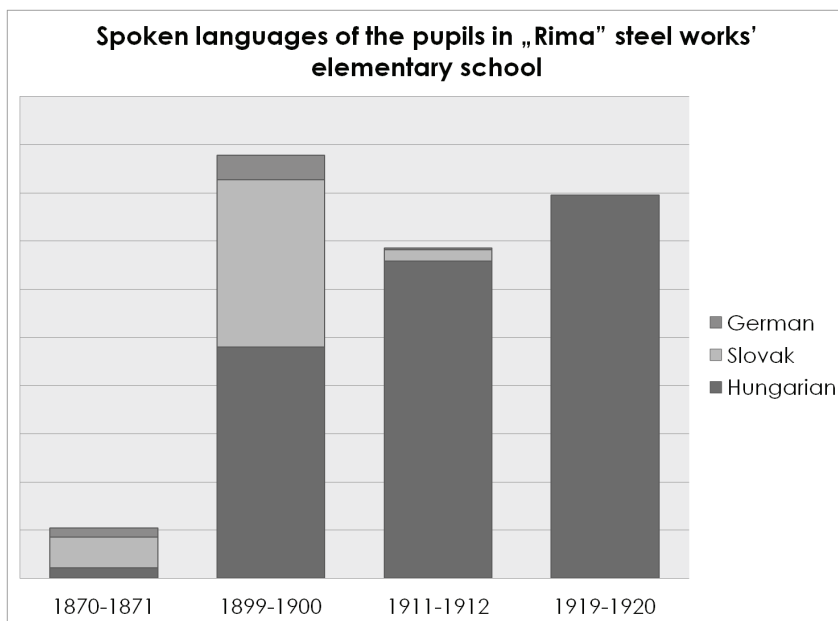
THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

1. diagram. Where the workers of Salgótarján came from in the second half of the 19th century. Source: Edited by the author

The colony was on par with the highest contemporary standards that served as a model with opportunities of doing sports and entertainment. The company recruited skilled labourers for Salgótarján that we may consider first generation workers much like it was customary for military purposes. These workers spoke Slovak, Czech, Italian or German. Subsequently, they started to build community buildings and to create those networks, patterns and norms that social life required. Judit Dobák called attention to the importance of taking generations into account (Dobák 2008). The company supervised these processes. Initially, everyone was newcomer and stranger, thus they formed a separate group in the town. This pattern might have been one of the links connecting workers. The second generation of workers was made up of successors of the group featuring diverse social geographical background. In the late 19th century, efforts of Magyarization were in line with national level tendencies and wished to assimilate multi-lingual families that were also heterogenous in terms of faith. The venue of Magyarization was mainly the Workers Reading Circle that hosted a library and a theatre. Barriers marked the spatial boundaries of the colony of the steel works, while temporally it was the horn signalling the change of shifts that determined daily routine of inhabitants and this is what distinguished them from other groups of the society of the town.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

2. diagram. Spoken languages of the pupils in „Rima” steel works’ elementary school
Source: Edited by the author

From the company management’s point of view this picture was close to perfection, although the press of the extreme left tried to challenge this view in the 1950s. During the communist dictatorship, the press had to address the fact that there was a capitalist company where the reason for not having a strong organized labour was simply that workers did not need one (Nagy 2012). Accordingly, physical workers that *Népszava* interviewed stated that pension, benefit that widows and orphans received were outrageously low. These workers also complained that the board of directors nominated the managers of workers’ funds and members could only select from the list of names provided. According to the paper, workers had doubts about where deductions went.

For analysing the relationship between workers and the employee, we need to take into several elements in their complexity such as salary, work conditions, housing, public hygiene, welfare institutions, education and leisure time. There were national legislation framing this relationship. In the 19th century, contemporaries saw work as part of private life and the regulations were explicitly patriarchic in nature (Bódy 2003). Both parties had obligations for each other. However, based on a liberal concept of law, legislation did not prescribe specific form of these obligations (Bódy 2004). In national comparison, the Rimamurány–Salgótarján Steel Works Co.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

had extensive set of social institutions. The first elements of these appeared in the early 19th century (Rima 1913, 179).

The contribution of Rimamurány–Salgótarján Steel Works Co. to setting up a system of elementary education was significant in both local and national context.² There was an elementary school at the colony already in the 19th century. Thanks to its equipment and modern outlook, the new school building built in 1929 was outstanding in the opinion of inspectors (MNL OL Z 371 bundle no. 63. folio 140- 146. Minutes 1937. április 28.). The number of school that Rimamurány–Salgótarján Steel Works Co. maintained that outstanding in national comparison. In 1918 the company ran elementary and professional training schools in five buildings. Altogether these had 4060 students and 102 teachers worked for them regularly (Rima 1913). The company laid emphasis on religious moral education of workers and their children. Between 1912 and 1918 they spent 47.571.32 K on church buildings.

In 1908 the Company set up an orphanage at Likér with 116 seats. The institution was a world class one. The cost of construction was 300.000 K (Rima 1913). „The orphanage is up to the standards of modern hygiene in terms of facilities, as it has spacious living room and bedrooms, a pipeline from a spring supplies it with excellent drinking water and the entire building has central heating.” (Rima 2013: 36) The orphanage was designed to host 116 children and it was full in 1910. Initially, there were five supervisors attending the children. The orphanage did not work as a school, children went to the company’s school.

In 1908 the company built a ‘colony of invalids’ for ageing workers in a location called Bikás in Zólyom County, using the premises of a former workers’ colony of the abandoned factory there. Fifteen houses were renovated and a garden and a piece of land accompanied it. Since workers living in one of the colonies spent a small part of their salary on housing and the company supported cooperative housing, there were few workers that were left without shelter and required the ‘invalid colony of Bikás’ at old age unless one lost everything at his own fault. „*Applicants had to apply to the committee where the pensioner lived. It was the company management that made the decision about the application. The decision is based on there commendation that that committee makes.*” (Rima 1913: 85)

While studying welfare institutions and benefits, we cannot ignore the issue of leisure.³ It was the company management that initiated sports organizations, just like in the case for cultural institutions, at the end of the 19th century. These initiatives were in line with workers’ demands. A Reading Hall of Workers’ Casino and an Officers’ Casino were constructed at the colony of Salgótarján. Sports

² About the school at Salgótarján see: Balázs 1978; 1979; 1980.

³ For more details about leisure time activities and culture see: Várkonyi-Nickel 2017.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

associations emerged from the latter. The Reading Hall maintained the library, the music band, the choir and the amateur theatre group. This latter was the first of its kind among workers in Hungary. The company tried to create green areas that served as spaces of recreation. The company created Dolinka Park after World War I in Salgótarján. Next to the hill that was besides the factory they created sports fields and playgrounds. The hill itself was reforested using pine and acacia trees. The fields were under the care of the horticultural department of the factory.

The Rima company established grocery stores in all of its premises. At these shops company employees could buy goods at a reduced price. There was such a shop in Salgótarján, too. (The official denomination of these shops was 'provizorát', while people mostly called them 'magazin' in Salgótarján.) Only employees were entitled to purchase items at the shop and everyone had a credit proportionate to their salary. This credit could not exceed two thirds of the salary. Credit was registered in a booklet. Grocery shops were housed in buildings of various size built for the purpose (Rima 1913). In Salgótarján it was placed in a separate building near the Workers' Casino. In 1928 Ferenc Dullien, the deputy manager of the giant company wrote a description similar to the one written in 1913. Péter Nagy wrote a detailed analysis of this (Dullien 1928 quoted in Nagy 2012). Dullien wrote that Rima created these grocery shops in order to allow workers to buy good quality and clothing at low price at the colony (Dullien 1928 quoted in Nagy 2012). Buildings and facilities belonging to grocery shops belonged to the officers' pension fund. These shops sold their goods at a low interest and forwarded profit to welfare associations: 1/3 went to officer's pension fund, 1/3 went to workers' self-help fund and education fund received the third part (Rima 1913). Ferenc Dullien believed that these were necessary because this was the only way to „avoid excesses of healthy competition” at the colonies (Nagy 2012). Besides foodstuff, shops sold clothes, fruits and cereals. They had contract with butchers in order to secure meat supply (Dullien 1928 quoted in Nagy 2012).

While constructing colonies the company used brick walls and glass windows that could be open, they built at least two rooms (room+kitchen), pavement in front of houses and cleanliness. There was an officer supervising these features, he was called the master of housing. Behind the houses there were shelters constructed for pigs so that families could produce their own meat requirement. They had to turn in meat only during wartime public provisioning. A regulation from 1917 ordered that inhabitants of the colony at Salgótarján should bring the so-called white goods (that is bacon and fat) to the shop, while meat could be sold at 'maximum retail prices' (MNL OL Z 371 63. cs. S-46/22.f. folio 198.).

Shops brought their baked items from the steam bakery of the company (Nagy 2012). They calculated the price of bread taking into account the quality, quantity and price of firewood besides the cost of flour. Company demanded that shopkeepers fully utilize twigs of wood (MNL OL Z 371 S-46/55. f. 1927/1928.).

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

The company had two major grocery shops, one at Ózd and another in Salgótarján. The shop at Salgóbánya belonged to the one at Salgótarján, while the ones at many other locations, Bánszállás, Somsály, Járdánháza, Nádasd, Lucabánya, Likér and Vashegy-Rákos, were under the major shop at Ózd (MNL OL Z 371 S-46/55. f. 1927/1928.).

In 1917 the company launched a soda water factory at Salgótarján to provide drinking water to workers in summer heat. (MNL OL Z 371 63.cs. S-46/22. f. folio 196.) The grocery shops had a shop manager and a cashier who crosschecked each other. Auditing shops was a frequent phenomenon (MNL OL Z 371 S46/55. f. 1925/55.).

Law no. XIV of 1876 about public health, among other things, regulated the issue of vaccination and how a private hospital could be set up. Initially, the Iron Works Association, the predecessor of Rimamurány-Salgótarján Iron Works Co., set up a four-bed sick room next to the school and employed a surgeon. There was not permanent medical doctor at the colony at that time. The company invited Dr. Mihály Jungmann, the first doctor of the town of Salgótarján as medical supervisor. The company hospital and permanent medical care started at the colony shortly after the cholera epidemic of 1872 (Lizsnyánszky – Hortobágyi – Erdős 1968). The hospital had a doctor's office, operating room, a 12-bed male and a 6-bed female ward, bathroom and flats for nurses and doctors. Moreover, it had a park for recovering patients. There was a separate hospital for contagious diseases with 8 beds and flat for nurses. The first doctor of the colony was Dr. Ferenc Vajda.

Starting in 1881, at the hospital of the Rimamurány-Salgótarján Iron Works, there was a personalized precept regulating the tasks of the doctor. Nearly all of these documents survived to this day (MNL OL Z 366 1232. o. sz. 34. cs. Ordersforofficers of RMST –individually. 1899–1939. folio 1306.). The doctor prescribed the diet of each patient and transferred the cost of supplying patients with food on a monthly base. The amount was based on the price list that the committee of the self-help fund sanctioned. The doctor also had public health duties, thus was obliged to visit the homes of workers. He also had to visit the school at least once a month. He also administered smallpox vaccination of children and medically assessed new employees. He had to inform the committee of workers' self-help fund in case he requested leave for the duration of one to three days. Moreover, he also had submit an application to the company management. In that period there was a regulated workers' insurance at the company.

Looking at purchases of the enterprise's hospital at Salgótarján it becomes clear that the company provided support for family members of the insured male when help was needed. Apart from everyday items such as surgical tampon, bandage and various mechanical tools, we find spectacles, artificial eyeballs, orthopaedic and more expensive tools such as walk machines among the items ordered. We always find the beneficiary on the order form. The proportion of male beneficiaries is only

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

cc.50%, females and children appear nearly just as that frequently. For example, in the hospital ordered a walk machine for 1935 Mrs. Ferenc Sztermen's son for 62 Pengős and social security bore the costs (MNL OL Z 371 62. cs. 1935. szeptember 6.). Moreover, the hospital often turned to the company board of directors for financial assistance, asked for advance payment to finance treatment, but also for the cost of university examinations or for weddings. In the majority of cases the directors entertained these applications. Beneficiaries repaid the loans in monthly instalments (MNL OL Z 371 112. bundle 321. item, Personnel issues 1938.). Among the four company hospitals the one at Ózd was the largest one, Salgótarján was second. It was nuns that undertook nursing duties at both locations. The company hospital worked under close supervision of the board of directors. Medical doctors needed to report nearly all their moves, each treatment and purchase of drugs or equipment to the board of directors and approval was required in advance in most cases (MNL OL Z 371. 62. cs. S-451937. február 8. Dr. János Dörflinger's letter to general manager and reply 16 February 1937.). Regarding national level figures, there were only 304 hospitals with 50 000 beds in total in 1938. Thus, the ratio was 54 beds for 10 000 inhabitants. In the Rimamurány-Salgótarján Iron Works's hospital in Salgótarján there were 26 beds for 2100 workers. If we multiply the number of workers by two, that is to count women, then, there were 161 people for one hospital bed. This is better the national ratio (that was 1 to 185), although this was still far from sufficient (MNL OL Z 371. 62. cs. 22 November 1935). In most cases hospitals were overcrowded. The reason behind this was that construction hospitals did not keep pace with the reform of the system of insurance. Associations alone were involved in giving care to the poor. The vast majority of these associations were formed on congregational basis. In Gábor Gyáni' view, social care in Hungary lagged behind Western European standards of the time because there was no pressure on government, moreover conditions were not conducive to the emergence of paternalist social institutions that was typical of businesses of the time (Gyáni 1992). In 1918 there was no X-ray in the hospital in Salgótarján, but the hospitals at Korompa and Ózd had such equipment by that time. These institutions of the Rima were proud to be on the list of hospitals where medical students could do their practice (Rima 1913).

Népszava, the communist newspaper mentioned above, dealt with workers' life at Ózd on several occasions. The main thesis of the paper was that working and living conditions at were not satisfactory. One of the articles called workers „slaves of Rima at Ózd” (Among slaves of Rima az Ózd, Népszava 7 October 1928. 9.). According to Népszava, workers „faced death every moment for a salary that equalled the price of one kilogram of bread.”(Health and housing snapshots from the Rima empire. Népszava 10 October, 1928.3.)

In the remained of the paper, I take up this assertion and analyse prices at grocery shops and salaries. According to writings of Social Democrats, grocery shop was

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

expensive compared to salaries of workers, thus, employees expressed discontent regarding about them. It is true that local merchants constantly complained about the institution, however they saw unequal competition due to maximized and low prices as the problem (Nagy 2012). We may test these assertions by looking closely at a conflict from 1938.

In that year, the company management required that the price list of the barber shop of the steel works change due to complaint that prices were too low compared to other barber shops in town. The latter feared that they would go bankrupt due to unequal competition. In fact, the barber shop at the colony was still cheaper after the price rise of 1 April 1938 than what would have been desirable for the Trade Group of Salgótarján Barbers. The company's barber shop communicated that that only company employees might use their services. Since 1927 a person called Sándor Cserven managed the company's barber shop. He did not have to pay for rent and electricity. Moreover, he was entitled for 49 q of coal at the price of 20 fillérs. In return, company management had the authority to determine prices at the shop. In an appendix we find a price list that the Trade Group of Salgótarján Barbers established. The graph below shows these prices compared to prices at the company's barber shop in 1938 (MNL OL Z 371 60. bundle S – 27. item). Prices are shown in fillérs (100 fillér = 1 Pengő).

3. diagram. Prices of barber shop in Salgótarján, 1938. Source: Edited by the author

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

It is clear from the graph that there were remarkable differences between prices of the town and the colony. Although town dwellers did not go to company barbers shop, this situation was disadvantageous for town barbers because inhabitants living in the colony would never visit them.

In the next figure I compared national average food prices with prices at the grocery shop from the same year. (Prices are given in fillers.)

4. diagram. Prices of foodstuff in 1938. Source: Edited by the author

It is clear that prices at the company's grocery shop⁴ were below average retail prices (HungarianYearbook of Statistics, 1938.). Groceryshopsoutsidethecolony of steel works suffered even more than members of the Trade Group of Salgótarján Barbers from the presence of the company's grocery shop since low prices at the 'magazin' obviously deprived them of employees of the steelworks.

In the figure below I just apose average salary at the Rimamurány–Salgótarján Steel Works (MNL OL Z 371 72. cs. Salaryindices– average pay her hour) with national averages that the Statistical Yearbook provided for the same positions in 1938 (HungarianYearbook of Statistics,1938) (in fillérs).

⁴ MNL OL Z 371 121. cs. Calculation based on the table of 'Domestic indices' of the report on the economic situation that the Hungarian Economic Research Institute closed for Ózd on 28 February 1939: Weekly expenditure on foodstuff for a five-member family based on prices at grocery shop.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

5. diagram. Comparison of average salaries of steel mill workers, 1938

Source: Edited by the author

Based on these data we may conclude that since the price of one kilogram of bread was 34 fillér and the worse paid female day labourer earned 42 fillérs per hour, and the average salary of a skilled labourer was 74 fillérs per hour, they earned significantly more than the cost of bread. In contrast, in Budapest an average female day labourer at mechanical industry earned 25 fillérs, a skilled labourer earned 55 fillérs while bread cost 38 fillérs. Thus, living conditions in Budapest were significantly worse (Hungarian Yearbook of Statistics 1938).

Besides salaries, in kind benefits were not able and inhabitants of the colony were eligible to receive these to a larger extent than those that lived elsewhere. These benefits amounted to 2 to 5 per cent of the salary. Workers lived in houses built at the colony. They were allowed to stay until they retired that is until they were capable of working. After that date they had to leave. Company distributed flats considering the number of years worked, position, effort and marital status. There were big differences between day laborers, unskilled workers, skilled workers and foremen. Only skilled workers and those in superior positions were entitled to flats in the colony. Others commuted or lived in other parts of the town. Workers' houses were up to the standards of the time and their walls were built of brick. Size, furnishment and distance between the flat and the works reflected status and how long has one been employed at the works. Workers did not pay rent and they only had to pay for a part of expenses including garbage and chimney sweep. Rent was the same in all three colonies (Salgótarján, Ózd, Borsodnádásd). For a one-room flat workers had to pay 1 Pengő per month, for a 2-room flat they had to pay

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

2 Pengős. There were, however, significant differences in terms of fuel allowances. Workers were entitled for more coal in Ózd and Borsodnádásd than in Salgótarján and Ózd was the only place where foremen were eligible for firewood free of cost. In other places the company distributed firewood at the price it was purchased. Since Ózd was the largest premises of the works it follows that we find the most differentiated structures there. Fuel entitlements were regulated according to size of flat, and hierarchy at the workplace. In contrast, in Salgótarján and Borsodnádásd only the number of rooms were considered. Although electric lighting was free in all three locations, workers were allowed to use two pieces of 40 W bulbs at Ózd, while two 25 W ones in Salgótarján and only one at Borsodnádásd. There were differences in terms of the size of plots as well. Ózd each inhabitant of the colony received 77 square feet, in Salgótarján only those were entitled for any land who did not have a garden and the size of plot was about 25 square feet. At Borsodnádásd workers received land only if it laid right next to the colony, although in that case they may have worked a land of 140 square feet.

Working hours and working conditions are important issues as well. The first document that mentioned 8 hours working day and maximized the number of hours worked per week at 48 hours dates from 1919. However, a piece of regulation was not sufficient for making the 8-hour day a practice. At the company at Rimamurány a decree no. 91 dated to 19 December 1918 and the related order no. 11 dated to 11 January 1919 regulated working hours, the 12 hours shifts remained a practice in certain areas during the interwar period.⁵

At Ózd, the 8-hour shift was a general rule in 1938. It was exceeded only in exceptional cases. At the same time, there were units, such as the workshop, at Salgótarján where the working week was 58 hours long instead of 48 hours. Eventually, 8-hour shifts were introduced in Salgótarján in the beginning of 1939 (MNL OL Z 371 52. cs. weekly reports, 2nd week of March 1939). Regulations concerning holidays did not apply to factories that worked incessantly, however there was extra pay for hours worked on holidays and Sundays. Overtime, that is hours worked beyond 8 hours per day or beyond 48 hours per week were compensated with extra, too: 25% on weekdays and 50% on Sundays and holidays (MNL OL Z 371 121. cs. 16 December 1937. II. Work on Sundays and holidays, overtime).

Law no. 262 of 1 July 1921 regulated paid leave (MNL OL Z 371 121. bundle. 16 December 1937 III. Paid leave). A worker had to right for 5 days of paid leave if he had been employed for 1 to 5 years, 7 days of paid leave after 5 to 10 of employment and 10 days after 10-15 years of employment. In case a worker had been employed for more than 15 years, she was entitled for 12 days of paid leave per year. If a worker

⁵ Collective contract between mining directorate of Rimamurány-Salgótarján Iron Works, assisted by league of mines and smelters of Slovensko co. and the miners of Czechoslovakia, assisted by the district mine council of Bratislava. Part I, Working hours MNL OL Z 371 121. cs. 16 December 1937.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

was employed for at least two weeks, he was eligible for one week of salary even if he could not work for some serious personal reason unless he caused such an obstacle on purpose or out of carelessness. Such personal life situations could be if his wife gave birth, burial of family member, wedding or being enlisted for military service.

Working conditions were just like in 'Hell'. White-hot steel created extreme heat not only in the furnaces, but also in the rolling mills and in the forging factory. Protective gear was minimal, workers worked steel with their hands, using only hand tools. Cranes were only applied for moving heavy items that human force could not move. Péter Nagy found that among smelters many workers suffered from retinosis that resulted in loss of eyesight (Nagy 2012).

Although I did not find similar data for Salgótarján, we may assume that extreme heat caused this illness there too. The hospital ordered artificial eye balls, besides spectacles, on a regular basis.⁶ Interviewees could not tell me why a person would lose their eye sight? However, memory kept a child with polio and three blind people or ones that had very weak eye sight as examples of serious illnesses and disabilities. Interviewees said that one of the three blind lost his eyesight in World War I, while they could not give reason for the other two cases. The company employed all the three as full time workers. *“There were two blind people that worked in the factory. They used to come from the Liptay lane and their task was to put nails into a nailcase. They put nails together for mine-waggons and wagons. The company employed them for 8 hours a day and they would walk to the casino in late afternoon. As far as I can remember, they walked with sticks.”* (Excerpt from interview with N. Géza¹⁴. October 2014. Private collection of the author.) It is certain that before World War II workers mostly worked without protective gear. My interviewees' tone and gestures suggested that even if there was a protective gear, it was considered manly not to use them. *„I do not know where my grandfather started to work, but before his accident he worked at the hot mill in 2x12 hours shifts. Once he stepped out of the loop too late and the fire snake caught him below his knees. (Hot mill consisted of two rolls. There was a 50 meters distance between the two. Workers placed white hot steel in the rolls and when it came out from the mill, the turner lifted it above his head as if it was a lace, turned it around and placed it back to the rolls. This is how steel became steel bar then steel wire.) After his recovery he worked at the case making factory until his death.”* (Excerpt from letter from Géza N. to Péter Liptay regarding the manuscript of Rima Sirató 2012. Private collection of the author.)

Industrial supervisors of the district of Budapest regularly visited factories in Salgótarján. 26 October 1937 the supervision found working conditions generally good in Salgótarján's factory, however he still gave a recommendation consisting of 17 items. From the point of view of safety he noted several times that there needs

⁶ For example: MNL OL Z 371. 62. cs. S 45/3 12 June 1939.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

to be boards calling attention to closeness of machines and the danger they posed. Item no. 13 of the list contains a line underlined with pencil, *„There should be more showers, toilets and dressing rooms. The layout shall be presented to the district level industrial supervisory authority before execution.”* (MNL OL Z 371 61. bundle Taxes, excise, benefits, 26 October 1937). The company acted quickly and the layouts were prepared in the same year. The budget included 38 000 Pengős for the purpose. They wished to build the washroom at the smelter at the cost of 12 700 Pengős.

Taken altogether, work at the steel making factory of Salgótráján required high concentration as work involved several risks and was exhausting. As was the case in both Ózd, and Borsodnádasd, labourers for the Rimamurány-Salgótarján Ironworks Corporation maintained a set of internal workers' welfare institutions. Colony residents were given the opportunity of gaining health and accident insurance, along with membership in a pension fund, and also had access to company-maintained vacation resorts, hospitals, orphanages, and retirement facilities. The company provided opportunities for recreation, leisure, aspects that are still in vogue today. Employees were tied to factory through a number of linkages. They were in contractual relationship as employer-employee and as owner-tenant of flats. At the national level, mandatory insurance and the problems of employees and trade unions showed that Hungary too entered what Zsombor Bódy called the „age of society” (Bódy 2004). At the same time, workers of the colony of the steel workers experienced long working hours and unconditional service to the company in return for material and social security for themselves and their family that exceeded national average. This is in contrast with Zoltán Szabó's view of what he described as the „Rima Empire” where workers lived „under the dictatorship of the company.” (Szabó 1938: 152)

Generations were attached to the steel works, so-called workers' dynasties emerged at the colonies. Ageing former workers still talk of themselves as „of Rima” when they tell about of pre-World War II steel works. Belonging to the works became part of their identity. The period of communist dictatorship after World War II, nationalization of the works and Socialist 'modernization' created trauma at the colony. Socialist heavy industry organized production and life of workers based on a different ideology and they denounced workers that were loyal to the capitalist company as „worker aristocrats” and they marginalized them. Their status gradually improved as their professional knowledge was indispensable for production. Subsequently, political changeover and privatization of the 1990s doomed them. The last representatives of workers' dynasties had to struggle with unemployment that had been unknown to them. The last inhabitants of the quarter have to witness the wrecking of 19th century factory buildings of the company that was made to bankrupt. The authors current research focuses on the social, social psychological changes and changes in lifestyle that arise from all these.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

References

- Balázs, L. (1978): Adatok és összefüggések a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű salgótarjáni (acélgyári) népiskolájának történetéhez (1870–1920). Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IV., Salgótarján, Nógrád Megyei Történeti Múzeum. 143–156.
- Balázs, L. (1979): Adatok és összefüggések a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű salgótarjáni (acélgyári) nép- (elemi) iskolájának történetéhez (1920–1948). Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve V. Salgótarján, Nógrád Megyei Történeti Múzeum. 117–138.
- Balázs, L. (1980): Adatok a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság iparostanonc–iskolájának történetéhez, Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VI. Salgótarján, Nógrád Megyei Történeti Múzeum. 161–176.
- Balogh, Z. (2012): „Dalra, dalra, ünnepeljünk hát!” A salgótarjáni acélgyári olvasóegylet dalkörének emlékei 1923–1942. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXXV. Salgótarján, Nógrád Megyei Történeti Múzeum. 81–104.
- Bikkal, D. (1941): A társadalombiztosítástan története: A társadalombiztosítás elmélete és politikája. Budapest, [kiadó nélkül].
- Bódy, Zs. (2003): Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938. Budapest, L'Harmattan.
- Bódy, Zs. (2004): A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján. Aetas, 19/1. 5–30.
- Bódy, Zs. (2010): Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Dullien, F. (1928): A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság szociális és kulturális intézményeinek ismertetése, Munkügyi Szemle 1928/11. 149–180.
- Gyáni, G. (1992): Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja. Budapest, Magvető Kiadó.
- Lizsnyánszky, A. – Hortobágyi, A. – Erdős, I. – Csabai, J. (1968): A Salgótarjáni Kohászati Üzemek száz éve 1868 – 1968. Salgótarján, SKÜ.
- Magyar Statisztikai Évkönyv (1938): Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, Athenaeum.
- Nagy, P. (2012): „Ahol a vállalatvezetés volt az úr...”. A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. szociális és jóléti intézményrendszere Ózdon. Korall 13/49. 17–36.
- Nagy, P. (2015): A gyári munkás és az egészség: Betegségek és balesetek a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. ózdi munkásai körében. In: Gyimesi, E. – Lénárt, A. – Takács, E. (szerk.): A test a társadalomban. (Rendi társadalom –

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

- polgári társadalom; 27.) Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 193-203.
- Rima [without author] (1913): A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság és társvállalatai jóléti intézményeinek ismertetése, Budapest, RMST Rt. Private collection. Alfréd Tetmajer general manager's papers–Zoltán Nagy's documents.)
- Szabó, Z. [1938]: Cifra nyomorúság. Budapest, Cserépfalvi Kiadó.
- Szvirček, F. (1993): A Salgótarjáni Kohászati Üzemek 125 évének története 1868–1993. Salgótarján, SKÜ.
- Várkonyi–Nickel, R. (2015): „Rimai Salgótarján”. A „Rima” munkástelepei és munkálakásai Salgótarjánban (1871–1945, ETHNOGRAPHIA 126:(4) 597–616.
- Várkonyi–Nickel, R. (2017): *Rimaiak a gyárak völgyében. Egy salgótarjáni munkáskolónia társadalma az államosítás előtt.* Budapest, Néprajzi Értekezések 6., Magyar Néprajzi Társaság.

Archival Sources

- Papers of the Mayor of Salgótarján 1922–1945, Fond no V, Nógrád County Archives of the Hungarian National Archives (hence forth MNL NML)
- Hungarian Industrial Companies – Papers of the Rimamurány–Salgótarjáni Iron Works Co. – Steel Factory of Salgótarján 1868–1947. MNL NML XI. S 14.
- Papers of the Rimamurány–Salgótarjáni Iron Works Co. – Papers of the Management 1881–1947. Hungarian National Archives Country Archives (hence forth: MNL OL) Z 371.
- Official Documents of the Rimamurány–Salgótarjáni Iron Works Co. 1881–1947. MNL OL Z 366.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

“to work only precisely, nicely...”¹

**The brigade logs, as sources of the research
of the working class of the Hungarian large-scale industry
in the second half of 20th century**

ANDRÁS KISS²

ABSTRACT

Brigade logs have got rather little attention in the economic- and social history researches of the decades since the regime change. However, by appropriate source critique and by joint use of other type of sources we can gain very useful information from them. And we could say, that neither they had been used as quasi-sources for the history of the socialist enterprises in the course of pre-1989 researches in the field of the history of factories and enterprises. The obvious reason for this was that during the active period of the socialist brigades the logs in better cases were being administered in a systematic way, and provided with different notes. In the present study I try to explore the possibilities for interpretation and analysis of this type of source, and then I attempt to discuss – through the analysis of the examples of two enterprises of the vehicle industry – the possible ways of their use. I think that the brigade logs, alike as the registers, which could provide aid for the elaboration of the social history of the Hungarian large scale industry, may contribute to the better understanding of the movement, to the research of working-class life, and to the reconstruction of roles within the different social groups.

KEYWORDS: *brigade logs, Hungarian large-scale industrial workers, emulation, socialist collective, social relationships, community life, local societies, state socialism, competition movement*

ABSZTRAKT

„dolgozni csak pontosan, szépen...”

A brigádnaplók mint a magyar nagyüzemi munkásság kutatásának forrásai

A rendszerváltás óta eltelt évtizedek gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásaiban igen kevés figyelmet fordítottak a brigádnaplókra, pedig megfelelő forráskritikával és más forrástípu-

¹ In Hungarian: “Dolgozni csak pontosan, szépen...” A line of a poem „Ne légy szeles” (Don’t be perky...) of Attila József (1935–1937). In: *József Attila összes versei*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 475. p. Some lines of this sort poem became one of the slogan of the socialist brigade movement. The slogan was taken up by the „Vérmező Szabad Május 1. Szocialista Brigád”, who worked in horticulture. (Kósa N. Judith 1995: VIII.).

² Historian-chief archivist.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

sok együttes alkalmazásával igen hasznos információk nyerhetők ki belőlük. Az is elmondható, hogy a rendszerváltást megelőzően az üzem- és vállalat-történeti kutatások során sem igen használták a brigádnaplókat, mint kvázi vállalat-történeti forrásokat. Ennek nyilvánvaló oka abban kereshető, hogy ameddig a szocialista vállalatok brigádjai működtek, a naplókat jobb esetben rendszeresen vezették és különböző bejegyzésekkel látták el. Jelen tanulmányban megpróbálom körüljárni ennek a forrástípusnak az értelmezési és elemzési lehetőségeit, majd két járműipari vállalat példán keresztül azok felhasználásának lehetséges módjait. Hasonlóan az anyakönyvekhez, amelyek segítséget nyújthatnak a magyar nagyüzemi munkásság társadalomtörténetének feldolgozásához (Valuch 2017: 603–612), úgy gondolom, hogy a brigádnaplók is hozzájárulhatnak a mozgalom jobb megértéséhez, a munkáséletmód kutatásához és a különböző csoportokon belüli szerepek rekonstrukciójához.

KULCSSZAVAK: brigádnapló, magyar nagyüzemi munkásság, munkaverseny, szocialista kollektíva, társas kapcsolatok, közösségi élet, lokális társadalmak

Approaches

The roots of the socialist brigade movement reach back to the stakhanovite movement of the 1950s, which – with regard to its character as a movement and its economic purposes, significantly differed from the brigade movement. To such an extent, that while the stakhanovite movement rewarded the achievements of the individuals, and worked as an individual incentive, the socialist brigade movement focused on the accomplishment of the working community. There were published many books and studies on the stakhanovite movement, both in Hungary and abroad. We must emphasize among them the value of the work of Mark D. Pittaway, who explored in his works thoroughly the origin of the movement, and the role of the workers in it (Pittaway 1998, 2003, 2012). It is important to mention the work of Lewis H. Siegelbaum, who made his central task the presenting of the quantitative-productivity aspect of the work-policy if the stakhanovite movement originated in the Soviet Union. The movement's significance as a symbol of a shift in official Soviet priorities, from construction of the means of production to intensive use of capital and labor, is emphasized in this analysis (Siegelbaum 1988).

The first summary book about the socialist brigade movement was published rather early, this book laid down that the socialist brigades were fundamentally a social movement, and it had originated in the work emulation. The number of brigades partaking in the movement was 54 thousand in 1962, and the workers participating in them was approximately 570 thousand (Szocialista brigádmozgalom [The socialist brigade movement] 1965). According to Tibor Valuch the brigade movement of the Kádár-period can be interpreted as a "mild" form of the Stakhanovite movements of the fifties (Valuch 2002). The brigade movement, as almost all social initiatives, also had its own slogan. The slogan: "*szocialista módon dolgozni, tanulni és élni*" (working, learning and living in a socialist way) expressed the view and way

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

of life, offered by the Party for the working class, as an ideal to be followed. The central element of this way of life was the work. In that sense this movement didn't make a distinction between the manual, physical work and the administrative or mental work. Thus a great number of the socialist brigades was formed of people employed in the administrative sphere, although in the beginning the movement was primarily a movement of industrial production and then one of the everyday factory life. The authoritative, official socialist literature deals separately with the forms of brigade meetings and the requirements of the administering of the brigade log too (Szocialista brigádmozgalom 1965). But the importance of the brigade log as a historical source was emphasized for the first time perhaps by Miklos Ince, during his historiographic and methodological researches, when the factory history of socialist "type" still was in its heyday (Ince 1978). Ince expounds in that work, that the brigade log was an important achievement of factory historiography. A log – as he himself didn't declare, but referred to it – could be made by the factory workers, or by anybody, who was a member of some brigade, furthermore it could be written by the "chronicler" of the enterprise.³ According to him the brigade log is a source for "scientific historiography" and a genre of factory history, by which he wished to hint to the fact, that the brigade logs could be used as sources by the "amateurish" "factory historians" of the socialist enterprises, who focused primarily into the micro-historical research.

The factory history-writing of the Kádár regime produced – obviously for firmly ideological reasons – a whole lot of articles and studies about the topic of the socialist work-competition and brigade movement. But the subject of these works was merely the description of the history and achievement of this or that allegedly "exemplary" socialist brigade, and the emphasizing of the *raison d'être* and productive role of the socialist brigade movement. Beyond the general requirement, that the brigade members should live in a "socialist way" and make regular reports about the journeys and work-competition commitments, they did not formulate – apart from a few exceptions – concrete answers about the possible use of brigades and brigade logs. Thus we could regard as fresh spots those studies and articles about socialist brigade movement, in which some sociological methods were flashed. The research related to the Ganz-Mávag Mozdony-, Vagon- és Gépgyár, which was done at the enterprise in 1967–68 (Hajdu 1968), or the longer study of László Hoffman about the cultural work of the workers' brigades of the Finomkerámiaipari Művek (FIM), should belong to this category (Hofmann 1979).

The presenting of the historiography of the topic were far from complete, if we wouldn't mention the researches of the 1970' and 1980's, although in the historical

³ If we turning some brigade logs, their decoration is striking, the work of their makers are on almost the level of an artist.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

literature of these decades we could find only a few work containing significant information. This is obviously due to the fact, that the historical works of the age had to draw the picture of the “self-conscious” worker, totally committed to the communist ideology. Contrary to the historical research we could gain a more realistic picture about the workers on the basis of those sociological researchs, which deal with the social situation and conflicts of the working class. István Kemény for instance touched upon many of his works the question of the life- and work-strategy of the working class, which perhaps is the topic nearest to the brigade movement. (Kemény – Kozák 1972, Kemény 1990). But we could list to this category the book of Miklos Haraszti, with the title *Darabbér* which flashed some snapshots about the life problems of the working class (Haraszti 1978).

When we turn to the contemporary sociological research works and try to ponder their relative values, we must highlight the works of Eszter Zsófia Tóth. She sought answers – applying the methods of oral history and microhistory for the question: what sort of effect had had their State Award (Állami Díj) as a socialist brigade for the individual life of the members of the “Felszabadulás” (Liberation) brigade of the Budapesti Harisnyagyár (Stocking Factory of Budapest). Eszter Zsófia Tóth also had a further question: how did the honoured members represent themselves in the post-socialist social environment, after the regime change (Tóth 2003, 2007). I think that her study and book is the only and one detailed analysis of the everyday life of a workers’ brigade. The comparative works of Eszter Bartha, deploying examples of socialist brigades of East Germany also fit into the series of these sort of researches. Eszter Bartha analyses in these works the formation of institutional, social and personal relation inside the socialist enterprises, the spaces and purposes of the various brigade events and communal life, building her work on her interviews with the one-time workers of the Carl Zeiss, and Rába of Győr, and brigade logs (Bartha 2008, 2013). Csaba Csóti, in his source publication also called the attention to the value of logs as historical sources, analysing the entries of a brigade log (Csóti, 2003). We could see from the above lines, that there are only a few historical works, which consciously apply the brigade log as a historical source. According to my opinion it would be a mistake, if we use the brigade logs primarily as sources for the history of production. Thus I think that the brigade logs should be used as auxiliary sources for the exploration and documentation of this or that career.

The brigade log as a historical source for the history of production and for social history

What sort of tale do the brigade logs tell? How can they be used for the exploration of the production- and social history of not only the workers of the large-scale factories, but even that of the working class employed in small-scale industry? We

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

should give a composite answer to that question. On the one hand the log is a basic source for the history of the given factory, but it also had an important role in the reconstruction of the life story on the individual persons, as in the exploration of the informal social connections. The brigade logs also betray the working mechanisms, customs and habits, private life and friendships of “societies” of the enterprises. However, when we research these documents, and interpret their data, we also must consider, that the members of the group – without regard whether the entries are about their private life or about the brigade – always were connected by their shared workplace. The workplace and membership in the socialist brigade meant for many not only the source of their living, but a company of friends too. This was highlighted by the leader of the brigade “Egyetértés” (“Unity”), who were the “heroes” of the socialist feature film titled “Második otthonunk – a munkahely” (“Our second home – our workplace), made in 1978.⁴ We could speak generally that the members of the brigade knew much more about each other, than their colleagues outside the brigade, the obvious cause of which was, that the members had spent much more time together than with the other workers of the enterprise.

If we analyse the data of the brigade logs about the history of production, we should note, that already the handbook about socialist brigades published in 1965 mentioned with regard the brigade logs the danger of schematic description, and also the problem that many workers regarded the writing of the brigade log as a superfluous administrative activity. The handbook gave some guiding examples for how and what should be introduced into the log. The list and the important data, including their professional skills and educational degree belonged primarily to these, the resolutions of the brigade meetings, and all events related to the life of the brigade. (Szocialista brigádmozgalom 1965). For example, in the logs we could find extended descriptions about the competitive commitments of the members. These information, depending on the education qualification and scope of activity of the members, were not necessarily related to production. Thus for example in the wage department of the Ikarus Karosszéria és Járműgyár (Ikarus car-body and vehicle factory) there was only one log administered, in which competitive commitments of all the brigades occurred.⁵ Its specificity was, that the brigades had been competed with each other since 1965, and their scoring had been based on a predefined

⁴ Imre Antal (1935–2008), who was a reporter and presenter gave in this film, mustering a guard of famous actors, a satirical panorama on a working day of a Hungarian plant, on the issues occupying the workers and on the manifestations of the hierarchy within the enterprise. In the feature film the brigade „Egyetértés” also got a role, who couldn’t agree in just that question, how to share between each other the profit produced by them. <http://www.youtube.com/watch?y=Y4VquqLGOK8> (The time of the last download: 5th, September 2018).

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (further on: MNL OL). XXIX-F-187-r, Ikarus Karosszéria és Járműgyár, unarranged papers, Box 79. There worked four brigades in the department, their names were Dobó Katica, Béke, Szabáság and Kató Hámán.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

evaluation schedule. Because the workplace in question was a wage department, most of the competition commitments were related to the wage accounting, the reducing of the percent of accountancy errors (for example at the computation of the bonus of the workers). Among the commitments there were such ones as the meeting of the deadlines for closing or the reduction of the number of delays, these were tasks belonging not only to the obligations of the administrative employees, but to that of all sort of the workers. If we read today these documents, we perhaps may find curious the proposals whose purpose was the fulfilment of the factory-plan, while the fulfilment of the plan was the original task of the enterprise – without any sort of specific commitment. The fact of plan-fulfilment also was recorded in the brigade logs; from which we could get a picture about the results of a given period of time.

The case of one of the brigades of the Csepel Autógyár (“Csepel Automobile Factory”), another enterprise of the vehicle industry, closely cooperating with the Ikarus in the manufacturing of car-floor-frameworks is also worth of examination. The brigade movement of the car factory had been making an important numerical progress from the end of the fifties. In 1959 3, in 1969 139, and in 1975 already 490 brigades were active in the enterprise. The number of their members was 24 in 1959, 1500 in 1969, and 5387 in 1975 (A szocialista munkaverseny évkönyve [Yearbook of Socialist work competition] 1975). The “Fürst Sándor⁶ Komplex Szocialista Brigád” had been formed in 1975, with 15 people, in the “B” plant of the car factory, manufacturing auto buses, and it acquired the title of Socialist Brigade in 1973, and in 1978 the title of Vállalat Kiváló Brigádja (“Excellent Brigade of the Enterprise”).⁷ In their brigade log in 1982 we could find their concrete commitments, specified in numbers of work pieces to be done, the number of “produced” work hours, allocated to the labour, the degree of fulfilment (in percent) of the plan for the first half year, and the number of the complete Ikarus car floor framework made in the plan (detailed according to their different types).⁸ The data series entries in the log – if we compare the data of commitments and the data of fulfilments – make possible a comparative analysis of the production data of the brigade. But we should add, that the examples of the two different brigades of the two factories are excellent

⁶ Sándor Fürst (1903–1932) was a Communist activist. The authorities, despite of his innocence, accused him by the perpetration of the Biatorbagy attentat, and he was executed on 29th July, 1932 together with Imre Sallay.

⁷ The brigade assembled between 1975 and 1985 61 300 mobile autobus floor framework for the Ikarus. They reduced by their inventions the time of assembly from 72 labourhours to 36 labour hours during these ten years, by which they achieved a saving of 8,7 million forints. The brigade and its five oldest member got in 1985 a State Award (Állami Díj). *Népszava*, 3 April, 1985. p. 4., and 6 April, 1985. p. 5.

⁸ The brigade log of the „Fürst Sándor Komplex Szocialista Brigád”, 1981–82, the property of D. F. I thank in that way to Attila Jósza, that made available for me the data of his research and the interview made with D. F.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

means to illustrate the very differential way of the recording of the data. We could gain valuable results from these data – without regard of which of the brigades we wish to analyse – if the types of quarterly commitments were the same.⁹ Such sort of analysis may be possible, because each of the brigades generally made the same sort of tasks in the plant for a long time. Thus the data content of the brigade logs may be regarded as relatively static. Thus the task of the “Fürst Sándor Complex Socialist Brigade” was to manufacture the Ikarus car floor frameworks, and in the wage department of the Ikarus the wage accounting was a permanent task. It is important to note that there is some sort of identity between the commitments of these two brigades. To see this identity, or similarity we should only to examine the commitments with regard to the reduction of the number of delays, to the patronizing of the schools and kindergartens, to the renovation of playgrounds and other similar commitments. But it is important to acknowledge, that these proposals of the enterprise were not specific, individual ones. They were generally defined on the basis of the directives of the workplace organization of the Party, and then the members of each of the brigades turn them into concrete tasks, on the basis of the assessment of the local needs.

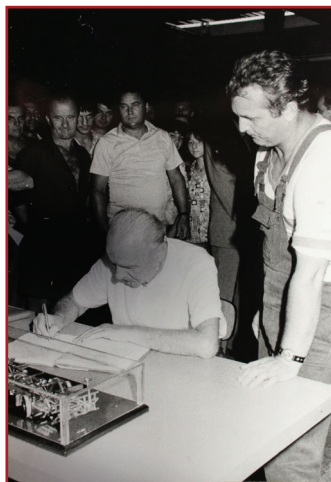
We get a more differentiated picture about the “support” of the superior organs, on the basis of the opinion of the brigade “Beloianis”, working on the vehicle manufacturing and assembling technology department of the Csepel Autógyár. The leader of the brigade, in his interview touches upon the administration of the brigade log, but it is much more essential his way of thinking about their work and its control “from above”: *“The brigade log is almost an unmatched one. Its cultivated writing, the entries full of significant content tell all more important events of the collective formed eight years ago. Did you see the notes of the controlling organs of the enterprise? They give only their names. This is precious little. They wrote neither their opinion, nor criticism or proposal? Thus how can we know, whether we made a good work or not?”*¹⁰ The leader resented just that the supreme organs of the enterprise dealt very little (if at all) with them, and they didn’t get feedback on their work, and commitments. Generally, the use of the brigade log makes possible to measure the performance of the group(s), but it should be lay down, that essential information about the production of the enterprise as the whole couldn’t be gained from the logs. Thus the data should be examined at the level of the brigade in question, or – as we saw in the case of Ikarus factory – on the level of a department or a group.¹¹

⁹ The brigades made their commitments quarterly and they formulated new commitments when they evaluated their performance.

¹⁰ *Fényszóró*, 11 June, 1975. p. 3.

¹¹ The enterprises in their accounts made for their superior organs touched proudly upon the quantified commitments of their brigades and their performances and they summed up all the data.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

János Kádár writes a note in the log of the Fürst Sándor Komplex Szocialista Brigád on his visit at the Csepel Automobile Factory.¹² Source: the property of D. F. 22 July, 1982

When we analyse the data we should take in account that the brigades made their commitments in many cases for a bonus, or monetary reward. The handbook of the brigade movement observed in 1965, that some brigades expect rewards not only for their good production results, but for their learning, or cultural activity, or for their social work too. They express rather harshly their opinion about this: *“How an improper practice would be, what a distorting picture would be formed about the socialist brigade movement such a method, when the brigade member, after finishing the eighth grade of the elementary school, introducing his certificate, would demand monetary demand for his good exam results.”* (Szocialista brigádmozgalom, 1965: 73). However, in the brigade logs we obviously wouldn’t find any reference to all of this, we see only the recognition of the degree of collective and infidel competitive commitments, the honoured performance, esteemed by the community.

This recognition resounds in the articles of the *Fényszóró*, where their performances were evaluated, or just the manager of the enterprise wrote a letter to the brigades, thanking their social work.¹³ Thus the data series of the brigade logs and other information are completed by the interviews with their one-time members. According to the account of D. F., the members of the “Csepel Autógyár

¹² Kádár János a Csepel autógyári látogatása során bejegyzést ír a „Fürst Sándor Komplex Szocialista Brigád” naplójába.

¹³ *Fényszóró*, 1 January, 1975. p. 1.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

Fürst Sándor Komplex Szocialista Brigád” were not led by profit motive, or if so, this was only a secondary consideration.¹⁴ It should be noted, that the oral history source could be support by a written one too. Z. L., the leader of this brigade, expressed sincerely their intentions in his letter responding to G. I., a disabled miner of Komló, who did ask for a wheelchair with electric motor. *“We took the initiative to help other of our own decision, to help those people, who are standing in need of that. We did this until now, and we will do in the future too. But we wouldn’t do this, if were compelled to do by someone. True human help cannot be substituted neither by a directive of the general manager, nor by the intervention of the TV.”*¹⁵

It is important to emphasize, that we could treat with the appropriate source criticism the interviews made *after* the system-change. For the participating in the brigade movement hadn’t meant the same thing in any case in the state socialism, or immediately after that what it did in the time when the interviewee recalled their memories about it. The analysis of their interviews and the drawing of the conclusions demanded circumspection. For the interviewees (the former members of the socialist brigades) are inclined to re-evaluate in the mirror of the experience of the system-change their former life and their part in the socialist brigade movement.

Fundamental points for sociohistorical analyses

Eszter Bartha in her study describes that the socialist brigade movement served much more community purposes, than the interests of production, and we could rely in the research of communal life in the brigades primarily on the interviews (Bartha 2008). She got to the conclusion in the course of analysis of the brigade logs found in the archive of Carl Zeiss factory, that the movement served primarily the building of communities, and not so much the production.¹⁶ Obviously this was true, but in the beginning – at least in Hungary – supposedly it was not the purported goal of the movement. The handbook about brigade movement calls the socialist brigades “as the most active promoters of the economic development”, which, through the increasing of economic performance, improve its quality too, and made commitments for savings too. Beyond this they add, that the immediate purpose of the brigades was the training of the members, and of the workers who were still not members, for

¹⁴ Interview with deputy brigade leader D. F. from the Csepel Autógyár, 3 November, 2016. Made by Attila Józszai. D. F. got into the factory as a carpenter skilled worker, but he didn’t take up a position in his own profession, but found his first job in the Hajtóműgyár within the car factory.

¹⁵ A letter of Z. F. brigade leader to G. I., without date. (The property of D. F.).

¹⁶ He founds his statement only on the logs of the „Salvador Allende” brigade, which was the only one which survived in the factory archive. But in the case of the Rába enterprise the examination of the brigade logs lacked. and it was substituted by the sources of the MSZMP Magyar Vagon és Gépgyári Bizottsága related to the brigade movement.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

work, work discipline. This supports my claim, that in the beginning the production was the first priority of the movement.

For the socialist state power all of these objectives meant the pledge of surplus production. János Kádár,¹⁷ the first secretary of the Hungarian Socialist Workers Party (MSZMP) at the first national conference of the leaders of socialist brigades drew his opinion with the following words: [...] *“I see the true future in that sort of socialist brigade, in which the worker made his mark on the product, and it may go to the consumer, or to the foreign buyer, whether sell it to a friendly socialist country, or to the capitalist market, it is a guaranteed commodity of good quality.”* (*Szocialista brigádmozgalom 1965: 103.*). When and why the main emphasis in the movement was taken over by the building of communal, social life – this is not a question which may be answered by this study. Nevertheless, we could say, that the brigade logs, on which we based our research make witness about an effervescent communal life, which – at least in a part of the cases – lacked the “socialist” character, lacked any political content.

On the question that what do the brigade logs betray, those who have an interest in social history may formulate more than one answer. Given that the brigade movement served primarily the strengthening of the factory communities, let's have a look at the possibilities for using the logs as social history sources. When we approach the sources, it is worth to be examine, what sort of fundamental commitments, concerning the different dimensions of community life are contained in these logs. Starting from this we could get a much clearer picture about the use of this many-faced source, and we can even regroup the materials according to our purposes. We can have met in the brigade logs for example commitments with a cultural character, among them there are the further education of the members, visits to movies, cinema and museums, participation in excursions and the holding of the “brigade evenings”. When we examine the brigade logs of both of the examined vehicle enterprise it is striking the activity of the members. Eszter Bartha in her researches got to the conclusion that the communal life of the brigades was not purely nominal, but the members actually took part in the events organized by the brigade (Bartha 2008). Obviously we may not claim, that the brigade program was complete free of politics, but this much depended on the character of the event. It should be noted, that more of the above mentioned cultural commitments were permeated by political content, especially if they concerned the political education of the members. As for the commitments with a cultural/leisure time character, we can extend our examinations to the postcards found often in a big quantity in the logs. In the brigade log of the Ikarus wage department quite a few postcards tell

¹⁷ János Kádár (1912–1989), Communist politician, minister of state in 1958–1961, president of the government in 1961–65, the first secretary of the MSZMP between 1957–1985, high secretary of the Party in 1985–1988, and the president of the party in 1988–89.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

about the domestic and foreign journeys of the workers. The visual sources found in the logs can lead us to the system of the holidays organized by the enterprises and the trade unions, as Tímea Bata also hinted to this (Bata 2008). However, we should add to this, that the reception of the foreign journeys of the workers among their colleagues – their possible envy and other emotional reactions – are not reflected in the logs. In that case we should turn to the method of the oral history.

Eszter Bartha established in her work, that we could get a real picture about the communal life in the brigades primarily from the interviews (Bartha 2008). But we could only partially agree with her statement, despite that in the above mentioned special case we really had to resort to the material of the interviews. Although the oral resources are indispensable source for controlling the information of the brigade logs, when we explore the communal life of each of the brigades, we should devote attention to the factory journals of the enterprises too. We should use them all the more, because the factory journals have a predilection for articles about the socialist brigades, and set their results as examples for all workers of the enterprise.¹⁸

Furthermore, we may gain some insight through the brigade logs into the attitudes and way of life which was described (and expected) by the state power as “socialist humanity” and “socialist habits”. Thus, according to my opinion, we have arrived to the allegedly most successful role of the socialist brigades, to the examination of the different dimensions of the communal and social relationships. Eszter Bartha, who examined the East-German socialist brigades, establishes, that her interviewees following the regime change remembered much more gladly to the life in the one-time socialist brigades in the German Democratic Republic (GDR), as the power of Honecker, which they didn’t wish back. Bartha’s conclusion was that the socialist community building worked expressly successfully, her interviewees told her, that the communal spirit and the solidarity between the colleagues had been much stronger in the age of the GDR than in the period following of the reunification (Bartha 2008). Bartha of course gives the appropriate answer to the question, how and why could the brigade movement be so successful. She believes, that despite of the institutional support provided by the power to the brigades, the workers could take part in the community life, that they “*didn’t identify themselves neither with the Party, nor with its politics.*” (Bartha 2008: 248). Moreover, Bartha draws the conclusion from the interviews that the local and workplace collectives was regarded by the workers as stages of the communal life free of state control.

The state power didn’t conceal its standpoint concerning the members of the brigades, when there was a discourse about providing individual and communal

¹⁸ From another point of view the possibilities given by the lifepath-interviews, among them the reconstruction of the life of the community, are more and more narrowing because of the death of the former members of the brigades.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

help: *“They sacrifice their leisure time in the interest of their fellow-men and not sparing any effort, making many times even financial sacrifices, manage the everyday affairs and troubles of the people. They are people of a new type, people of a higher order, they are the standard bearers of human progress, of socialist humanism”* – penned the author of the handbook (Szocialista brigádmozgalom 1965: 153.).

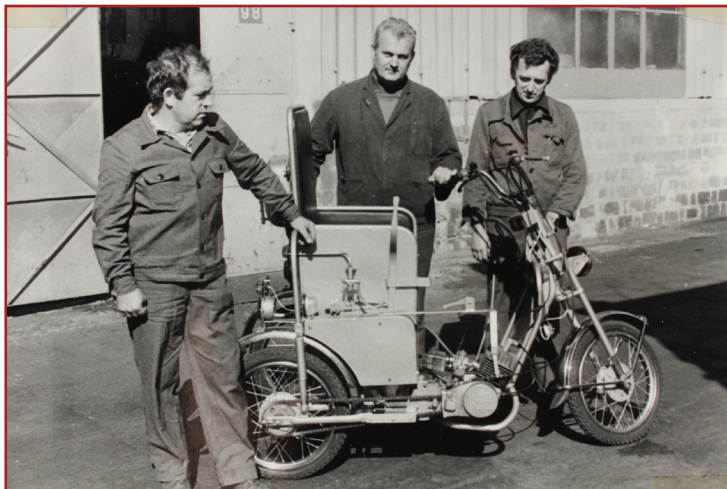
In the brigade logs of the Csepel Autógyár “Fürst Sándor Komplex Szocialista Brigád” there also could be found the offerings of the brigades for communal purposes, among which there belonged the patronizing of kindergartens, schools, regular participation in blood donation, visiting the sick, attendants on class trips, family journeys, organizing programs for children’s day within the enterprise, or the cleaning of the public premises.¹⁹ We could find in the brigade logs many references to the close, friendly relationships among the members of the brigade in the car factory. One of the prominent stages of this was the participation in the family house constructions of the members. The brigade logs generally report that the construction materials, the worktools and the means of transportation necessary for the private construction were “claimed” legally by the brigade members from the car factory. However, as Tamás Bezsényi also hinted to this in his explorations about the Csepel Automobile Factory – the workers often impaired their own enterprises by “appropriating” various construction materials, getting in such a way to the necessary materials (Bezsényi 2013). The brigade logs of course laid the emphasis on the alleged fact, that the work and the help provided for each other was based on the mutuality and friendly relationships in the Kádár-regime. They were led by this philanthropic mentality, when they made cars for disabled workers. The issue of 6-th April 1985 of the *Népszava* stressed, that between 1975 and 1985 the brigades of the car factory helped the disabled persons, the people living in community homes and the envioning schools and kindergartens by 2400 hours of social work and 75 thousand forints of monetary support.²⁰

The brigade logs thus are excellently useful for the mapping of the friendly, informal relationships inside the socialist enterprises. However, it should be added that they can be applied for the mapping of a specific, narrow group, the network of relationships inside the workshop. The extent of this qualification is illustrated by the interview with D. F., in which he told, that in the course of his work he builded a very good relationship with the director of his factory unit. In the absence of this dialogue with him important connections would have remained in obscurity. The case of D. F. was partly an example of how the social capital was turned by the brigade for its own benefit, and on the other hand how they managed to became well-known within the

¹⁹ We could describe nowadays the social, community-building work of the socialist brigades by the concept of voluntariness.

²⁰ *Népszava*, 6 April, 1985. p. 5.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

The members of the “Fürst Sándor Komplex Szocialista Brigád” with a three-wheeled vehicle made for a disabled miner²¹ Source: Property of D. F., 1980’s

enterprise. He put it in the following way: *“I made through the wives – because they socialized regularly – such a good friendship with Fekete,²² that was almost unbelievable. When we knew each other – well, I had been using the “maga” with Miklos for a long time – then, you know, there was such a great work, the motor was lacked from the frames, and they had been got from the band in such a way, that they had to be rolled back, and our task was to do this. And the other members didn’t want to do this. But I, because I was in a good friendship with Miklos, said to the guys: “look, lads, this will be the greatest gambit of our life. Firstly we will be paid well, and the other hand we will get merits by this.”²³* D. F. emphasized with regard the “merits” that at the factory hall of 22 000, where they worked, almost all the foreign delegations appeared, because this building was placed along an important factory pathway within the factory premises. According to him this fact contributed to their publicity and merits. In his case we can understand in a detailed way the motivations and the successes of the brigade from the personal interview made with him. But it is a fact, that in the brigade too had greater possibilities to enforce their interests, and if they fulfilled well their plans and over the planned level, they could easily get into the spotlight.

²¹ A „Fürst Sándor Komplex Szocialista Brigád” tagjai egy mozgássérült bányász részére készített háromkerekű járművel.

²² Reference to Miklos Fekete, a leader of one of the factory units of the Csepel Autógyár.

²³ An interview with the deputy leader D. F. from the Csepel Autógyár. 3 November, 2016. The interview was made by Attila Józsi.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

Nevertheless in the brigade logs were published the poems of the members written for each other, by which they greeted each other on their name-days and birthdays, but the members of the group speak honestly about the problems within the enterprise, which hindered their work. Besides this we can find in the brigade logs humorous, witticizing or even sarcastic remarks, illustrated by drawing taken from the *Ludas Matyi*,²⁴ about each other and the various situations of the factory life. These betray that the friendships in the group were often confidential, and the members thought that these situations and events deserve to be shared with the other members. Thus in the brigade log of the “Radnóti Miklós Brigád” in the Ikarus factory they depicted the job change (inside the enterprise) of a member, F. J. by a graphic of a weeping woman sitting on a chair, and they wrote the following text beside it: *“Our little sweet Juditka went away from our department²⁵ with such tears, because such a misfortune befallen on her, that his payment was raised by 400 forints.”*²⁶

However, the log entry adds to this that their “Juditka” returned to the workteam of the department, and thus into the brigade too, supposedly this happened because of some inner displacement and the activity of the lobby made of their immediate co-workers. The entry continued with the following words: *“This misfortune didn’t last for a long time, because we smuggled her back with formal elopement into the staff of the Education department, and she returned there with such a wide smile, which we couldn’t draw here. Thus the happiness is perfect now.”*²⁷ – closed his lines the writer of the log. We don’t know from the diary, what could be the reason of the “smuggling back” of Judith, we may only suppose, that the cohesive force of the community, and the settlement of the payment issue. What is interesting in the story is, that after a year, in May 1969, F. J. yet left the brigade, and she continued her work on another post.

In the brigade log there appeared the close and distant relatives of the members too, thus we can follow from the brigade log the everyday life of a family (the birth of their children, title celebration birthdays, enrollment, disease, wedding etc.) In the following entry the writer expressed his worry, that the whole brigade would have got the cold through one of their fellows: *“The children of W. became sick and he had to remain at home for some days, during which he got the cold too, we hope we won’t get from him.”*²⁸

²⁴ The *Ludas Matyi* was the only legal satirical weekly of the socialist Hungary, which appeared from 1945 to 1992.

²⁵ The department in question was the Education department of the Ikarus Karosszéria és Járműgyár.

²⁶ MNL OL, XXIX-F-187-r, Ikarus Karosszéria- és Járműgyár disordered papers Box 80. May 1989.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

Summary

In that study of mine I attempted to sum up the issues related to the use of the brigade logs as a peculiar kind of source of the economic and social history. On the basis of the above facts we should say, that sociologists and social historians should use the brigade logs as fundamental sources for explorations about the history of the way of life of the factory workers. However, it is important, that we check the data found in them with the help of other sources, the most important of which are the interviews and the factory journals of the enterprises. Nevertheless the brigade logs are sources for the enterprise-history and microhistory too, which could help in the examination concerning workplace communities, groups and individuals. I think that beyond the flash of the instances published in the study, there are necessary further Hungarian and international comparative investigations, centred around the brigades and their logs.

Brigade log versions

The brigade log of the Wage-department of the Ikarus Karosszéria és Járműgyár²⁹
Source: MNL OL, XXIX-F-187-r, Box. 79.

²⁹ Napló-változatok. Az Ikarus Karosszéria- és Járműgyár Bér osztályának brigádnaplója, 1965.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

1986. febr. 24.
A D.D. kormányzati váratlan meglátogatása miatt a brigád 4 tagja munkaidő után ezek ellátásával foglalkozott.

1986. febr. 28.
Brigádgyűlés: a brigád tagjai megbeszéltek, hogy a raktárban lévő elhasznált import gépeket fokozatosan felújítják ill. megjavítják, ami bizonyos valuta megtakarítást jelent vállalatunknak.

1986. márc. 05.
A vészhelyzetben lévő férfi fűtőhelyregezés ruhanyiroktelepeinek javítását br. tagjaink elvégezték.

1986. márc. 11.
Stábel József okos ember szülője ill. munkavédője dr. érteztette az Erdőművelésügyi és erdőgazdálkodási miniszternek helyes hozzászólását.

The brigade log of the "Alkotmány Brigád" of the Csepel Automobile Factory Power Plant Works³⁰

Source: Csepel Automobile Factory – Museum of Factory History. Collection of György Békés

Literature

A szocialista munkaverseny évkönyve. (1975) Budapest, Csepel Autógyár.

Bartha, E. (2008): „Te és az üzemed.” Szocialista kollektívák és munkáspolitikai az 1970-es és 1980-as években az NDK-ban és Magyarországon. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Szerk.: Horváth Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 231–263.

Bartha, E. (2013): „Ma mindenki magányos harcos.” Az emberi kapcsolatok változása a rendszerváltás óta Kelet-Németországban és Magyarországon.” In: *Kelet-euró-*

³⁰ A Csepel Autógyár Erőmű üzem „Alkotmány Brigád” naplója.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

- pai alternatívák a 20. és a 21. században. Történeti és szociológiai tanulmányok.* Volos, Mogyoród, 183–223.
- Bata, T. (2008): „Eltársi üdvözlétemet küldöm.” Szocialista nagyvállalati utaztatás és üdültetés a képeslapok tükrében. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Szerk.: Horváth Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 214–230.
- Bezsenyi, T. (2012) „Kisedet álmodik a vasöntő az ércformákba.” A Kádár-korszak gyári munkásai közötti együttműködés a fusizás révén. *Metszetek* 2–3. 39–48.
- Csóti, Cs. (2003): Egy brigádnapló 1979-ből. *ArchívNet*, 2003. 3. 4.
http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/egy_brigadnaplo_1979bol.html
- Csurgó, O. (1979): A szocialista brigádmozgalom szerepe a szocialista életviteli értékek formálásában. A Kismotor és Gépgyárban 1976–1978-ban végzett vizsgálat eredményeinek összegezése. *Tájékoztató. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete* 3. 11–28.
- Fábri, T. – Jandek, G. – Tóth, T. (1965): *Szocialista brigádmozgalom Magyarországon. Kézikönyv.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Fényszóró – Weekly of the workers of the Csepel Automobile Factory.
- Incze, M. (1978): Az üzemtörténetírás kapcsolata az egyéb történeti ágazatokkal. *Honismeret* 6. 3. 9–10.
- József Attila összes versei* (2003): Budapest, Osiris Kiadó.
- Hajdu, A. (1968): Munka- és üzemszociológiai vizsgálat a Ganz-MÁVAG néhány üzemi kiscsoportjáról (szocialista brigádjairól). *Ipargazdaság* 20. 7. 28–29.
- Haraszti, M. (1978): *Worker in a Worker's State.* Universe Books, New York [Haraszti, M. (1979): *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban.* Magyar Füzetek Könyvei, Párizs].
- Hoffmann, L. (1979): Vázlat egy nagyipari üzem munkásbrigádjainak kulturális tevékenységéről. In: *A korszerű munkásművelődés. Ismeretterjesztési pályázatok.* Szathmáry Lajos et al. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Csoma Gyula]. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 212–230.
- Kemény I. – Kozák Gy. (1972): *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Kemény I. (1990): *Velünk nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején.* Budapest, Vita.
- Kósa N., J. (1995): Vérmező. Szabad Május 1. Szocialista Brigád. Moziba, színházba, beteget látogatni járt, és rendületlenül kaszált a kollektíva. *Népszabadság* 53. 99. VIII. melléklet.
- Népszava*, 1985. April 3., April 6.

THEMATIC PAPERS – Worker – life – representation

- Pittaway, M. D. (1998): *Industrial Workers, Socialist Industrialization and the State in Hungary, 1948–1958*. Liverpool, PhD-dissertation.
- Pittaway, M. D. (2003): Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése. Az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948–1953. In: *Munkástörténet – munkásantropológia. Tanulmányok*. Szerk.: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia. Budapest, Napvilág Kiadó, 71–82.
- Pittaway, Mark. D. (2012): *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- Siegelbaum, L. H – Suny, R. G. (1994): *Making Workers Soviet: Power, Class and Identity*. Ithaca, New York.
- Tóth E., Zs. (2003): Egy kitüntetés befogadástörténete. Egy állami díjas női szocialista brigád képe a sajtóban és a tagok emlékezetében. In: *Munkástörténet – munkásantropológia. Tanulmányok*. Szerk.: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia. Budapest, Napvilág Kiadó, 126–139.
- Tóth E. Zs. (2007): „Puszi Kádár Jánosnak” *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikro-történeti megközelítésben*. XXIV. Politikatörténeti Füzetek, Napvilág Kiadó, Budapest.
- Valuch, T. (2002): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Valuch, T. (2017): Munkásgenerációk nyomában. Az anyakönyvek, mint a magyar nagyüzemi munkásság társadalomtörténetének forrásai. *Acta Academiae Agrimens, Sectio Historiae*, XLIV. 603–612.

Politikai döntések a gyorsuló időben

BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE¹ – TIM ROJEK² – MANON WESTPHAL³

ABSZTRAKT

Tanulmányunk célja a döntéselmélet egy olyan problémájának felvázolása, amely a politikaelmélet, a szociológia és a filozófia elméleteinek metszéspontján jelölhető ki. A tanulmányban annak a kérdésfeltevésnek a jelentőségét szeretnénk kiemelni, amely a politikai döntés és a rendelkezésre álló idő viszonyára reflektál. Ennek keretében igyekszünk megtenni azokat a fogalmi megkülönböztetéseket, amelyek a probléma szempontjából leíró és normatív szempontból is nagy jelentőséggel bírnak, ugyanakkor nem lehet célunk megoldások kidolgozása, sokkal inkább a probléma iránti érzékenység kialakítása. Az első részben néhány terminológiai alapvetésünket mutatjuk be, amelyek segítenek a probléma fogalmi körvonalazásában és a döntésről szóló elemzés háttérben meghúzódó feltételezéseink kifejtésében. Ezek után a jelenkori időszociológia néhány téziséből kiindulva vizsgáljuk meg a problémát, majd rávilágítunk a demokráciaelmélet ezzel kapcsolatos néhány sajátos deficitjére. Végül egy alaposabb történeti-elméleti kidolgozás mutatja be, hogy a Német Szövetségi Köztársaság korai időszakában a filozófia, a politika- és jogelmélet területén kiemelkedő jelentőségű Ritter-iskola megfontolásai hogyan teszik lehetővé a felvázolt probléma újragondolását a korábbi fejezetek vonatkozásában.

KULCSSZAVAK: döntés, döntési szituáció, döntési folyamat, gyorsulás, demokráciaelmélet, Ritter-iskola

ABSTRACT

The Acceleration of Political Decision-making

The detailed description exceeds the scope of this paper, but our aim is to trace a peculiar problem of decision-making theory that can be allocated at the intersection of political theory, sociology and philosophy. What we are trying to do is to emphasize the importance of the relationship between political decision-making and the timespan available for it. In order to do that, first we make distinctions between some basic concepts that play central role in the descriptive and normative approach of the issues under review. Second, this paper is not about detailed elaboration of solutions, it does not involve solving the problem, only recognizing that there is a problem. Our aim is therefore to shape problem sensitivity. In the first part we present some terminological

¹ Egyetemi docens, Debreceni Egyetem Politikatudományi Tanszék.

² WWU-Münster, tudományos munkatárs, SFB 1150.

³ WWU-Münster, tudományos munkatárs, Institut für Politikwissenschaft.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

basic lines in order to outline the conceptual aspect of the problem, and to develop assumptions that underly our decision-making analysis. Next, we approach the problem of decision-making based on some theses of contemporary „time-sociology”(time as sociology’s basic concept), and – in relation to that – we point at some specific shortfalls of democracy. Finally, based on a profound historical and theoretical analysis, we show howsome basic considerations of the Ritter-school of the early years of the Federal Republic of Germany make possible for us to reconsider the complex question elaborated above.

KEYWORDS: *decision, decision-making situation, decision-making process, acceleration, democratic theory, Ritter-school.*

„A modern nyugati világ a maga önértelmezésében hallgatólagosan még mindig azt a felfogást követi, hogy a politika határozza meg a társadalmi és a kulturális fejlődés tempóját.” (Rosa 2013: 102)

Tanulmányunk célja a döntéelmélet egy olyan problémájának feltérképezése, amely a politikaelmélet, a filozófia valamint a modernitás történelmi és szociológiai megközelítésű elméleteinek metszéspontján jelölhető ki. A következőkben először a kérdésfeltevés jelentőségét szeretnénk kiemelni, és azt többnyire vázlatos megfontolások mentén körvonalazni, illetve igyekszünk megtenni azokat a fogalmi megkülönböztetéseket, amelyek a probléma által felvetett leíró és normatív kérdések szempontjából központi jelentőséggel bírnak. Ugyanakkor már az elején hangsúlyozzuk, hogy nem lehet célunk megoldások kidolgozása, sokkal inkább a probléma iránti érzékenység kialakítása és annak strukturálása.

Céljaink eléréséhez négy lépésben haladunk: az első részben néhány terminológiai alapvetésünket mutatjuk be, amelyek segítenek a probléma fogalmi körvonalazásában és a döntésről szóló elemzés háttérben meghúzódó feltételezéseinek kifejtésében. Ezek után az aktuális szociológia és az újabb kritikai elmélet néhány téziséből kiindulva vizsgáljuk meg a problémát, majd rávilágítunk a demokráciaelmélet néhány sajátos deficitjére, amelyek a korábbi fejezetben vázolt tételek tükrében válnak érthetővé. Végül egy alaposabb történelmi-elméleti kidolgozás mutatja be, hogy a Német Szövetségi Köztársaság korai időszakában a filozófia, a politika- és jogelmélet területén kiemelkedő jelentőségű Ritter-iskola⁴ megfontolásai hogyan teszik lehetővé, hogy a felvázolt problémát azokra a kérdésekre érezzük ki, amelyek az első részben kidolgozott koncepciók, a második részben bemutatott modernitásdiagnózis és a harmadik részben vázolt demokráciaelméleti megfontolások tükrében a jelen számára is jelentőséggel bírnak. Befejezésként az eredményeket összefűjtjük, és rámutatunk arra, hogy a diagnózisból milyen további releváns filozófiai és politikaelméleti kérdések adódnak normatív és deskriptív tekintetben egyaránt.

⁴ A Ritter-iskolával és hatásával kapcsolatban lásd Schweda (2015) és Hacke (2006).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

1. Mi a döntés? Koncepcionális megfontolások

Érdeklődésünk középpontjában azok a következmények állnak, amelyek a demokratikus rendszerek politikai döntéseinek jelenben tapasztalható fejlődéséből és átalakulásából adódnak. Mielőtt még a döntés második részben bemutatandó modernitáselméleti alapjaira rátérnénk, tisztáznunk kell, hogy mi foglalkoztat minket a politikai döntés jelenségével kapcsolatban. A döntés alatt egy olyan folyamatot értünk, amely akkor lép fel, ha egy tárgy tekintetében az a határozott benyomásunk, hogy különböző cselekvési alternatívák lehetségesek. A döntési helyzetek olyan eseményekhez kapcsolódnak, amelyeknél az egyéneknek vagy a csoportoknak egy tárgy vagy tárgytypus vonatkozásában ez a benyomásuk alakul ki, és viszonyulni szeretnének vagy viszonyulniuk kell a cselekvési lehetőségekhez.⁵ Ahhoz, hogy döntési helyzetbe kerüljünk, többé-kevésbé konkrét cselekvési lehetőségeknek kell adódnunk. Mivel ezek nem véletlenszerűek, ezért a szereplőknek kell azokat az alapfeltételezésekhez való viszonyukban megalkotni. Különbséget kell tennünk döntési helyzet, azaz egy olyan esemény, amelynek során az adott lehetőségek közül egyet megvalósításra kiválasztunk, és a döntési folyamat mint cselekvés jellegű lefolyás között, amely a döntési helyzethez vezet. Itt nem kell minden döntési folyamatnak döntésbe torkollnia, a folyamat időlegesen és véglegesen megszakadhat, illetve csendesen el is halhat. Egy döntési helyzet kialakulása szempontjából tehát a döntési folyamat nem elegendő, de mindenképpen szükséges. A különbséget terminológiailag megvilágítja a döntés mint folyamat, és a döntés mint eredmény közötti különbségtétel. A meghozott döntés és annak kivitelezési folyamata terminológiailag úgy is meghatározható, mint a meghozott döntés cselekvésben megnyilvánuló következménye vagy eredménye.⁶

A döntési folyamat megint csak felosztható lépésekre, amelyek során általában a következő részlépések játszhatnak szerepet. 1. A döntési lehetőségek explicit megalkotása, megfogalmazása és legitimációja gyakran a nem elegendőnek tartott alternatíváktól való elhatárolásból születik, mint azoktól a döntési helyzetektől való elhatárolás, amelyek komolyan nem vehetőek számításba.⁷ A különböző lehetőségek kialakításának egyik legfontosabb értelmezési előfeltétele, hogy azok nem azonosak.⁸ Az ilyen eset megkülönböztetendő azoktól az esetektől, amelyek kapcsán az egyik alternatíva a másikat szemantikailag feltételezi, és ez utóbbi azért lehetséges,

⁵ A modernításban abból indulhatunk ki, hogy a résztvevő szereplők cselekvésüket kifejezetten a döntés fogalmába sorolják be. A megelőző történelmi korok számára ez nem volt lehetséges. Ezt kérdést a továbbiakban nem vizsgáljuk, mert ezen a helyen elsősorban a modernítésre koncentrálnunk.

⁶ Ezen a helyen még meg kell különböztetnünk az empirikus cselekvéskövetkezményeket az analitikus cselekvéskövetkezményektől, amely utóbbira a cselekvés-konzekvencia terminust javasoljuk. Ezek a kiválasztott cselekvési opciók szemantikai implikációi. Ehhez a megkülönböztetéshez lásd: Hartmann (1996: 76–77).

⁷ A hétköznapi viták során ebben az esetben „pusztán elméleti” opciókról beszélünk.

⁸ Hiba lenne a következő két kijelentést alternatívaként kezelni szemantikai azonosság alapján: „Minden 25 év alatti férfit csak határozott ideig kell foglalkoztatni.” illetve „Minden férfi munkatársat, aki még nem érte el a negyedszázados kort, csak határozott ideig kell foglalkoztatni.”

KÖZELKÉP – Tanulmányok

mert az alternatíváknak nem kell szemantikailag kizárnia egymást ahhoz, hogy egymás alternatíváiként érvényesülhessenek.⁹ 2. A lehetőségek egymással szembeni mérlegelése¹⁰, a lehetséges cselekvési következmények megfontolása azon célok tükrében történik, amelyeket a döntést hozó személyek követnek. Eközben viták alakulhatnak ki arról, hogy mely célokat kell(ene) követni. 3. A döntési helyzetbe való átmenet akkor következik be, ha a célok megfogalmazása, a lehetőségek felvázolása és mérlegelése lezárult, és már csak egy lehetőséget kell kiválasztanunk. Ez különböző módokon történhet: eldönthető sorsolással, egy retorikailag erős személyiség akaratainak érvényesülésével, vagy egy választási rend keretében stb.

A fenti részlépések természetesen a döntés idealizált folyamatát vázolják fel. Nem ritkán azt tapasztaljuk, hogy az egyes részlépések között ide-oda ugrálunk. Lehet olyan benyomásunk, hogy a döntési helyzet már megszületett, de új javaslatok ezt megzavarhatják, és a vitát újraindíthatják. Ha a döntési helyzet egy alternatíva kiválasztásával végződik, akkor azt legitimációs szempontból is be kell biztosítani. Ezért fontos, hogy az elvetett alternatívákat is szem előtt tartsuk például jegyzőkönyv, a résztvevők emlékeztető, elbeszélések, sajtóhírek, közlemények formájában, hogy a kiválasztás racionalitását az akkori alternatívák függvényében plauzibilissé tegyük.

Miért fontos egyáltalán az itt felvázolt módon a döntés folyamatával és magával a döntéssel analitikus szempontból foglalkozni?

Számtalan olyan helyzet adódik, amelyben a szereplők egyéni vagy kollektív cselekvése a jövő formálása szempontjából meghatározó. Sok esetben szokás szerint cselekszünk, anélkül hogy a cselekvési lehetőségeknek utánagondolnánk; más esetekben másként cselekszünk, mert bizonyos lehetőségek megvalósítását lehetetlennek tartjuk vagy éppen tiltottak. Sokszor fordul elő, hogy alternatívákat alakítunk ki és kiválasztás révén próbálunk meg a jövőre vonatkozó céljaink tekintetében különbséget tenni. Az ilyen eseteket nevezzük „döntésjellegű cselekvésnek”, amelynek lefolyását ideáltipikus esetben a fent vázolt módon kell elképzelni. A hétköznapokban gyakran beszélünk – többnyire retrospektíve – a cselekedeteinkről mint döntéseink eredményéről, miközben azt nem is előzte meg döntési folyamat. Így a döntés fogalma odáig mehet, hogy a cselekvés minden formáját végül úgy fogjuk fel, mintha azt döntés előzte volna meg. Ha azonban a döntést, mint ahogyan itt javasoltuk, magát is cselekvésként értelmezzük,¹¹ akkor az előbbi szemlélet egyrészt

⁹ Azok a kijelentések, hogy „minden egyetemi alkalmazottat, aki nem professzor, csak határozott ideig kell foglalkoztatni” és „minden férfi egyetemi alkalmazottat, aki nem professzor, csak határozott ideig kell foglalkoztatni”, láthatóan különböző alternatívát jelentenek, még ha az első már magában is foglalja a másodikat.

¹⁰ A mérlegelés metaforája nem azt sugallja, hogy a súlyozás folyamatában matematikai módszereket alkalmazunk. Azok talán bizonyos esetekben lehetségesek és kézenfekvőek, de nem jelentenek kényszerűen alkalmazandó eljárást arra vonatkozóan, hogy az opciókat egymással szemben mérlegeljük.

¹¹ Pontosabban, a magasabb szint cselekvési sémájaként, amelyet az alacsonyabb szint cselekvési sémáinak aktualizálása révén lehet realizálni.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

egy önmagába visszatérő érveléshez vezetne, másrészt azzal is járna, hogy azokat a folyamatokat, amelyek a döntés eredményéhez vezetnek, szem elől tévesztenénk. Ezért aztán egy olyan döntésfogalom kialakítását, illetve döntésjellegű cselekvés fogalmát javasoljuk, amelyben a lehetőségek explicit konstrukciója, azok mérlegelése és kiválasztása is ideáltipikus módon jelenik meg.

Plauzibilisnek tartjuk, hogy legalábbis a kultúrtörténetileg megragadható korokban nem létezett olyan társadalom, amelyben ne lett volna jelen az a funkcionális követelmény, hogy legalább a problémák egy bizonyos részét döntésjellegű cselekvések révén kezeljék. Ezen az általános követelményen túl azonban számtalan történelmi variáns jelenik meg, mind a *problémák*, amelyeket eldönthetőnek tekintenek, mind a döntések *legitimációs alapjai* változhatnak. Nem utolsó sorban azok a döntési folyamatok, illetve *személyek csoportjai* és *intézmények*, amelyekről döntésjellegű cselekvést várunk el, és akik ezt végrehajtják, kontextustól függőek és történelmileg változnak. Például a nők döntésjellegű cselekvése évszázadokon keresztül a háztartásra korlátozódott, a hivatásválasztás, illetve a politikai és katonai döntések pedig kizárólag a férfiakra tartoztak. A normák, értékek, szabályok és gyakorlatok sokasága jellemzi az egyes társadalmi csoportok – társaságok, egyletek, hivatalok, egyházak, gyülekezetek vagy éppenséggel 19. századi lübecki kereskedőcsaládok – *döntési kultúráját*, ami végső soron a döntésjellegű cselekvéseket valószínűvé vagy valószínűtlenné teszi.

A fentebb javasolt fogalomalkotás lehetővé teszi, hogy a döntési kultúrákat a leírás egy kiválasztott szintjén megragadjuk, és megpróbáljuk annak szerkezetét és változásait magyarázni, vagy egy normatív célkitűzés esetén határait kijelölni.¹² Ezen a helyen azonban nem kívánunk a különböző döntési kultúrák változásával foglalkozni,¹³ hanem a modern politikára fókuszálunk.

A szociológus Uwe Schimank azt a nézetet képviseli, hogy a modernitásban egy olyan társadalmi formációval van dolgunk, amelyet egyenesen „döntéshozó társadalomként” (Entscheidungsgesellschaft) jellemezhetünk.¹⁴ Ezen diagnózis szerint a lehetőség szerint döntések révén kezelendő problémák köre folyamatosan nő, amelyek egyben annak a normatív elvárásnak is alá vannak rendelve, hogy racionálisan eldönthetők legyenek. Ez a modern társadalmakat mindenütt kihívás elé állítja. Ha ezt a tézist kísérletképpen elfogadjuk, akkor úgy tűnik, hogy éppen a politika áll azon sajátos tehertétel előtt, hogy döntéseit és intézkedéseit legitimálja, illetve az érintettek számára a nyilvánosság előtt racionálisnak tüntesse fel. Schimank szerint a döntéshozó társadalmat nem csak a döntésjellegű cselekvések számának növeke-

¹² A különböző döntési kultúrák elemzését jelenleg az SFB 1150 „Kulturen des Entscheidens” (A döntés kultúrái) keretében végzik a münsteri Westfälischen-Wilhelms Universitätén. Lásd: <https://www.uni-muenster.de/SFB1150/> (utolsó letöltés: 2017. 08. 07.)

¹³ Egy ilyen jellegű célkitűzés szempontjából iránymutató Stollberg-Rilinger (2016).

¹⁴ Vö. Schimank (2005).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

dése jellemzi, hanem az eldöntendő problémák komplexitása is, mivel a premodern korhoz képest az empirikus tudás rendkívüli mértékben megnőtt. Ezeket a tehertételeket a következőképpen foglalja össze:

„A magasfokú komplexitás körülményei között születő racionális döntés elvárásával először azok terhelik meg a cselekvőt, akik megfigyelhetik őt és adott esetben szankcionálhatják is. Ezentúl viszont a cselekvő saját magát is terheli ezzel az elvárással. A nevelés és a szocializáció más formái révén maga a cselekvő is nagymértékben internalizálja azt az elvárást, hogy racionálisan kell döntenie.” (Schimank 2005: 11)

A következőkben a racionális döntések kihívásának hatásait, illetve ezek vonatkozásában különösképpen a társadalmi folyamatok felgyorsulásának következményeit szeretnénk megvizsgálni. Ennek kapcsán nem annyira a politikai döntések eredményei érdekelnek minket, hanem a döntési folyamat maga, és annak a változó normák, a problémák érzékelése és a legitimációs követelmények fényében bekövetkező változásai. A sajátos döntési folyamatok kultúratudományi nézőpontjai és a politikai folyamatok, mint döntési folyamatok legitimációs céljai szempontjából releváns inszcenálásai lehetővé teszik a demokratikus döntési folyamatok komplexitásának újfajta normatív és leíró perspektívájának vizsgálatát.

2. A modernitás akceleratív feltételei

Hartmut Rosa a nyugati modernitásról szóló szociológiai elméletében a klasszikus modernitástényezőket sorát, mint például kapitalizmus, iparosítás, nemzetállamok genezise, egy további, mind ez idáig figyelmen kívül hagyott faktorról, a gyorsulás jelenségével egészítette ki.¹⁵ Rosa szerint szükség van a társadalmi gyorsulás szisztematikus elméletére és meggyőző fogalmára. A modernitás egy olyan kor, amelyben a várakozás és a gyorsuló folyamatok célra irányuló elindítása a modern társadalmak céljai közé tartoznak. Rosa a társadalmi gyorsulás jelenségét következményei tükrében ambivalensen szemléli. Mindez a komplex tömegettársadalmak számára olyan hasznokkal jár, mint a rövidebb utazási idő vagy azon készülékek cseréje, amelyek gyorsabb és jobb kommunikációt tesznek lehetővé. A másik oldalon azonban megjelenik a természet fokozódó kizsákmányolása, valamint a társadalom különböző részterületeinek gyorsulásból adódó komplex viszonyai, illetve ezek deszinkronizációja.¹⁶ A kiegyensúlyozottság ilyenfajta hiánya a modern társadalom számos problémájáért – legalábbis részben – felelőssé tehető. Mielőtt ezt a problémát tár-

¹⁵ Vö. Rosa (2005), illetve újabb normatív hangsúlyokkal bővítve Rosa (2013).

¹⁶ Vö. Rosa (2013: 11. fejezet).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

gyaljuk, röviden felvázoljuk a társadalmi gyorsulás fogalmát. Rosa szerint a társadalmi gyorsulás három kategóriáját különböztethetjük meg, jóllehet ezek egymással empirikusan sokféleképpen összefüggenek.

1. A legnyilvánvalóbb eset a technikai gyorsulásé. Itt elsősorban a kommunikációs folyamatok sebességének növekedésével, a szállítási és utazási, illetve előállítási folyamatok gyorsulásával van dolgunk. Tágabb értelemben a technikához tartozik a szervezési folyamatok hatékonyságának növelése is, amely például a New Public Management kifejezett szándékaihoz tartozik.¹⁷ Ennek céljai abban állnak, hogy a hatékonyságot a gyorsaság révén növeljék, például az ügyfelek kéréseinek feldolgozásában, vagy a hivatali kommunikációs folyamatokban és a tervezésben.
2. Második kategóriaként a társadalmi változások gyorsulása jelölhető meg. Rosa a gyorsulás ezen dimenziójának leírásakor Reinhart Koselleck és Hermann Lübbe megfontolásaihoz kapcsolódik, amit Lübbe a jelensugorodás fogalmával igen találóan írt le.¹⁸ Ezalatt annak az időtartamnak azt a szisztematikus rövidülését értjük, amelyen belül az ember az életvilágban és a tudományban elsajátított tudásra és készségekre hagyatkozhat, mind propozicionális, mind praktikus értelemben, anélkül, hogy állandóan gondokba és nehézségekbe ütközne a hétköznapi életben. Rosa Koselleck nyomán feltételezi, hogy a tapasztalati tér és a várakozási horizont,¹⁹ amelyeken belül a már megszerzett tudásra hagyatkozhatunk, a kései modernitásban olyan mértékben szűkültek össze, hogy ezek a tudástartalmak már csak egy generáción belül érvényesülnek.²⁰ Tudásunk nagy része már egy generáción belül elavul, ami az érintettektől folyamatos tanulást követel, az embernek tehát folyamatosan újabb technológiákra és üzemmódokra kell átállni. Miközben a fiatalon az oktatásban megszerzett tudás érvényének elvesztése a premodern korban több generáción keresztül ment végbe, a modern korban ez generációról generációra zajlik, illetve azon belül is fokozódik. Ha ez a feltételezés helyes, akkor a társadalmi változások sebességének gyorsulásával van dolgunk a világról alkotott elméleti és gyakorlati tudásunkat illetően is.
3. Rosa harmadik tényezőként az élettempó gyorsulását emeli ki, ami úgy definiálható, mint a cselekvési és élményepizódok számának egy időegységen belüli növekedése, és mint ilyen egy vágy vagy érzelmi igény következménye, hogy több dolgot csináljunk kevesebb idő alatt.

¹⁷ A *New Public Management* céljaihoz és hatásaihoz kritikai megközelítésben I. Crouch (2011; 2015).

¹⁸ Vö. Lübbe (1998).

¹⁹ Vö. Koselleck (2003).

²⁰ Vö. Rosa (2013: 24. fejezet).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Különösképpen erre a kategóriára vonatkozik Rosa azon diagnózisa, hogy a modernitásban az az általánosnak tekinthető benyomás terjedt el, hogy az embereknek a technikai folyamatok és a társadalmi változások gyorsulása ellenére nem több, hanem egyre kevesebb ideje van. Ez vezeti Rosa-t ahhoz a kultúrkritikai tézishoz, amely szerint a modernitásban a feladatok növekedési rátája a feladatfeldolgozás gyorsulásának növekedését folyamatosan felülmúlja. Röviden, a növekedési mutatók felülmúlják a gyorsulási mutatókat. Ezzel magyarázhatjuk azt a paradox hatást, hogy sok minden felgyorsul, de az időkeret egyre szűkebbnek tűnik. Rosa azt a normatív kérdést teszi fel, hogy ennek minden körülmények között így kell-e lennie, és hogy a társadalmi gyorsulás negatív következményei korlátozhatóak, illetve kivédhetőek-e?²¹

Mindenekelőtt azonban Rosa megfigyeléseinél maradunk és a következőkben a modern demokratikus politika kérdéskörére koncentrálnunk. Rosa szerint a társadalom sokszínű gyorsulási folyamatai lassító mellékkövetkezményekkel járnak együtt. Ezek közé tartozik a forgalom lassulása a nagyvárosokban.²² A gyorsulási folyamatok egyik sajátos mellékkövetkezménye különösen fontos számunkra: a társadalom azon részterületeinek felgyorsulása, amelyek más területekkel érintkeznek, a „deszinkronizálódás patológiájához” vezethet. Különböző társadalmi szférák különbözőképpen képesek gyorsulásra. Például az iskolai oktatást hatékonyabbá lehet tenni, de a gyermeknevelés időtartamát és tempóját csak korlátozott mértékben lehet növelni. A demokratikus politika döntéshozatali folyamatainak Rosa egy sajátos „hanyagságot” tulajdonít, amelyek a társadalmi együttműködés rendszerszerű jellegéből adódnak. Mivel a technika és a gazdaság területei sokkal hajlamosabbak a gyorsulásra, ezért a politika állítólagos „hanyagsága” tehet arról, hogy nem képes többé a technika és a gazdaság által kiváltott társadalmi változásokra adekvát módon reagálni. A szinkronizációs folyamatokra általánosságban jellemző:

„Mihelyt két folyamat összekapcsolódik, azaz szinkronizálódik, a gyorsabb elem a másikat sürgetni kezdi (...) amíg a lassabb elem fel nem gyorsul ugyanannyira, addig azt bosszantó akadálnak vagy a működést gátló tényezőnek tekintjük.” (Rosa 2013: 99)

A modern demokráciát így az fenyegeti, hogy őt magát is a működést gátló tényezőnek fogják tekinteni. A demokráciát ezért gyakran nem látják már elég hatékonynak ahhoz, hogy a modernitás kihívásaira választ tudjon adni. Rosa diagnózisa megnyitja annak lehetőségét, hogy azzal az olyan jelenségeket megmagyarázzuk,

²¹ Itt Rosa olyan jelenségekre gondol, mint a burnout, depresszió vagy erős stressz (Vö. Rosa 2013: 9. fejezet).

²² Ezek a fellépő lassító tényezők azonban, mint ahogyan a közlekedési dugó példája ezt evidenssé teszi, nem vezetnek a feszültség és a stressz csökkenéséhez az élettempóban.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

mint a „politika romlása” vagy az autoriter politikai rendszerek sikere, amelyeknek az új problémákra való gyors és dinamikus reagálást tulajdonítanak. Az ebben rejlő problémákat a következőkben foglalja össze:

„Ha alapvetően demokratikus társadalmakban akarunk élni, akkor a politikának meg kell határoznia azokat a fejlődési kereteket és irányokat, amelyekben a tudomány, a gazdaság és a technika működnek. Mindez a politika időben való sajátos meghatározását feltételezi, azaz feltételezzük, hogy a (demokratikus) politikai döntéshozatal szinkronban van vagy legalábbis szinkronizálható a szocioökonómiai és szociokulturális fejlődéssel. (...) A demokrácia esetében azonban egy időigényes folyamatról van szó. Egyszerűen időbe telik a nyilvánosságot megszervezni, a releváns társadalmi csoportokat azonosítani, érveket megfogalmazni és mérlegelni, egységre törekedni és megfontolt döntéseket hozni. Ezen túl a jogállami, azaz nem totalitárius társadalmakban, ezeknek a döntéseknek a végrehajtása is időigényes.” (Rosa 2013: 102)

A probléma részben azért oldható fel, hogy megpróbáljuk kimutatni, az autoriter államberendezkedések, például a korrupcióra való hajlamuk miatt, egyáltalán nem olyan hatékonyak, mint ahogyan azt először feltételeznénk. Arra a kérdésre azonban nem kapunk választ, hogy a növekvő technikai és gazdasági gyorsulás körülményei között lehetséges-e a politikai keretek meghatározása és irányítása, és ha igen, akkor hogyan. Rosa szerint éppen azon demokráciák döntési folyamatai és döntési kultúrái helyeződnek nyomás alá, amelyek a társadalmi gyorsulás miatt legitimitációs és cselekvési kényszernek vannak kitéve. A továbbiakban azzal érvelünk, hogy a demokráciaelméletek deszinkronizációs problémáinak elismerése szisztematikus változtatásokat igényel, és a negyedik részben megmutatjuk, hogy az ún. Ritter-iskola megfontolásai hogyan járulhatnak hozzá a demokráciaelméletek megfelelő újragondolásához.

3. Politikai döntés a demokráciában és a demokráciaelméletben

A politikai döntések különlegessége abban áll, hogy azok mindig (a) kollektív döntések²³ és (b) alternatív cselekvési lehetőségek konfliktusai nyomán születnek. Ha va-

²³ A „kollektív” ebben az esetben kétféle dolgot jelent. Egyrészt a kollektív mint döntéshozó jelenik meg. Nem egyetlen egy, hanem több személy a döntési folyamat szereplője. Másrészt a kollektív a döntések érvényességi igényére vonatkozik. A politikai döntéseknél a kollektív révén – vagy a kollektív számára – kötelező döntésekről van szó. Még ha a politikai közösség nem is minden része érintett egyformán – gondoljunk csak bizonyos kisebbségi jogokat érintő politikai döntésekre – a döntés eredményét mindenkinek el kell fogadnia.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

laki, mint Rosa is, a társadalmat Luhmannhoz hasonlóan koordinációs összefüggések funkcionális differenciálódásának eredményeként értelmezi, akkor a politika olyan részterületként definiálható, amelynek meghatározó funkciója, hogy kötelező érvényű döntéseket generáljon a társadalmi konfliktusok megoldására.

„Ezen funkció, a kollektíve kötelező döntések lehetőségének garanciájaként és igény szerinti aktualizálásaként, a politika megfigyelését és megítélését elsősorban a konfliktusok kezelésére irányítja, amelyeket tematizál, és a megítélés kritériuma abban áll, hogy döntenek-e, és ha igen, hogyan.” (Luhmann 2000: 134)

Ezek szerint a politikai döntéshozatal különleges körülmények között történik. Miközben a cselekvési alternatívák mérlegelése, ahogyan azt az első részben a döntési folyamat szükséges részeként leírtuk, az egyéni döntések esetében – például a párkapcsolatokkal vagy a munkavállalással kapcsolatos fontos döntések az életben – a szubjektív preferenciák és értékrendek mindenkorai racionalitáskritériumai alapján történik²⁴, az kevésbé világos, hogy melyek a racionális megfontolások kritériumai a politikai döntési folyamatokban. Ha egy politikai döntéshozatal egyáltalán szükséges, mert konfliktusok vannak egy politikailag szabályozandó tárgy dolgában, akkor a nézetek és szempontok pluralitása figyelhető meg arra vonatkozóan, hogy mi lenne a mérlegelési folyamat helyes vagy legjobb eredménye. Azaz a döntési folyamatnak konfliktusszabályozó folyamatnak kell lennie – a jó politikai döntések kritériumai válaszokat foglalnak magukban azt illetően, hogy hogyan kell kezelni a véleménykülönbségeket egy politikai közösség tagjai között. Egy normatív demokrácia-, ill. politikaelméletben legalábbis ennek kell érvényesülnie. Leíró szempontból nézve azonban fontos megállapítani, hogy mely forrásokhoz nyúlnak vissza a politikai döntéshozók, hogy azokat „racionálisnak” tekintsék. Ez utóbbi eljárással még nem mondtunk ítéletet arról, hogy a racionalitáskritériumok érvényre tarthatnak-e számot, hiszen ebben az esetben egy tiszta eredet-diskurzusban mozgunk.²⁵

Ideáltipikusan három politikai döntésmódot különböztethetünk meg: a konfliktusokat el lehet dönteni a, hierarchikusan, b, többségi elv és c, konszenzuskeresés alapján. (Vö. Eberlein és Grande 2014: 152)²⁶ Az első esetben a hatalommal rendel-

²⁴ A mérlegelés ebben az esetben nem egy rational-choice modellhez kapcsolódik, hanem egy hétköznapi megfontolási és döntési folyamathoz, amely nem igényel elméleti megközelítést.

²⁵ Az eredet és az érvényesség megkülönböztetésére l. Wille 2012: 28-61. Döntéseméleti megfontolásaink, amelyeket ezen a helyen a demokráciaelméletre szűkítettünk, alkalmasak mind a normatív (az érvényességre vonatkozó), mind a deskriptív (az eredet kérdését érintő) vizsgálódásokra.

²⁶ Ezért a konszenzust általában nem tekinthetjük olyan döntési módnak, amelyet a konfliktusra és nézetkülönbségre adott válasznak gondolunk. Az elérendő célt azonban – legalábbis a demokrácia keretei között – abban az értelemben konszenzusosnak tekinthetjük, hogy a konfliktus megoldásának arra kell

KÖZELKÉP – Tanulmányok

kező szerv dönt, a második esetben a többség, a harmadikban pedig – ideális esetben – minden résztvevő.

A normatív demokráciaelméletnek fenntartásai vannak az első lehetőséggel kapcsolatban, mégpedig azon alapelvből kiindulva, hogy a polgároknak egy demokratikus rendben osztoznia kell a döntéshozatalban. Nem a már fennálló hatalmi viszonyoknak kellene arra választ adniuk, hogy mit kezdjünk a politikai véleménykülönbségekkel, hanem magának a politikai folyamatnak, mint kollektív koordinációs folyamatnak, amely elvileg minden polgár számára nyitva áll. A többségi elv és a konszenzuseresés megfelelnek ennek az elvnek. A többségi döntés esetén minden polgárnak, illetve a konfliktusban résztvevő minden félnek lehetősége van arra, hogy meggyőzés és szövetségi politika révén politikai céljaik érdekében koalíciót hozzanak létre, illetve – döntéseméletileg szólva – az általuk előnyben részesített döntési alternatíva létrehozásának és választásának érvényt szerezzenek. A többségi elv magában hordozza, hogy az alulmaradó kisebbségnek a többség döntése előtt meg kell hajolnia. Ahhoz, hogy elejét vegye a többség zsarnokságának, a demokráciára van utalva, hogy a többség magát önként korlátozza és a kisebbség igényeit is figyelembe vegye, illetve hogy a hatalomgyakorlásnak bizonyos alkotmányos korlátokat szabjon. (Vö. Rüb 2002: 100)²⁷ De még ha a megfelelő mechanizmusok rendelkezésre állnak és elfogadásra találnak is, a konszenzuseresésnek van egy szembeötlő előnye a többségi döntéssel szemben: ez gondoskodhat arról, hogy a fennálló konfliktushelyzet átalakuljon és egy olyan cselekvési opciót válasszanak ki, amely minden résztvevő számára 'racionálisnak' vagy legalábbis eléggé elfogadhatónak tűnik. Ezzel nem csak a döntési folyamat válik inkluzívá, ami egyébként a többségi elv érvényesülése esetén is fennáll, hanem a döntés eredménye is. A konszenzuseresés tehát kiegészíti a politikai döntések *procedurális inkluzivitását* egy *szubsztanciális inkluzivitással*.

Meglehetősen vonzó elképzelésnek tűnik, hogy a demokráciát leginkább egy olyan folyamatként értelmezzük, amelynek során minden résztvevő ugyanolyan eséllyel érvel ésszerűen a közjó kérdéseiről, miközben az a cél, hogy a lehető leg szélesebb körű egyetértés jöjjön létre ahelyett, hogy a többségi döntéssel gyors eredményre jutnánk és a kisebbséget vesztesé tennénk (Nolte 2012). Ez az eszme a demokráciaelmélet irányainak normatív programjává vált, amely minden másnál inkább meghatározza a jelenlegi diskurzust, nevezetesen a *deliberatív demokráciaelméletet*. A deliberatív elméletek képviselői a politikai döntések során a proce-

épülnie, hogy a politikai döntési folyamatban az alulmaradt fél is elfogadja az eredményt. Egy háttérben meglévő konszenzusnak, amely a demokratikus folyamatnak megfelelő döntési eredményt legitimnek nyilvánítja, rendelkeznie kell egy „prediszkurzív beleegyezéssel”.

²⁷ Amelyeknek aztán megint csak mint a politika számára kötelezően elfogadott „játékszabályokként” kell érvényesülniük.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

durális és szubsztanciális inkluzivitás korlátozása mellett érvelnek, amikor abból indulnak ki, hogy egy diszkurzív eljárás során a konfliktusban résztvevők minden releváns érv racionális és általánosítható minőségét felülvizsgálhatják, és ezúton közelíthetnek a vita tárgyát képező probléma elfogadható megoldásához. A deliberatív demokraciáelméletekben ez a gondolat nem leíró – egyértelmű, hogy a valóságban a döntési folyamatok másként alakulnak – hanem egy kifejezetten előíró jellegű tézis. A döntéseknek deliberatív folyamatok eredményeként kell megszületni, amelyekben minden érintett közvetlenül vagy képviselőin keresztül részt vehet, mert csak így lehetségesek az *ideálisan legitímált* döntések (vö. Besson és Marti 2006: XV).

Sok mindent mondhatnánk még a deliberatív demokrácia eszméjéről, de ezen a helyen a mellette és ellene szóló érveket felvonultató vitát nem tudjuk eldönteni. Ezen a helyen arról van szó, hogy a deliberatív demokraciáelméletnek és az általa alapvetően meghatározott demokraciáelméleti diskurzusnak megvannak a gyenge pontjai.

Ha az a fentebb már felvázolt modernitásdiagnózis helyes, hogy a társadalom egyes részterületeit a gyorsulás jellemzi, aminek következtében a demokratikus politikát egyfajta működési akadálnak tekintik, akkor úgy tűnik, hogy a deliberatív demokraciáelmélet egy olyan legitímációs ideált mutat fel, amely a politika és a társadalmi részterületek közötti deszinkronizálódást még inkább előmozdítja: az inkluzív deliberatív érvelési folyamatok meglehetősen időigényesek, és emiatt várhatóan lelassítják a politika döntési eljárásait. Az érvek kifejtése és a meggyőzés sok időbe telik. Úgy tűnik, hogy ezért a demokraciáelmélet az elmúlt évtizedekben az időszempont tekintetében nem járt jó nyomon. Ha olyan választ akar adni, amely a társadalmi gyorsulást elméleti szempontból nem hagyja figyelmen kívül, akkor a politikai döntési folyamatokat másként kell leírnia és másként kell legitímációját biztosítani, mint ahogyan azt a deliberatív demokrácia konszenzusideálja feltételezi.²⁸

A következőkben megmutatjuk, hogy az úgynevezett Ritter-iskola körül, egy az itt felvázolt vitákat történelmileg messze megelőző filozófiai, a politika- és jogelméleti gondolkodói irányzat körében, hogyan fogalmazódtak meg a felvázolt problémakör releváns kérdései. Ehhez először is pontosítjuk, hogy szerintünk miben is áll a demokraciáelmélettel szembeni döntéseméleti kihívás lényege. 1. Az általános társadalmi gyorsulás a politikát, mint társadalmi részterületet, amelynek funkciója a társadalmi konfliktusok megoldására kötelező érvényű döntések meghozatala, döntéshozatali nyomás alá helyezi.²⁹ A döntési folyamatoknak, amelyek egy konfliktus-

²⁸ Ez az érvelés és az „időpolitika” programjának ezen megközelítése megtalálható Müller-Salo és Westphal tanulmányában (2018).

²⁹ A sürgető döntési helyzet előállásának legalább két feltétele van: 1. Egy döntés nem meghozatala vagy halogatása olyan hatásokat eredményez, amelyek a döntés értelmére kihatnak. (Aki túl későn dönt arról, hogy tegyen valamit a klímaváltozás ellen, annak már nem szükséges arról döntenie, mert a hatásai nem fordíthatók vissza minden további nélkül. Egy erről szóló döntés elveszteniért értelmét.) 2. Az érintetteknek úgy kell tekinteni a döntési helyzetre, mint egy időben korlátozott szituációra, tehát így vagy úgy,

KÖZELKÉP – Tanulmányok

tushelyzetből indulnak ki, és a konfliktuskezelési folyamaton keresztül döntési eredményeket kell felmutatniuk, gyorsan vagy gyorsabban kell történniük ahhoz, hogy a felgyorsult társadalmi folyamatokkal tudják tartani a lépést. 2. Az a mai demokráciaelméletekben uralkodó eszme, hogy a legitim politikai döntéseknek minden döntésben érintett számára racionálisnak kell lennie, szükségszerűen részletes és időigényes tanácsadási és érvelési folyamatok követelésébe torkollik, amelyek éppenséggel nem a politikai döntési folyamatok gyorsulását, hanem lassulását vonják maguk után. 3. A politikai döntésre irányuló reflexióknak ezért más legitimációs alapot kell keresnie, mivel a konszenzuseresés és az arra tett kísérlet, hogy a vita tárgyát képező konfliktust olyan eredménnyel zárják le, ami minden érintettnek egyformán elfogadható, a kordiagnózis szempontjából anakronisztikusnak tűnik. Más szóval, a legitim politikai döntéseknek szüksége van egy olyan kritériumra, amely nem redukálható az általános elfogadhatóság minőségével azonosított racionalitásra, hanem elfogadhatóvá teszi azokat a döntéseket is, amelyek szűkös források és idő szűkében születnek, és nem lesznek azonnal irracionálisak a normatív elfogadhatatlanság értelmében.

4. A döntések eredményei és az idő szűkében hozott döntések – a Ritter-iskola

A Ritter-iskola legismertebb képviselői, Odo Marquard és mindenek előtt Hermann Lübbe már kezdettől fogva felhívták a figyelmet a politikai döntések körülményei és az életvilág folyamataiban tapasztalható gyorsulás összefüggéseire. A döntés és az idő viszonya egy meglehetősen paradox helyzetet teremt, amelyet egyrészt az idő hiánya, másrészt a döntés kényszere jellemez. A helyzetet a következőképpen tudjuk leírni: az életvilág folyamatai egyre gyorsabban zajlanak, ami tapasztalatvesztéssel jár együtt; ugyanakkor az idő szorításában újra és újra, egyre több elodázhatatlan döntést kell hoznunk.

Ahhoz, hogy a helyzetet pontosan megérthessük, abból kell kiindulnunk, hogy a modernitás viszonyai között egyre kevesebb idő áll rendelkezésünkre, amit Hermann Lübbe igen találóan „jelenzsugorodásnak” nevez (Lübbe 2003). A jelenzsugorodás a modern időtapasztalat egy sajátos jelensége, ami annyit tesz, hogy: „egy dinamikus civilizációban az egységnyi idő alatt bekövetkező innovációk számának növekedésével összefüggésben csökken azon évek száma, amelyekre visszatekinteni annyit tesz, hogy az élet fontos szempontjaiból előregedett világra tekintünk vissza, amelyben a

tudatában kell lenniük annak, hogy a döntést egy bizonyos idő alatt kell meghozniuk, ha még meg akarják őrizni a folyamat feletti befolyásukat. A döntési folyamatok gyakran kezdődnek az események iránt való érzékeny tétellel, amelyek egy bizonyos időn belüli döntést követelnek tőlünk.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

jelenben ismert életvilágunk struktúráit már nem vagyunk képesek újra felismerni, és amely olyannyira idegen, sőt érthetetlen múlttá vált. (...) A jelensugorodás ezen túlmenően azt jelenti az idegenné vált múlt kronológiai távolságának rövidülése tekintetében, hogy azon évek száma is rohamosan csökken, amelyekre előre tekinteni annyit tesz, hogy egy jövőbe nézünk, amelyben olyan életkörülményekkel kell számolnunk, amelyek lényegi szempontokból többé már nem hasonlítanak a mai életkörülményeinkhez.” (Lübbe 2000: 11)

A jelen időben való lerövidült tartózkodás tehát azt jelenti, hogy egyre kevesebb állandósággal, és egyre több változással kell számolnunk az életben. Ez a folyamat nem teljesen új, mert már a régi korokban is voltak innovációk következtében bekövetkező változások, ami azonban új, az a változások mennyisége és sebessége egyetlen emberi élet idején belül. A jelensugorodás mára egy természetes folyamattá vált, amely nem állítható meg és tartóztatható fel, ezért állandó kihívást jelent az emberi alkalmazkodóképesség számára.

A kihívások kiéleződnek, mert állandóan tapasztalatvesztéssel járnak együtt. Az elvesztett tapasztalatok közé soroljuk azokat a tapasztalatokat, amelyek „fizikai és társas létünk civilizációs feltételeinek megértésében segítenek bennünket (...) A tapasztalat által közvetített világról szóló tudás társadalmi hatóereje zsugorodik. Ez a civilizációs fejlődésünk két fő strukturális jellemzőjének az egyértelmű következménye, vagyis a komplexitás növekedéséé, mint funkcionális differenciálódásé egyrészt, és az evolúció sebességének növekedéséé másrészt (Lübbe 1979).

Odo Marquard szerint a tapasztalatvesztés abban áll, hogy „a modern világban az élettapasztalatok tartóssága csökken, romlandóságuk pedig nő, mert ennek a világnak a viszonyai mindig gyorsabban változnak, mint ahogyan elsajátítják őket. Az élettapasztalat elöregedési sebessége nő, mert a modern világ változási sebessége is nő.” (Marquard 2004: 43)

A folyamatnak az a következménye, hogy egyre több információ áll rendelkezésre, amelyek szükségszerűen döntés elé állítanak minket, ha csak nem akarjuk ezen információk – mint például a klímaváltozás vagy a természeti erőforrások végessége – tartalmát ignorálni.³⁰ A társadalmi valóság egy egyre komplexebb struktúrárt mutat fel és közvetlen tapasztalatok révén már nem lehet megérteni. Az információk gyarapodása azonban nem vezet szükségszerűen jobb tájékozódáshoz, hanem sokkal inkább rá vagyunk utalva mások tapasztalataira, az iskolák és egyetemek által közvetített intézményes és a média által inszenált tudásra. A tapasztalatok elvesztése szorosan összefügg az általános gyorsulással, amely az élet legkülönbözőbb területeire terjed ki, és a tájékozódó képesség elvesztéséhez valamint a tehetetlenség érzéséhez vezethet, miközben a tevékenységi körök állandóan bővülnek és a cselek-

³⁰ Ez többek között a modern társadalmakat jellemző „eltudományosításnak” köszönhető. (Vö. Raphael 1996.)

KÖZELKÉP – Tanulmányok

vési lehetőségek jelentős mértékben gyarapodnak. Egy ilyen folyamat során az „egyszerű életbe” visszavezető rousseau-i ideál sem nem elképzelhető, sem nem kívánatos. Az életvilág eme jellegzetessége a modernitás alapvonása, amelyet nem lehet ugyan megváltoztatni, de legalább kompenzálható valamelyest. A veszteségek oka a felgyorsult és feltarthatatlan haladás, ezért meg kell kísérelni az általános gyorsulás politikai következményeinek kérdésére választ adni, amely a modernitással és gyorsulásával számot vet, miközben nem száll vele szembe valamilyen modernitásellenes elképzelés nevében.

Minél bonyolultabbak és átláthatatlanabbak a politikai modernitás konstellációi, annál erősebb a döntéshozókra nehezedő nyomás. A döntés kényszere gyakran a hagyományok érvényének gyengeségéből adódik, ami megint csak a tapasztalatvesztésből adódik.³¹ Ebben az értelemben a döntésnek egy nagyon általános, de a modernitás körülményei között nagyon különleges jelentősége van. Hermann Lübbe szerint a döntési helyzetek azok, „amelyek egyszerre nem lehetségesek, és amelyek közül csak az egyik érvényesülhet (...) A döntés az az aktus, amelynek során azokban az esetekben, amikor az egymást kizáró lehetőségeket nem lehet megkerülni, az egyiket kizárjuk, hogy a másik megvalósulhasson. A döntés a szükségszerűség kényszere alatt áll, jóllehet meghozatalának a szabadság előfeltétele.” (Lübbe 1965: 12)

Ebben a definícióban nyoma sincs a Carl Schmitt-féle decizionizmusnak, amely bizonyos tekintetben hatott a Ritter-iskola tagjainak döntésről alkotott elképzeléseire.³² Ebben a definícióban szó sem esik a szuverénról és a kivételes állapotról. A politikai döntés ebben az értelemben pusztán a politika egyik fontos funkciója a többi között, amelynek az a célja, hogy a mindenkori politikai rend fenntartsa magát. „A döntési kényszer végső soron az önfenntartás egyik funkciója.” (Lübbe 1965: 13) Így a döntésnek semmilyen különleges és rendkívüli jellege nincs. A döntést megfosztja drámaiságától és a politikai normalitás körébe utalja. Lübbe számára a döntések meghozatala csakis egy liberális rend intézményesített keretein belül, szigorúan szabályozott körülmények között képzelhető el. Ennyiben tehát Lübbe a politikai döntések procedurális elméletének követője, ugyanakkor nem követi a harmadik részben leírt deliberatív demokráciaideált.

A parlamentek azért jönnek létre, hogy döntéseket hozzanak, és nem feltétlenül az legitimálja őket, hogy a döntéshozók ott bölcsőbbek, jól informáltabbak vagy morálisan különbek, hanem maga a döntéshozatali eljárás legitimál. „A liberális intézmények politikai döntéseit nem azért követik, mert igazak vagy helyesek, hanem,

³¹ Odo Marquard híres-hírhedt kompenzáció-elmélete alapján éppen a szellemtudományoknak kellene átvenni azt a feladatot, hogy a modernitásból fakadó veszteségeket orientálással tegyék elviselhetővé. Az, hogy ezzel a szellemtudományok funkciója teljes mértékben vagy egyáltalán kielégítően megragadható-e, az természetesen más lapra tartozik. (Vö. Marquard 2016.)

³² Vö. Schmitt 1934.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

mert egy folyamaton keresztül jutottak érvényre.” (Lübbét idézi Bolsinger 1998: 487)

Ennek alapelve tehát nem az igazság, hanem a többség, amelyet azonban intézményesíteni kell, és nem általában érvényesül, hanem csakis konkrét döntési helyzetekben. A többséggel természetesen vissza lehet élni, ha azt egy vezér akaratával azonosítják és a tömegek akklamációjává silányítják. Ezekben az esetekben azonban már nem egyszerűen a többségről van szó, hanem arról, hogy a többséget az igazsággal azonosítják.³³ Lübbe szerint az igazság iránti igény a politikában minden esetben ideológiagyánús, ami végül a totalitás valamilyen elképzeléséhez és követeléséhez vezet.³⁴ Ezért jelenti ki, hogy a döntés „a liberalizmus védelmének médiuma a strukturálisan totalitárius érvényességi igényekkel szemben”. (Lübbe 1988: 433)

A Ritter-iskola tagjai a döntés szükségességét emelik ki bizonyos helyzetekben, ha például időhiány lép fel, és mégis dönteni kell. Mivel a döntések intézményeken belül születnek, ezért minden körülmények között ennek a keretnek a fenntartását kell szolgálniuk. A döntések továbbá azt a célt szolgálják, hogy a rend támogatóit és ellenfeleit, barátait és ellenségeit beazonosítsák, és közöttük különbséget tegyenek. Az idő hiányára való utalás a legfőbb érv, amit a Ritter-iskola tagjai a diskurzusetika képviselőivel szemben felhoznak. Ezen vita érvei elsősorban abban segíthetnek, hogy a demokratikus döntési folyamatok diskurzuselméleti legitimitációjához olyan alternatívával szolgáljanak, amelyek a deszinkronizáció patológiájának fentebb leírt körülményei is között érvényesek.

A modern világban általában bonyolult, vagy akár áttekinthetetlen probléma-helyzetekkel szembesülünk, amelyek a döntési helyzetet csak még inkább kiélezik. „Egy döntési szituáció még a legártalmatlanabb helyzetekben is egy kivételes szituáció, amennyiben a szabályok, törvények, vélemények és hagyományok, amelyekhez általában igazodni tudunk, nem segítenek tovább: az ember magára van utalva.” (Lübbe 1965: 18)

Hermann Lübbe úgy véli, hogy a normák megalapozhatóak. Elméletben nem zárhatjuk ki, hogy egy diskurzus révén végül egy tényleges és végérvényes konszenzust lehet elérni. Gyakorlati okokból azonban nehéz elképzelni, hogy alapvetően pluralista társadalmakban minden esetben elegendő idő áll rendelkezésre, hogy egy problémát ennek megfelelően végigvitassanak. Ha Rosa diagnózisa helyes, akkor ezek a problémák a sürgető körülmények között csak még inkább kiéleződnek.

³³ Az igazság fogalma ebben a kontextusban megfelel a hidegháború átideologizált szellemiségének, ami azonban ma, a posztfaktuális korban már nem tűnik plauzibilisnek.

³⁴ Hermann Lübbe elemzésében a modernitás filozófiai hagyományából indul ki. Érvelésében Descartes ideiglenes etikájára (*morale par provision*), Hobbes politikai alapelvére (*auctoritas non veritas facit legem*) és a *gyakorlati ész* Kantnál megfogalmazott primátusára hivatkozik. Értelmezéseiben az elemzések többnyire egyoldalúak és tendenciózusak, de ezek helyessége mostani gondolatmenetünk szempontjából semmilyen szerepet nem játszik.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Ahhoz, hogy hatékonyak maradjunk, az „univerzalizálhatóságra vonatkozó követeléseinket” (Lübbe 1965: 18) a lehető legjobban minimalizálni kell, illetve meg kell fosztani drámai jellegüktől. „A parlamenti vitát a cselekvési kényszer miatt az idő sürgeti. A vita elvileg időben korlátozott és figyelembe kell venni, hogy nem vitázhatunk a végső konszenzusig, hanem a vita szavazással végződik, amelynek során a többség dönt. A hatalommegosztás által jellemzett demokráciában a normák megváltoztatásának kompetenciája a törvényhozás feladata. Ezért a döntése általában a fennálló normák megváltoztatására irányuló határozat.” (Marquard 2004: 49)

Mindkét Ritter-tanítvány megkerülhetetlennek és hétköznapiak tekinti a döntést, ugyanakkor megfosztják – a schmitti decizionizmus által sugallt – rendkívüliségtől. Jóllehet a diskurzuselmélet képviselőinek téziseit meglehetősen leegyszerűsítve mutatják be, ebben a kontextusban van egy olyan érv, amely az oldalukra billenti el a vita mérlegét, mert a modern társadalomban az uralommentes kommunikáció révén és a sürgető körülmények között aligha várható el, hogy végső konszenzust érjünk el. Le kell mondanunk a végső indoklásokról az így vagy úgy döntés lehetősége javára, miközben adott esetben a hagyományokra támaszkodunk. Ez a Ritter-iskola liberálkonzervatív krédója, ami semmit sem abszolutizál, de megpróbál a hétköznapi szokásokra és – akár kitalált – hagyományokra visszanyúlni, amelyek a döntéseket lehetővé teszik. Sok esetben tulajdonképpen mindegy, hogy mennyit vitatkozunk, valamikor úgyis eljön a döntési helyzet, amikor az érvek már nem segítenek tovább, és mégis dönteni kell. Ilyen módon, minden döntésben megmarad a voluntarizmus egy pillanata, a tetszőlegességé vagy akár az önkényességé is, amit lehetetlen felszámolni. A voluntarista momentumot tehát lehetetlen kiiktatni, de hatásait az intézmények működése révén és a döntéshozók *commonsense*-en alapuló képességei révén lehet ellensúlyozni.

Az, hogy ez a gyakorlatban hogyan működhet, és hogy a megfelelő stratégiák elegendőek-e ahhoz, hogy a deszinkronizáló patológiákkal szembenézzenek, illetve hogy a demokratikus politikai és társadalmi rend nem kerül-e hátrányba a technikával és a gazdasággal szemben, olyan kérdések, amelyekre ezen a helyen nem adhatunk választ. Mindenesetre egy sor kritikus megfontolást figyelembe kell vennünk. Vajon a gyorsulás a különböző társadalmi dimenzióiban nem járul-e hozzá maga is a *commonsense* gyengüléséhez? Hogyan határozható meg közelebbről a hagyomány és az innováció viszonya, illetve mértéke? Milyen hagyományokat kell ápolnunk és fenntartanunk, illetve melyekkel kell szakítanunk?³⁵ És végül, az intézményesítés milyen konkrét formái alkalmasak arra, hogy a voluntarizmus pillanatát figyelembe vegyék és ellensúlyozzák? Különösen akkor éleződik ki ez a kérdés, ha a *common-*

³⁵ Egy elméleti és történeti szempontból alapos tanulmány, amely a hagyomány fogalmával és szerepével foglalkozik a morális és politikai diskurzusokban (I. Dittmann 2004).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

sense-re való hivatkozás a jelen körülményei között elégtelennek és bizonytalanak tűnik.

Meglehetősen sok kérdés marad tehát nyitva az elemzés folytatásához, ezen a helyen azonban meg kell elégednünk a diskurzusetikai modellel szembeni kifogások hangsúlyozásával. Ha a politikaelmélet felhagy azzal, hogy a politikai gyakorlatot egy sikeres diskurzus evaluatív és normatív mércéjével mérje, és ehelyett az eljárásoknak és hagyományoknak enged teret, amelyeknek sikere a gyakorlaton keresztül tűnik ki, akkor talán megszabadulhatunk a legitimációs nyomás egy bizonyos részétől, ami a politika mai döntési rendszerét előregedettnek és korszerűtlennek mutatja.

5. Eredmények és nyitott kérdések

Tézisünk úgy szól, hogy a Ritter-iskola megfontolásainak alkalmazhatóvá tétele érdekében, azokra a kihívásokra kell konstruktív módon reflektálnunk, amelyek a demokrácia és elmélete, illetve a társadalmi gyorsulás összefüggéséből adódnak. Különösen sokat ígérő pontnak ígérkezik, hogy a Ritter-iskola gondolatai nyomán egy explicit módon előálló, illetve előállított helyzetről beszélünk, amikor is a döntés sürgőssé és sürgetővé válik. A döntéseket nem csak úgy foghatjuk fel, mint amiknek szükségszerűen ellentétes körülmények között kell történnie, hanem olyan lehetőségekként is feltűnhetnek, amelyek az irányvesztés és tehetetlenség kollektív érzéséből is kiutat képesek találni, amelyeket a jelenzsugorodásához kapcsolódó különböző jelenségek okoznak. A politikai döntések teszik a cselekvési lehetőségek egyre növekvő mennyiségét közben tarthatóvá és alakíthatóvá. A Ritter-iskola megfontolásai meglehetősen izgalmasak, és arra ösztönöznek, hogy a demokrácia politikai eljárásait úgy szervezzük meg, hogy a rendszeres szavazások szükségesek legyenek, és a politikai döntés segítségével, amelyet a többségi elv szabályoz, a kollektív tehetetlenséget kollektív cselekvési lehetőségbe alakíthassuk át. Az egyszer már meghozott döntések rendszeres korrekciójának és újrarahangolásának lehetővé tétele új döntési helyzetekben segít a minden döntésben jelen levő voluntarista jelleget enyhíteni, és így az idő sürgető körülményei között is megfosztani a döntést drámai jellegtől.

Kétségtelen, hogy egy ilyen eljárás a politikai szereplőktől magas szintű demokratikus kompetenciát és ennek megfelelő politikai erényeket kíván. A politikai konfliktusokat nem lehet egy mindent eldöntő politikai fordulatot hozó választási harcként inszcenálni; a demokratikus eljárást olyannak kell mutatni, mint amelynek során hibázhatunk, de azt egyben korrigálhatjuk is. Ezekkel a megfontolásokkal jelezzük, hogy a demokráciaelmélet hogyan reagálhat a társadalmi gyorsulás körülményeire. Nem csak a racionalitás kritériumától, mint a politikai döntések általános igazolhatóságának követelményétől kell eltávolodnia, hanem ezzel együtt új kritériumokat is meg kell alapoznia. Ehhez tartozik egyrészt a politikai döntéshelyzetek rendszeres megteremtése és a politikai decizionizmussal szembeni intézményesítő nyitás.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Másrészt az itt felvázolt megfontolások a demokratikus társadalmak politikai kultúrájával szemben állítanak fel bizonyos követelményeket. A demokrácia sikerének nem csak a demokratikus részvételi- és akaratképzési folyamat a feltétele, hanem a politikai szocializáció, amely a polgároknak beláthatóvá teszi, hogy mindannyian képesek vagyunk tévedni, és törekeny politikai képződményekben élünk, amelyekben a döntés felelőssége minden érintetten múlik. Éppenséggel a közösség nagy politikai döntései és az egyénhétköznapi élethelyzeti döntései közötti hiátust kell leépíteni, mivel ezek között nincs lényegi strukturális különbség.

Ennek a tanulmánynak elsődlegesen az volt a célja, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy a mai társadalmi gyorsulásnak milyen következménye van a politikai döntések elméletére, illetve, hogy megmutassa, hogy a mai politikaelméleti vitákban messzemenően figyelmen kívül hagyott elméleti iskola – azaz a Ritter-iskola – milyen továbbgondolásra ösztönző ötletet nyújt a kérdéssel való foglalkozáshoz. Annál többre ez a tanulmány nem vállalkozhat, mint hogy benne a kérdés iránti érzékenységet kifejezzük, strukturáljuk és perspektívába helyezzük. További idő- és döntéseméleti kiegészítésekre és újragondolásokra is szükség van ahhoz, hogy megvizsgáljuk, milyen körülmények között alakul ki az a helyzet, amikor az idő sürget, és mi van akkor, ha a társadalmat megosztó, vagy annak részéről elutasítandó döntésekről van szó. A tanulmány a döntésemélet szempontjából normatív és deskriptív kiegészítéseket és módosításokat tesz. Deskriptíve az vizsgálja, hogy mely esetekben áll elő a döntékényszer, hogyan jelenítik meg, és milyen esetekben vezet nem elfogadott, a társadalmat megosztó döntésekhez. Normatív szempontból azt vizsgálja, hogy mennyire kell a politikai döntések kritériumait pontosítani és kiterjeszteni ahhoz, hogy a demokratikus gyakorlatot egy igényes normatív kritika tárgyává tesszük, amely döntéseket kényszerít ki és nem engedi, hogy egy általánosító racionalitás követelményébe túlzottan belegabalyodjunk.

Irodalom

- Besson, S. – Martí, J. L. (2006): „Introduction”. In: Besson, S. – Martí, J. L. (Hrsg.): *Deliberative Democracy and Its Discontents*. London, New York, XIII–XXXI.
- Bolsinger, E. (1998): Was ist Deziisionismus? Rekonstruktion eines autonomen Typspolitischer Theorie. In: *Politische Vierteljahresschrift Jahrgang 39. Heft 3*. 471–502.
- Crouch, C. (2011): *Das befremdliche Überleben des Neoliberalismus*. Berlin, Suhrkamp.
- Crouch, C. (2015): *Die bezifferte Welt. Wie die Logik der Finanzmärkte das Wissen bedroht*. Berlin, Suhrkamp.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Dittmann, K. (2004): *Tradition und Verfahren. Philosophische Untersuchungen zum Zusammenhang von kultureller Überlieferung und kommunikativer Moralität.* Norderstedt, Books on Demand GmbH.
- Eberlein, B. – Grande, E. (2014): „Entscheidungsfindung und Konfliktlösung“. In: Klaus, S. – Nils, B. (Hrsg.): *Lehrbuch der Politikfeldanalyse.* München, S. 151–176.
- Hartmann, D. (1996): „Kulturalistische Handlungstheorie“. In: Dirk, H. – Peter, J. (Hrsg.): *Methodischer Kulturalismus. Zwischen Naturalismus und Postmoderne.* Frankfurt a.M., Suhrkamp, 70–114.
- Koselleck, R. (2003 [1979]): *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája Elmúlt jövő.* Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Luhmann, N. (2000): *Die Politik der Gesellschaft.* Frankfurt a.M., Suhrkamp.
- Lübbe, H. (1965): Zur Theorie der Entscheidung. In: Lübbe, H.: *Theorie und Entscheidung.* Freiburg 1971, 7–31.
- Lübbe, H. (1979): Erfahrungsverluste und Kompensationen. Zum philosophischen Problem der Erfahrung der gegenwärtigen Welt. In: *Giessener Universitätsblätter* Jahrgang XII, Heft 2, Dezember 42–53.
- Lübbe, H. (1980): *Philosophie nach der Aufklärung. Von der Notwendigkeit pragmatischer Vernunft.* Düsseldorf / Wien.
- Lübbe, H. (1988): Carl Schmitt liberalrezipiert. In: Quaritsch Helmut (Hrsg.): *Complexio Oppositorum. Über Carl Schmitt,* Berlin, Duncker & Humblot, 427–440.
- Lübbe, H. (2000): Gegenwartsschrumpfung und zivilisatorische Selbsthistorisierung. In: Frithjof Hager – Werner Schenkel (Hg.): *Schrumpfungen. Chancen für ein anderes Wachstum. Ein Diskurs der Natur- und Sozialwissenschaften.* Berlin/Heidelberg, 11–20.
- Lübbe, H. (1998): „Gegenwartsschrumpfung“. In: Klaus Backhaus – Holger Bonus (Hrsg.): *Die Beschleunigungsfalle oder der Triumph der Schildkröte.* Stuttgart, Schäffer-Poeschel, 129–164.
- Lübbe, H. (2003): „Gegenwartsschrumpfung. Ein neuer Begriff weckt Interesse.“ In: *Im Zug der Zeit. Verkürzter Aufenthalt in der Gegenwart. 3. Auflage.* Berlin/Heidelberg, Springer, 399–404.
- Marquard, O. (2004): „Das Über-Wir. Bemerkungen zur Diskursethik“. In: *Individuum und Gewaltenteilung. Philosophische Studien.* Stuttgart, Reclam, 38–67.
- Marquard, O. (2016): „Über die Unvermeidlichkeit der Geisteswissenschaften.“ In: Panteos, Athena – Tim Rojek (Hrsg.): *Texte zur Theorie der Geisteswissenschaften.* Stuttgart, Reclam, 253–266.
- Müller-Salo, J. – Westphal, M. (2018): „Zeitpolitik. Zur zeitsoziologischen Herausforderung der politischen Philosophie.“ In: *Zeitschrift für Praktische Philosophie.*

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Nolte, P. (2012): *Was ist Demokratie? Geschichte und Gegenwart*. München.
- Raphael, L. (1996): „Die Verwissenschaftlichung des Sozialen als methodische und konzeptuelle Herausforderung für eine Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts.“ In: *Geschichte und Gesellschaft* 22 (2), S. 165–193.
- Rosa, H. (2005): *Beschleunigung. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne*. Frankfurt a.M., Suhrkamp.
- Rosa, H. (2013): *Beschleunigung und Entfremdung. Entwurf einer Kritischen Theorie spätmoderner Zeitlichkeit*. Berlin, Suhrkamp.
- Rüb, F. W. (2002): Hybride Regime – politikwissenschaftliches Chamäleon oder neuer Regimetypus? Begriffliche und konzeptionelle Überlegungen zum neuen Pessimismus in der Transitologie. In: Petra, B. – Aurel, C. – Rüb, F. W. (Hrsg.): *Zwischen Demokratie und Diktatur*. Wiesbaden, S. 93–118.
- Schimank, U. (2005): *Die Entscheidungsgesellschaft. Komplexität und Rationalität der Moderne*. Wiesbaden.
- Schweda, M. (2015): *Joachim Ritter und die Ritter-Schule*. Hamburg, Junius Verlag GmbH.
- Stollberg-Rilinger, B. (2016): *Cultures of Decision-Making*. London, Springer.
- Wille, M. (2012): *Transzendentaler Antirealismus. Grundlagen einer Erkenntnistheorie ohne Wissenstranszendenz*. Berlin/Boston.

Időszemlélet és politikatudomány II.

Politikatudományi paradigmák az átmenet utáni Magyarországon

CSIZMADIA ERVIN¹

ABSZTRAKT

Két részes cikksorozata második részében a szerző a rendszerváltás utáni hazai politikatudomány időszemléletét vizsgálja. Első cikkében megállapította, hogy a nyugati politikatudomány jellemzője volt az elmúlt 60 évben egyfajta „időszemléleti váltógazdálkodás”, azaz a diszciplína képviselői hol a történelmet részesítették előnyben a jelennel szemben, hol a jelenet a történelemmel szemben. Az e tanulmányban vizsgált magyar példában nem beszélhetünk váltógazdálkodásról: az elmúlt 30 évben folyamatosan egy jelen-centrikus szemléletmód van jelen, amely a tranzitológiai paradigmát és annak leágazásait foglalja magában. A tanulmány a Fidesz példáján keresztül mutatja be, hogy a mainstream politikatudomány a Fidesz változásait szinte kizárólag csak ebből a perspektívából értékeli, és e miatt keveset tud mondani a Fidesz (és tágabban a magyar demokrácia) elmúlt korszaka változásainak mélyebb, történeti körülményekkel is összefüggő okairól. A szerző önmagát egyértelműen a történeti szemléletmód képviselőjének tekinti és ebből a nézőpontból az elmúlt negyedszázad időszemléleti horizontjának felülvizsgálatát szorgalmazza.

KULCSSZAVAK: Tranzitológia – Konszolidológia – Magyar politikatudomány – A pártrendszer változása – Paradigmák

ABSTRACT

Perception of time and politicalscience II. Politicalscienceparadigmsinthe post regimechange Hungary

In the second part of his two pieces say the author examines the perception of time in Hungarian political science after the change of regime. In his first article, the author stated that for the past 60 years Western political science was characterised by a sort of „rotation” concerning the perception of time, that is, at times the representatives of the discipline favored history over the present, while at other times the present over history. In the case of the Hungarian example examined in this essay, we can not talk of rotation: the past 30 years has constantly favored a present-centricperspective, which embodies the transitology paradigm and its derivatives.

¹ MTA Politikatudományi Intézet (Senior researcher, HAS Centre for Social Sciences Institute for Political Science), tudományos főmunkatárs.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

The study shows through the example of Fidesz that mainstream political science is almost exclusively interested in the changes of Fidesz from this perspective, as a result it has very little to say about the deeper causes of the transformations of Fidesz (and Hungarian democracy) during this period of time which are also related to historical circumstances. The author holds himself to be a representative of the historical perspective and urges there-examination of the time perspective of the past quarter of a century through this perspective.

KEYWORDS: *Transitology, Consolidology, Hungarian political Science, Transformation of party system, Paradigms*

Bevezetés

A Metszetek 2018. évi 2. számában az olvasó találkozhatott *Időszemlélet és politikatudomány. Váltógazdálkodási ciklusok a jelen-centrikus és a történelmi szemléletmód között* című tanulmányommal. Az a dolgozat két részes írásom első része volt, s a nyugat-európai politikatudomány elmúlt hatvan évét vizsgálta. Azt a tételt állítottam fel, hogy amikor szakmánkat elemezzük, célszerű figyelnünk a politikatudós-közöség belső szerkezetére, illetve egy eléggé elhanyagolt területre, a tudósok idő-szemléletére. Arra jutottam, hogy egyfajta váltógazdaság figyelhető meg két politikatudományi szemléletmód, a történelmi és a jelen-centrikus között. Az 1960-as években a történelmi látásmód erős a politikatudományban, hogy az 1980-as évek végére ez háttérbe szoruljon, s helyét átvegye a jelen-centrikus szemléletmód, amelyet írásomban a tranzitológiával azonosítok. A 2000-es évektől viszont ismét megerősödik a történelmi látásmód, amely az új historicizmusban, illetve az amerikai politikai fejlődés iskolájában ölt testet.

A fenti dolgozatban jeleztem, hogy a munka egy két részes tanulmány első része (s egyébként a kettő együtt *A magyar politikai fejlődés logikája* című könyvem első fejezetének részlete).² Tanulmányom mostani, második része feltételezi az első rész ismeretét, de akár önállóan is olvasható. A dolgozatban kifejezetten magyar terepen vizsgálódom, s azt vizsgálom, a magyar politikatudományban miképpen tükröződnek a nyugat-európai trendek, és nálunk is megfigyelhető-e az említett „időszemléleti váltógazdálkodás”, illetve a rendszerváltás utáni Magyarországon milyen speciális sajátosságok érvényesülnek.

Előzetesen azt kell megállapítanom, hogy (ellentétben az első részben bemutatott nyugat-európai paradigmákkal) a hazai politikatudományon belül nemigen lehetséges elkülöníteni a jelen-centrikus és a történelmi paradigmát, ami abból adódik, hogy nálunk a történelmi látásmód csak nyomokban érvényesül(t) és paradigmává végképp nem áll(t) össze. Így a történelmi és a jelen-centrikus szemléletmód egymáshoz való viszonyát nem tudom rekonstruálni úgy, mint ahogy ezt a nyugati példán tettem.

² Lásd: Csizmadia 2017.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Önmagában is elgondolkodtató, hogy ez miért alakult így, de ennek részletezésébe itt nem megyek bele. Annál érdekesebb viszont az általam jelen-centrikusnak nevezett tranzitológiai szemléletmód, illetve az abból kifejlődő „származékos” elméletek (Csizmadia 2016) vizsgálata.

A tranzitológia és konzolidológia Magyarországon

Magyarországon az átmenet időszakában (1987–90) a tranzitológiai irányzat „jobb-
nak”, „hatékonyabbnak” és „magyarázóbbnak” tűnt, mint egyébként is bizonytalan
kontúrú előd-elmélete, a politikai fejlődés.³ A nyugati típusú tranzitológiának azért
is volt könnyű gyökeret vernie, mert ehhez nem kellett – Nyugat-Európával szem-
ben – nagyobb szemléletváltás, hiszen itt a 70-es évektől lényegében pragmatikus,
gyakorlatias és jelen-centrikus ideológiák formálódtak, s a történelmi szemlélet nem
tett szert mélyebb gyökerekre a politikatudományon belül, a mellett, hogy paradig-
mák általában sem formálódtak ki. Így a magyar tranzitológia – időszemléletét,
elemzési perspektíváját illetően – nem áll olyan erősen szemben elődjével, mint aho-
gyan a nyugati tranzitológia állt szemben a politikai fejlődéssel. A nyugati példában
láthattuk, hogy a strukturalista típusú vagy más kifejezéssel: prekondicionista meg-
közelítéseket hogyan szorítja vissza az aktorok cselekvésére fókuszáló és a demok-
ráciák fejlődését illetően univerzalista megközelítés.⁴

A tranzitológia lett tehát a magyar politikatudomány első igazán egységesítő
irányzata. Ha közelebb lépünk magyar szerzők szövegeihez, azért találunk egyértel-
mű jeleket, amelyek arra utalnak, hogy a magyar mainstream elmélet a történelmi
szemlélettel szemben kívánja meghatározni magát. Hadd hozzak erre három – idő-
ben egymástól részben távol eső – példát. Az első példa G. Márkus György tanul-
mányából való. A szerző a rendszerváltás utáni törésvonalak, illetve a pártrendszer be-
fagyásáról írva állapítja meg: ez a folyamat egyáltalán nem úgy zajlik, ahogy a 60-as,
70-es években írt klasszikusaiban azt Stein Rokkan megfogalmazta. „A politikai szo-
ciológia S. Rokkan által képviselt historicista felfogása ugyanis erősen determinis-
ta, amennyiben hosszútávon érvényesülő meghatározottságot tételez.” (G. Márkus
1997: 44) Ezzel szemben – folytatja – nem arról van szó, hogy a pártok egyszerűen
„törésvonal-fordítók”, hanem maguk alakítják a politikai teret (uo.).

Ugyanebben az évben írott tanulmányának mindjárt első mondataiban hason-
lóan foglal állást Husz Dóra is, aki azt írja: „Az 1970-es és az 1980-as években a
demokratikus átmeneteket tanulmányozó társadalomtudományi kutatásokban a

³ A politikai fejlődés paradigmájáról tanulmányom 1. részében részletesen szó volt. A „jobb-
nak”, „hatékonyabbnak”, „magyarázóbbnak” szófordulatokkal visszaütök az ugyancsak az 1. részben tárgyalt
Thomas Kuhnra, aki szerint mindig vannak olyan elméletek, amelyek jobbnak tűnnek ellenfeleiknél. Ez
nem azt jelenti, hogy igazabbak is, csak azt, hogy „jobbak”, mert a maguk korában több tudós követi őket.

⁴ Lásd a tanulmány első részének ide vonatkozó fejtegetéseit: Csizmadia 2018.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

strukturalista megközelítést (lásd Lipset 1959) egyre inkább felváltotta az interakcionizmus. Az interakcionista társadalomtudósok vizsgálatának középpontjában nem a strukturális előfeltételek, hanem a cselekvőképes aktorok állnak. Az interakcionista kutatók szerint az aktorok közötti stratégiai interakció jelentős mértékben befolyásolja az átmenet végeredményét.” (Husz 1997: 71)⁵ Harmadikként pedig beidézném Róna Dániel véleményét, aki hosszan értékeli Lipset és Rokkan híres művét (Lipset – Rokkan 1967), s megállapítja: „a mű legalapvetőbb logikai feltevése az, hogy a *történelem határozza meg a törésvonalakat, amelyek alakítják a pártrendszert és a szavazói magatartást*” (Róna 2008: 125 – kiemelés az eredetiben). Majd utána elemzi a Lipset-Rokkan-tétel revíziójára irányuló későbbi elméleteket, amelyeknek lényege, hogy már nincsenek beszorulva a történelem „fogságába”.⁶

Annyit máris megállapíthatunk, hogy a magyar tranzitológia kiindulópontjánál a történelmi magyarázatokat illető kétely áll, s ezért a hazai teoretikusok nem is alkalmaznak ilyen jellegű magyarázatokat, s – hogy úgy mondjam – „természetes módon” lesznek antihistoricisták és antistrukturalisták.

A „történelem-ellenes” álláspont mainstreammé válásához kellő inspirációt ad továbbá Francis Fukuyamának *A történelem vége?* című esszéje. Ebben nagyon pregnáns mondatok találhatók, nem csak a történelem, hanem a *politika* végéről is. Voltaképpen az 1990-től napjainkig tartó időszak mintha nem szólna másról, mint az ebben az írásban megjövendölt politika-képnek a valóra válásáról.⁷ Fukuyama műve hihetetlenül sokfelé ágazik; a történelem és a politika végén túl megjelenik benne az a gondolat is, hogy mostantól a liberális világforradalom határozza meg a további fejlődést. De a másik két alapgondolathoz képest ennek a nagy ívű gondolatnak a rendszerváltás hajnalán még nincs komolyabb recepciója Magyarországon. A tranzitológia nagy része a korai szakaszban – ahogy bemutattam – Nyugat-Európában nemzetállam-központú és ehhez egy hagyományosabb demokrácia-felfogás társul. Fukuyama cikkének megjelenésekor az intézményesedésének magasabb stádiumába lépő hazai politikatudományban kevésbé a *liberalizmus*, mint inkább a *demokrácia* győzelméről esik szó, illetve arról, hogy a demokratikus intézményeket hogyan lehetne megteremteni és stabilizálni. A Politikatudományi Szemlében ekkor számos, a demokratikus intézmények alapításával, működésével kapcsolatos cikket találunk, és a polity elemzése marad a legfőbb tematika az egész korszakban, a 90-es évek végén, a 2000-es évek elején is, amikor a tranzitológia és a konszolidológia kimerül, és megjelennek új, de továbbra is jelen-centrikus irányzatok.

⁵ A szerző e tétele alátámasztására az O'Donnel-Schmitter–Whitehead szerzőtriót, a Bruszt–Stark duót valamint Przeworski egy munkáját hivatkozta be. Ugyanerről a témáról – valamivel korábban – Herbert Kitschelt adott hosszú nemzetközi áttekintést. Lásd: Kitschelt 1992: 1028–1034.

⁶ A „történelem fogsága” szókapcsolat még a 2000-es években is visszatér. Lásd: Karácsony 2005.

⁷ „A világ azon vidékein, amelyek elérkeztek a történelem végéhez, a nemzetközi kapcsolatokban fontosabb szerepet játszik a gazdaság, mint a politika, vagy a stratégia” (Fukuyama 1990: 29).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Nagyon érdekes ugyanakkor megfigyelni, hogy a Szemlében publikáló külföldi szerzők – nagyjából azon a nyomvonalon haladva, amit a tranzitológia nemzetközi ágáról szólva írtam – mennyire differenciáltan közelítik meg az intézményalapítás kérdéskörét. Az egyik ilyen az intézmények *tágabb, komplexebb* értelmezése. Claus Offe például arról ír, hogy az átmenetek során létrehozott intézmények „természetesen nem olyanok, mint az eredetiek. Meg is indokolja, miért: „a „másolt” és átültetett intézmények, mivel nem rendelkeznek azzal az erkölcsi és kulturális infrastruktúrával, amelyre az „eredeti” támaszkodhatott, valószínűleg nagyon eltérő és gyakran a várttal ellentétes eredményeket produkálnak” (Offe 1994: 21). Michael T. Greven még tovább megy, amikor nem a „másolásban” óhatatlanul elkövetett hibákat tartja fontosnak, hanem azt, hogy maguk a „mintaadó” intézmények veszítették el 200 év óta szinte szakadatlanul meglévő történelmi teljesítőkéességüket. Olyan területeken, mint például az emberi jogok, a szociális jólét vagy a törvények uralma, a nyugati társadalmak „történelmi küszöbhez” érkeztek, s a küszöbön átlépve már egyáltalán nem egyértelműek ezen intézmények előnyei (Greven 1995).⁸

Megint más kritikával közelít a témához a Plasser – Ulram szerzőpáros. Ők egyenesen a demokratizálódás-elmélet fősodrával vitatkoznak, amikor azt vetik fel, hogy „az általános demokratizáció-elmélet kidolgozására tett kísérletek nem túl biztatóak. A kelet-európai demokratizációs folyamatok egyenes vonalú, töretlen fejlődéséhez fűzött naiv reményeket eloszlatták a váratlanul támadt hatalmi ürök, az új bizonytalanságok és a reformországokon belül és egymás között felerősödött feszültségek.” (Plasser – Ulram 1995: 22)⁹ Miközben azt is megállapítják, hogy hiányzik egy konszenzusszerűen elfogadott modell.

A legátfogóbban azonban a Kopecky – Mudde szerzőpáros tekint rá a témára. Fő téziséük szerint a tudományos közösségen belül „hatalmas zűrzavar uralkodik abban a tekintetben, hogy pontosan mit is jelent a demokratikus átmenet és konszolidáció” (Kopecky – Mudde 2000: 51). Izgalmas az a felvetésük, hogy a kutatói érdeklődés *túl hamar* fordult a demokratikus konszolidáció kérdései felé, összemossa ezzel az átmenet és a konszolidáció fogalmait. A fogalmak összezavarása oda vezetett, hogy az igazi kérdés – amit ők a demokrácia tényleges „elültetésének” neveznek – nem kapott kellő figyelmet (uo.). Mindezeket túl megfogalmaznak két lehetséges kitörési pontot is: az átmenetek során felmerülő állam- és nemzetépítés kutatásának szükségességét; valamint az átmenetre ható nemzetközi tényezők kutatását. Az előbbi

⁸ Fontos észrevenni, hogy ezek a kritikák még jócskán az internet, a Facebook és a „társadalmi demokratizálódás” korszaka előtt hangzanak el. Most nem is ebből a szempontból értékelem őket, hanem abból, hogy rámutatnak egy sokszor egyértelműnek tűnő fogalom („a demokratikus intézmények”) bizonyult természetére.

⁹ Dankwart Rustow éppen azt hangsúlyozta alapművében, hogy az ilyen egyetértést lehetetlen létrehozni, hiszen nagyon sok különböző aktor-motivációból jönnek létre a cselekvések. Lásd erről első tanulmányom vonatkozó részét: Csizmadia 2018: 105–107.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

kapcsán szóba hozzák, hogy az államépítés tanulmányozásához a demokratizálódás első, nyugat-európai hulláma adhat jó impulzusokat; az utóbbi kapcsán pedig azt mondják, hogy a nemzetközi dimenzió lényegesen fontosabb szerepet játszik, mint a dél-európai és a latin-amerikai átmenetekben (uo.).¹⁰ Kopecky és Mudde írása azért is különösen érdekes, mert azon írások (egyébként ebben az időszakban nem túl nagy) számát gyarapítja, amelyekben a jelenbeli folyamatok összehasonlító vizsgálatán túllépő igények is megfogalmazódnak. Ám ez az igény a hazai politikatudományban nem válik valóra.

A magyar tranzitológia először is osztozik abban a nyugati optimista véleményben, hogy itt egy egyenesen előrehaladó folyamat indul meg a demokratizálás által. A folyamat magában foglalja először az intézményeket, de aztán ezen túl az emberekre, az állampolgárokra is ki kell terjednie. Az egyik legaktívabb szerző ebben az időszakban Ágh Attila, aki a Magyarország Politikai Évkönyve című kiadványsorozat 1992-es évfolyamában – az első éveket még az átmenet időszakához sorolva – azt jósolja: „az 1990-es évek végén kezdődhet a konszolidáció időszaka, mint az új rendszer kibontakozása és a saját alapra való helyeződése” (Ágh 1992: 16). Ugyanakkor a külső közegnek a magyar demokrácia konszolidálását illető jótékony szerepét is hangsúlyozza. Ugyanis nem sokkal cikke megírása előtt, 1991. december 16-án írják alá Magyarországnak az Európai Unióhoz való társulási szerződését, s így egy új „pozitív kényszerpálya” körvonalai rajzolódtak ki, egy olyan külső erőcentrumé, amely megszabja a belső haladás általános irányát az európai intézményrendszer normái szerint, s így védelmet nyújt az autoriter tendenciák ellen (uo.).¹¹

Ugyanakkor Ágh bevezeti a „strukturális patthelyzet” fogalmát is, amellyel arra utal, hogy noha a parlamenti rendszer (és nem a demokrácia általában) konszolidált, mégis számos kérdés megoldatlan, mert az ellenérdekelt szereplők között patthelyzet áll fenn. Ilyen a) a kormány- és az ellenzéki pártok viszonya; b) a kormányfő és a köztársasági elnök viszonya; c) a parlamenti többség és az alkotmánybíróság viszonya” (uo. 20). A dolgotatban Ágh itt már – annak a konszenzuális értékrendnek a nevében, amely korábban kifermálódni látszott – kemény kritikát is megfogalmaz a parlamenti többséggel szemben: „A fejlett demokráciákban az egyszerű parlamenti többség hatalma korlátozott...mivel a demokrácia lényege nem a többség diktatúrája, hanem a kisebbségek védelme és az ellensúlyozó elnök, rivális hatalmi centrumok összjátéka.” (uo. 26).

¹⁰ Az állam- és nemzetépítés elmaradása – mint a demokráciák visszarendeződésének egyik okaként történő megnevezése – az időben előrehaladva egyre gyakoribbá válik. Az utóbbi időben az államépítést egyenesen, mint új fejlődési paradigmát határozzák meg. Lásd erről: Marquette – Beswick 2011. Giovanni Carbone felhívja a figyelmet arra, hogy az államépítés nem ugyanaz, mint a jól működő állam (Carbone 2015).

¹¹ A pozitív kényszerpálya kifejezés nyilvánvaló utalás arra, hogy a magyar köznyelvben a „kényszerpálya” kifejezés a korábbi évtizedekben döntően negatív tartalmú. Lásd például: Ránki 1983.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A mából visszatekintve két észrevételt tehetünk ehhez. Az egyik az, hogy Ágh helyesen veszi észre az átmenet utáni helyzetben strukturálisan benne rejlő bizonytalanságot, azt, hogy nem egyértelmű, milyen jellegű a politikai rendszer. Ám az Antall-kormány kapcsán „a többség diktatúrája” kifejezés használata világossá teszi, hogy a szerző demokrácia-felfogásában a hangsúly – a nyugati átmenet-elméletekhez hasonlóan – a liberalizmuson és nem a demokrácián van. Ezt akár hangsúlyváltásnak is tekinthetnénk, hiszen a magyar átmenetben korábban a demokratikus jelleg tűnik hangsúlyosnak, különösen, ha a demokráciát a diktatúra meghaladásának ellenszereként értelmezzük. A liberális érték-elem pontos mibenlétéről ugyanakkor az 1990-es évek elején még nem ad egyértelmű eligazítást számunkra sem a demokratikus ellenzék (mint a legnyugatiasabbnak mondható ellenzéki csoport), sem a többi késő kádári elit tevékenysége. Ezek közös eleme – mint utaltam rá – az erősödő nyugatosság, de ebben a fél évtizedes hagyományban viszonylag még gyenge a liberalizmus szerepe.

Ha ez így van, akkor ebből levonhatunk egy óvatos következtetést a kezdeti „konszenzus-elmélet” érvényességére vonatkozóan. Általános érvényű konszenzusról ugyanis akkor beszélhetnénk, ha túlmenően Magyarország nyugati orientációján (amelyben, mint láttuk a 80-as évek második felének elitjei egyetértettek), konszenzus lett volna a liberalizmus „demokrácia-figyelmező” szerepének megítélésében is. Ilyen típusú konszenzus azonban nem létezik; sőt ellenkezőleg: a pártokba rendeződő politikai elit gyorsan polarizálódik. Nem véletlen beszél egy évvel iménti cikke után Ágh Attila „a túlpolarizáltság veszélyes állapotáról” (Ágh 1993: 42), hozzátéve a másik fő problémaforrást is: a polarizáció azért fokozódott, mert a kormányzat megpróbálta feloldani a „strukturális patthelyzetet” (uo. 52).

A „strukturális patthelyzet”, az „egyensúlytalanság”, az induló magyar demokrácia „eldöntetlen modellje” utáni helyzet később természetesen másoknak (és nemcsak hazai szerzőknek)¹² szúr szemet. De a hazai tudományos közbeszédben (és a tágabb közéletben) ezt a kezdettől jelen lévő polarizálódást mégsem súlyának megfelelően kezelik, s úgy tesznek, mintha ez a patthelyzet vagy egyensúlytalanság nem is létezne, s Magyarországon a konszenzuális demokrácia modellje állna fenn. A logika egyszerű: az átmenet során győztes teóriából a konszenzuális modell következik, s minden kísérlet, amely e felől a többségi felé akarja elmozdítani a rendszert, a rendszerváltó liberális elveknek – s azon belül a demokrácia konszolidálása elvének – mond ellent.

1998-as dolgozatában Ágh még tovább megy, amikor azt mondja: a konszolidáció jegyében lezárulhat Magyarország 10-12 év óta tartó válságciklusa (Ágh 1998). Erre az optimizmusra a pártrendszer működésében tapasztalható – s térségben út-

¹² A modell-probléma bizonytalanságáról és az ebből fakadó következményekről a legátfogóbb és legjobb feldolgozás: Roberts 2006.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

törőnek tekinthető – három innováció számbavétele sarkallja: a) Magyarországon (szemben jó néhány térségbeli országgal) valódi többpártrendszer jött létre; b) a 90-es évek második felére egy megújult, reformált nagy balközép pártról beszélhetünk; c) 1997-ben megindult a konszolidált pártrendszer működéséhez szükséges jobbközép pólus integrációja is (uo.).

Azt, hogy a szerzőnek „elfogadó” a véleménye az első Orbán-kormányról, bizonyítja, hogy az Orbán-kormány karakterét egy évvel később – ellentétben az Antall-kormány megítélésével – konzervatív-liberálisnak tekinti (Ágh 1999). Ugyanakkor ebben a dolgozatban a szerző ugyanúgy érvel, mint az Antall-kormány idején írott dolgozatában: a kormány működésének eredményeképp a magyar demokrácia elmozdult a konszenzuálistól a többségi demokrácia felé (uo.). Ugyanakkor van itt egy új elem is: „a konszolidáció időszaka Közép-Európában jóval hosszabb lesz, mint a konszolidáció újabb évtizede délen” (uo. 39). Aminek az a magyarázata, hogy a 80-as évek bipoláris világrendjében Nyugat-Európa erősebben támogatta a déli országokat, mint a 90-es évek egypólusú világában a kelet-közép-európai országokat (uo.).

A jelen „megnyúlását” bizonyítandó Ágh bevezeti a korai és az érett konszolidáció fogalmát. A korai konszolidáció korát még a konfliktusok mélyülése jellemzi, s ekkor előfordulhat, hogy a pártpolitikai patthelyzetet az egyik fél (esetünkben a jobboldal) a kvázi-kétpártrendszer felé való elmozdulással igyekszik „véglegesíteni”, azonban azt is jelzi, hogy a korai szakaszban is törekednie kell a két meghatározó pártnak az együttműködés új formáinak kialakítására.¹³

2001-es írásában tovább igyekszik értelmezni a konszenzus és a fragmentálódás fogalmait. Most is adottnak veszi a rendszerváltás konszenzuális örökségét, s azt állítja: a menet közben meginduló fragmentálódás épp emiatt az erős hagyomány miatt jár a környező országokéhoz képest nagyobb feszültséggel (Ágh 2001). Tovább fűzvéen a konszolidációs szakaszról szőtt elméletét, kitér az érett konszolidáció természetére is: E szerint érett konszolidáció akkor van, amikor 1. a politikai rendszer támogatottsága független a pártpolitikai polarizáltságtól, s a választáson alul maradó pártok hívei is elégedettek a demokráciával; 2. kormányváltás esetén is érvényesül a szakpolitikai folytonosság.

A hazai irodalomban sokáig él ez az Ágh által megfogalmazott konszolidációs tézis. Egyedi Zsolt például 1998-ban, a Politikatudományi Szemlében arról ír, hogy a magyar demokrácia konszolidáltnak tekinthető. A konszolidáció nem más, mint a

¹³ Ágh a hazai szerzők között szinte egyedülálló módon s visszatérően a nemzetközi (döntően európai uniós) történésekből vezeti le az itthoni követelményeket. Ahogy annak idején megállapította, hogy Magyarország 1991-es EU-s társulási szerződése katalizátora a további itthoni történéseknek, tíz évvel később, az EU-csatlakozáshoz közelebb „megtalálja” a külső „pozitív kényszerpálya” újabb követelményét, az Agenda 2000 Programban. Ez részletes jogi politikai harmonizációs feladatokat írt elő a csatlakozni kívánó országoknak.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

politikai viszonyok és a konfliktusmegoldó folyamatok mintáinak kikristályosodása (Enyedi 1998). Az 1990-es évek végén – bár Ágh fentebbi mondatában már szerepel az „autoriter” szó – a magyar demokráciában még nem olyan kiélezettek a viszonyok, mint később. S még G. Márkus György is pozitív példaként idézi be Claus Offét, aki szerint Magyarország az egyetlen ország Kelet-Közép-Európában, ahol identitáskonfliktusok nem állnak a konszolidáció útjában (G. Márkus 1997).¹⁴ Ágh még 2001-ben is lehetségesnek tekintti, hogy a konszolidációs tematika fogalomkörében maradványként Magyarországon a konszolidáció újabb szakasza kezdődjön, ami már a *társadalom* konszolidálását jelenti.

A jelen-centrikus tudomány és politikai irodalom fókuszának koncentrációja a Fidesz vizsgálatára

De a pártpolitikai mezőben bekövetkező változások – mindenekelőtt a Fidesz pólusváltása, majd kormányra kerülése – már módosítják az elemzői optikát és a 90-es évek végén már nem annyira az intézményépítés és a konszolidáció a fő téma, hanem a Fidesz felemelkedésének vizsgálata. A magyar politika polarizáltságára már eddigi szerzőink is tettek megállapításokat, de a polarizálódás és az új keletű konfliktusok leírására a 2000-as évek elejétől kerül sor. Míg az 1998-ban hatalomra kerülő Orbán-kormány első évében még várakozás teli a hangulat, addig az Orbán-kormány működésének második, harmadik éve már több szerző kritikáját is kiváltja. Sárközy Tamás például az általa érzékelt „a győztes mindent visz” modell alkalmazását veszélyesnek és az ország hosszú távú érdekei szempontjából hátrányosnak tartja” (Sárközy 2002: 58). Azt írja: a jogállamiság keretei 1989–91 között kialakultak, s „egy polgári jogállamban jogbiztonságnak kell lenni, s a közhatalmat nem lehet korlátlanul gyakorolni” (uo. 69). Ugyanakkor a szerző egy érdekes ellentmondásra is felhívja a figyelmüket, amikor az 1989–91-es alkotmányos modell jogállami *sérüléséről* beszél. Egy másik területen ugyanis az Orbán-kormány nem hogy eltérne a korai alkotmányos modelltől, hanem éppen megvalósítja azt: „Az Orbán-kormány struktúrája az első, amely szerkezetében teljesen alkalmazkodott az 1989–90-es alkotmányos alaphoz, a kancellári rendszerhez.” (uo. 60). Ez a megjegyzés ismét csak ráirányítja a figyelmünket az „eredeti” modellben rejlő ambivalenciára, illetve a modell sokféle értelmezhetőségére.

A legátfogóbb kritikát talán (az akkor még politikus) Hack Péter gyakorolja, aki párhuzamot von az Orbán-kormány hatalomgyakorlási technikája és közjogi felfogása valamint a néhai MSZMP 1989-es felfogása között, megállapítván: a Fidesz

¹⁴ Nagyon érdekes, hogy a 2010-es években megjelenő nyugati elemzések már „érthetetlenül” optimistának tekintik az átmenet kora utáni évtized nyugati optimizmusát.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

eltávolodott attól a felfogástól, amelyet 1989-ben az Ellenzéki Kerekasztal pártjai képviseltek (Hack 2002). A szerző megállapítja azt is, hogy a parlamentáris rendszer létrejöttével Magyarország jó esélyt kapott arra, hogy „az antidemokratikus hagyományokat magunk mögött hagyjuk (...) kétségtelen viszont, hogy az Orbán-kormány idején végrehajtott antidemokratikus fordulatnak erős gyökerei vannak az 1989 előtti, de az 1945-öt megelőző politikai kultúrában is” (uo.). Ez egy igen erős – ráadásul a történelmi fejlemények fontosságára utaló –, ám kibontatlan megjegyzés, mint ahogy az is, hogy az Orbán-kormány esetében már nem a demokrácián *belüli* modellváltásról, sokkal inkább egy már nem demokratikus modellről van szó. Érdekes, hogy miközben Sárközy éppen azért ismeri el a kormány teljesítményét, mert az (az 1989-es *alkotmányos* alapelveknek megfelelően) megvalósítja a kancellári demokráciát, Hack értelmezésében ez már nem kancellária-demokrácia, nem is elnöki kormányzás, hanem a hatalomgyakorlás kontrolljának felszámolása.¹⁵

Ezekből az idézetekből az látszik, hogy a jelen folyamataira koncentrááló domináns értelmezések középpontjában döntően két kérdés áll: a liberális alapelvek hangsúlyozása és „számonkérése” valamint a demokrácia ezen alapelvek mentén történő konszolidálása. Az idézett szerzők kivétel nélkül úgy vélik, hogy a Fidesz kormányzása „veszélyes” az 1990 után kiépült magyar demokráciára, s már 1998 és 2002 között megfogalmazzák azokat a kritikákat, amelyek majd a Fidesz második ciklusa idején, 2010 és 2015 között állnak össze egy egységes demokráciavédő narratívába.¹⁶

De itt még nem tartunk. Ahogy az imént láttuk: a Fidesz első kormányzását liberális nézőpontból éri a legtöbb kritika, de a kritikákban egy minőségileg új szakasz kezdődik akkor, amikor a Fidesz – 2006 után – másodszor kerül ellenzékbe. Ebben a ciklusban (tehát még jóval az előtt, hogy Orbán Viktor, már miniszterelnökként felvállalná, hogy „illiberális államot” épít)¹⁷ nemzetközi elemzők részéről elkezdődik az orbánizmus-illiberális veszélyeire való figyelmeztetés.¹⁸ Hasonlóképpen nagyon

¹⁵ Hack itt Körösi Andrásnak arra a tételére utal, miszerint az orbáni „prezidenciális” kormányzás a demokrácián belüli karakterváltozást jelent csak: „az alkotmányjogi és politikai értelemben változatlanul fennálló parlamentáris kormányzás keretein belül a kormányzás egy új típusa, a kormányzás prezidencialisálódása alakult ki”. (Körösi 2001: 31)

¹⁶ Ezek a nézetek – nem kis mértékben a nyugat-európai kritikákkal párhuzamosan – baloldali és liberális folyóiratokban és újságokban (az említettekben túl: Beszélő, a Mozgó Világ, Kritika, Élet és Irodalom stb.) fogalmazódnak meg. Külön érdekesség azonban, hogy a 2000-es évek közepétől erős kritika jelenik meg konzervatívnak tekinthető orgánokban is. A Kommentár című folyóiratban jelenik meg például Körösi András (2007) sok vonatkozásban a bal-liberális kritikákon is túltevő írása.

¹⁷ Lásd a 2014-es nyári tusnádfürdői beszédet. Magyar Nemzet, 2014. július 29.

¹⁸ Sokan már a 2006–2010 közötti periódusban úgy látják, hogy az akkor ellenzéki Fidesz komoly veszélyt jelent a liberális demokráciára. Ivan Krastev például a lengyel Jog és Igazság hatalomra kerülését látja itt fordulópontnak, s ekkortól számítja a liberalizmus „különös halálát” (Krastev 2007). De igazán az illiberális Orbántól való félelem – különösen a nemzetközi sajtóban és politikatudományi irodalomban – 2010 után erősödik fel. Lásd például: Mudde 2011.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

kritikus cikkek és tanulmányok jelennek meg hazai szerzőktől is: az elmúlt tíz évből tanulmányok és cikkek sokaságát citálhatnánk a magyar jobboldal „radikális fordulatának” alátámasztására. Természetesen ezek átfogó szemlézésre nincs mód; csupán két témakörre koncentrálok. Egyrészt igyekszem röviden összefoglalni azokat az írásokat, amelyek arra keresik a választ, hogyan tolódtott el „végérvényesen” a magyar jobboldal egy antiliberális és „zsákutcás” irányba. Másrészt bizonyos írások alapján igyekszem rekonstruálni a liberális paradigmának fejlődésében a 90-es évek elejéhez képest két újnak mondható elemét: a liberalizmus véglegesnek tűnő győzelmét a demokrácia felett, illetve – ehhez szorosan kapcsolhatóan – a globális nézőpont győzelmét a nemzetállam felett.

Láthattuk, hogy a Fidesz demokrácia-felfogását illető hazai elemzői és politikai kritikák már első kormányzása idején felerősödnek, s érdekes módon a párt ellenzékbe kerülésével ezek a kritikák nemhogy csökkennének, hanem még fokozódnak is. Sok oka van annak, hogy ezek a kritikák 2002 és 2006 között fokozódnak a baloldali-liberális közvélemény körében. A fokozódó kritikák döntően három indokot említenek. Az első: a Fidesz a 2002 tavaszán sokáig nem fogadja el a választások elvesztését,¹⁹ s a kormányoldali értelmiség szerint zavart akar kelteni a váltógazdálkodás kialakult rendjében és destabilizálni akarja a magyar demokráciát.²⁰ A második: a választások tisztaságának kétségbe vonásával a Fidesz nem pusztán átmeneti zavart akar kelteni, de tartósan polarizálni is akarja a politikai életet és a pártrendszert.²¹ A harmadik: a Fidesz új pártszervezési formája, nevezetesen a polgári körök szervezése gyengíti a politika parlamentáris kereteit és magában rejt (majd teljes mértékben meg is valósítja) a populizmus csírát.

Az, hogy a magyar demokrácia azért mégsem olyan stabil, mint amilyenek az első szűk másfél évtizedben tűnt, az első bizonyítékot a 2004-ben bekövetkező kormányfő-csere szolgáltatta. Ilyen jellegű idő előtti váltások más környező országokban korábban is történtek (például Csehországban vagy Lengyelországban), Magyarország azonban ebből a szempontból is a térség legstabilabb országa volt 1990 és 2004 között. A későbbi változás előszeleként értelmezhetjük azonban a 2002-es MSZP-győzelem, majd koalíció-alakítás egy speciális sajátosságát: ellentétben a korábbiakkal nem „főlős többségi”, hanem csak „minimális többségi” kormánykoalíció alakul (Vö. Nikolenyi 2004: 129). Ez különösen a 12 éves „főlős többségi” hagyo-

¹⁹ Lásd erről: Kéri–Petschnig 2003: 135.

²⁰ 1990 és 2002 között leginkább a négy évenkénti kormányváltások ritmizálták – és stabilizálták – a magyar demokráciát. A Fidesz nem állt messze attól, hogy 2002-ben megtörje ezt a trendet és egy második ciklusra is kormányzati pozíciót szerezzen. Ez végül mégsem sikerült.

²¹ Kéri és Petschnig évértékelőjében a politikai polarizálódás 12 stációját említi (lásd: Kéri–Petschnig 2003: 133–137). Én a polarizálódást önálló tételként azonosítom, elismerve, hogy az számos eseményben és folyamatban testesült meg.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

mány után tűnik fel számunkra.²² 2002 után tehát egyszerre indul ki meg két folyamat: *a)* a kormányoldalon belül nő a kisebbik koalíciós párt befolyása a nagyobbik rovására; *b)* ettől nem függetlenül erősödik a liberális értelmiség befolyása a jobboldali politika fogalmi leírására. Mindazonáltal mindkét konfliktus majd a következő ciklusban, 2006 és 2010 között éleződik ki: a Fideszről ebben az időszakban fogalmazódnak meg az első átfogó, a Fidesz populista pártként leíró elemzések; s ekkor éleződnek ki a „minimális koalíción” belüli ellentétek is, amelyek eredményeképp 2008-tól az MSZP kisebbségi kormányzást folytatva vezeti az országot. A továbbiakban csak a Fidesz szerepfelfogását illető, erősen kritikus megközelítésekre koncentrálok.²³

Kezdjük az időben korántsem első, de annál élesebb kritikával, amelyet konzervatív oldalról kap a Fidesz. Szerzője az a Körösnéyi András, aki 2001-ben a kartellpárt-tézissel és a prezidenciális kormányzásra való áttérés tézisével igyekszik bizonyítani a Fidesz-kormány újszerűségét és annak a demokratikus rendszeren belüli relevanciáját (Körösnéyi 2001), s aki 2005-ben, a vezérdemokráciáról írott könyvében igen részletesen beszél a politikusi akaratról, sőt önkényességről (lásd: Körösnéyi 2005: 135). 2007 végén a szerző már nem beszél a „kormányzás prezidencializálódásáról”, s pozitív értelemben vett vezetői akaratról sem; ezzel szemben úgy ítéli meg, a Fidesz eltávolodott korábbi önmagától s 2002–2007 között követett politikája több szempontból is komoly kritikának vethető alá. 1. Megbukott a Fidesz minden jobboldali erőt egy táborba tömöríteni kívánó „néppárti” stratégiája s ezzel szemben egy decentralizáltabb, platformosodó Fidesz-működésre kellene áttérni (Körösnéyi 2007). 2. A Fideszben autokratikus vezetési stílus alakult ki, s egyáltalán nem biztos, hogy egy ilyen vezetési stílussal – még ha lehetséges is – „érdemes” megnyerni a soron következő választást (uo.). 3. Zsákutcába jutott a világos politikai és szakpolitikai programokat megfogalmazni képtelen politikai stratégia (uo.).

Mindezek következtében – állítja a szerző – a polgári politika elmozdult a populizmus felé, ami – egy polgári párt számára – súlyos hiba. „Hiba egyrészt azért, mert így hosszabb távra is átengedi a jobboldali-liberális pozíciót a gazdasági dimenzióban a szocialista-szabaddemokrata koalíciónak. Másrészt azért, mert így a középosztály pártjából egyre inkább a „vesztesek” pártjává válik (...) Hiba harmadszor azért, mert a populizmussal a Fidesz elveszíti az elitcsoportok többségének támogatását” (uo. 101).

²² Fölös többséginek nevezzük azt a koalíciót, amelyben van egy úgynevezett „potyautas” párt is, amely nélkül működhetne és többségben maradhatna a koalíció. Ilyen párt Magyarországon a KDNP az Antall-, az SZDSZ a Horn-, és az MDF az Orbán-kormányban. S ilyen potyautas párt nincs a 2002-ben létrejövő Medgyessy-kormányban. Vö. Nikolenyi 2004: 129.

²³ A bal-liberális oldalon belüli konfliktusokról, illetve a kisebbségi kormányzásról lásd: Petrétei 2009, Stumpf 2009. Hogy a kisebbségi kormányzás mennyire reális opció már korábban is, arról lásd a miniszterelnök háttérintézményének, a Demos-nak a kutatását: Hajduk-Tornai szerk. 2007.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Miközben Körösényi (mint jobboldali teoretikus) kifejezetten erős (olykor a baloldali-liberális kritikák hevesességével vetekedő) bírálatot tesz közzé, a Fidesz a 2006-os őszi események tükrében nemhogy nem indul el a Körösényi által javasolt irányba, de éppen ellenkezőleg cselekszik. Hogy miért is tesz így, arra nagyon érdekes magyarázatot ad két kollégám kiváló elemzése (Róbert – Papp 2012). Ők azt állapítják meg – s ezek nyilván a Fidesz vezetői előtt sem voltak ismeretlen információk –, hogy az MSZP 2006-os választási győzelmét olyan szavazóknak köszönhette, akik korábban nem kötődtek a párthoz s ez nagymértékben bizonytalanná tette a szavazótábor távlati magatartását (Róbert – Papp 2012). Ugyancsak beszédes adat lehetett a Fidesz meglévő irányának fenntartásához, hogy míg 2002-ben a Fidesz-szavazók 63%-a, addig 2006-ban már 71%-a volt elkötelezett (uo.). S hogy a Fidesz stratégiaalkotói végül is nem számoltak rosszul, azt bizonyítja, hogy 2010 áprilisában az MSZP 2006-os szavazói között körülbelül 15 százalékponttal csökkent a Fidesz-KDNP elutasítása. Erre írja Róbert Péter és Papp Zsófia, hogy ők ezt az „identitásvesztés jelének” tekintik (uo. 56).

Ebből a kutatási beszámolómból mintha nem az rajzolódna ki, hogy miközben a Fidesz eltávolodik korábbi polgári karakterétől, elveszítené identitását. Valószínűleg az ilyen jellegű információk is hozzájárulnak ahhoz, hogy a Fidesz nem a hagyományos konzervatív-polgári, hanem a keresztény-plebejus identitást választja ekkoriban magának.

Az nyilvánvaló, hogy a magyar politikában egy különlegesen érdekes változás zajlik le az 1990-es évek közepétől, s ez a Fidesznek a liberális pólustól való eltávolodása, majd az arról való leválása. Ezt a hazai politikatudomány a mainstreamnek számító fogalmi keretek között elemzi, s megállapítja róla, hogy a Fidesz már a 90-es évek végén kezd eltávolodni a demokratikus értékektől, illetve nem is annyira a demokratikus, mint inkább a liberális értékektől, vagy még pontosabban a *liberális demokrácia* értékvilágától.

Fidesz jobbratulódásáról és radikalizálódásáról szóló politikai és tudományos kritikák 2006 és 2017 között

A Fideszt ekkor már általánosan övező negatív bal-liberális megítélés mellett, érdekes rámutatnunk arra is, hogy – ha rövid ideig is – létezik a jobboldal kritikájának egy mérsékeltebb vonulata is, s ez éppen a regnáló miniszterelnök, Gyurcsány Ferenc nevéhez köthető. Gyurcsány több írásban is foglalkozik a Fidesszel. Az egyiket fél évvel az őszi botrány kirobbanása után, a másikat a 2008-as pénzügyi és hitelválság megindulása előtt írja, s mindkettőben olyasmivel kísérletezik, amivel rajta kívül nem sokan a bal-liberális oldalon. Először is nem pusztán csak kritizálja a Fideszt, hanem megpróbálja meg is érteni ellenfelét; továbbá a korabeli Magyarország problémáit igyekszik történetileg (is) értelmezni. A kísérlet kudarca azonban boríté-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

kolható volt, hiszen a miniszterelnök – írásos offenzíváját megelőzően – nem tudta kezelni az „Őszöd-szindrómát”.²⁴

Pedig a 2007. januári, *Szembenézés* című dolgozatának bevezetőjében ezt írja: „Nem állok középben, de szeretném jobban érteni riválisaimat... Megmerevedett álláspontok és rögzült politikai szerepek közepette szeretnék tenni egy lépést a kölcsönös megértés irányába”.²⁵ De folytatja is, s kijelenti: elismeri a jobboldal indulási hátrányát. A jobboldalnak „nem voltak intézményei, hiányozott saját sajtója, töredékesek voltak társadalmi kapcsolatai. A baloldal nem nagyon vett tudomást erről a helyzetről, a jobboldal pedig erre a méltánytalanságra nemegyszer indulatos daccal, radikális médiapolitikával válaszolt”.²⁶

Ez egy kevésbé polarizált országban akár egy nagykoalíció létrehozásának is előfeltétele lehetett volna. A szöveg meg is mondja, miért kellene, és mire épülhetne egy ilyen nagykoalíció: „Azok a nemzetek lettek sikeresek, amelyeknek meghatározó közéleti, politikai tényezői közös modellel tudtak válaszolni a globalizációs kihívásra”. Ám az adott belpolitikai konstellációban az ilyen felvetések semmilyen pozitív kimenettel nem bírtak a kormány-ellenzék viszony javítását illetően. Ezért hiába jön Gyurcsány második kísérlete, a *Megegyezés. Magyarország megújításának lehetséges irányairól* című írás, az nem tudja pozitív irányban befolyásolni a helyzetet.²⁷

²⁴ A „szindróma” szót olyan értelemben használom, hogy az őszödi beszéd rendkívül különböző megítélések metszéspontjába került. A miniszterelnök például egy interjújában nem sokkal utána azt mondja: Magyarország egészen 2006 szeptemberéig „a régió legstabilabb demokráciája”, ám az utcai zavargások nyomán „a világ egy másik képet ismert meg rólunk”. Lásd: Gyurcsány Ferenc interjúja, Gyurcsány 2006: 11. Ennek az értelmezésnek a része az is, hogy az őszödi beszéd valójában „igazságbeszéd”. Elfelejtkeznek azonban arról, hogy a beszéd kulcsmomentuma nem az, hogy új alapokra akarja helyezni a magyar politikát, hanem a „hazudtnak” motívum. Politikai újrakezdéséhez a hazugságokért való elnézés- és új mandátumkérés vezethetett volna. Lásd erről: Csizmadia 2014: 159–187 és uo. 295–303. A másik értelmezés kezdettől hazugbeszédnek minősítette az őszödi beszédet. Orbán Viktor – vélhetően – a beszéd ismeretében írta meg 2006 nyarán cikksorozatát a Magyar Nemzetben: Lásd: Orbán Viktor: Vízválasztó I–III. július 29., augusztus 5.; szeptember 9.

²⁵ Gyurcsány Ferenc: *Szembenézés*. 23 pontban hibákról, tanulságokról, tennivalókról. Népszabadság, 2007. január 26. Ez a dolgozat is illusztrálja: a 2000-es évek eleje óta változás következett be; ekkor már nem lehet teljesen mellőzni a történelmet ahhoz, hogy a jelen problémáira választ keressünk. A szerző a 23 pont közül az elsőt („Baj van a rendszerváltással?”) így kezdi: „Sokszor visszatérő állítás, hogy minden a rendszerváltásnál romlott el. Én úgy gondolom, ez nem így van”. Majd hozzáteszi: ha már a történelemhez kell fordulnunk válaszáért, akkor azt kell mondani, hogy a problémák a II. világháború után kezdődtek: „a kommunista hatalomátvétellel zökkent ki a magyar történelem a saját, mondjuk úgy, normális kerékvágásából”. Ez zavarba ejtő megfogalmazás, hiszen Gyurcsány itt majdnem azonos állásponton van, mint a Fidesz által 2011-ben elfogadott Alaptörvény preambuluma, amely szerint Magyarország 1944. március 19-től 1990 áprilisáig nem volt szuverén ország.

²⁶ Uo.

²⁷ Népszabadság, 2008. augusztus 29. A Fidesz álláspontját már 2006 nyarán világosan kifejezi Orbán Viktor „Vízválasztó” című cikksorozata a Magyar Nemzetben. Ezekben az írásokban – még az őszödi beszéd kiszivárgása előtt vagyunk – Orbán nyilvánvalóvá teszi: „2006-ban nyílt, szervezett hazugság történt” s ily módon a regnáló miniszterelnökkel mindenféle együttműködés elképzelhetetlen. Lásd: A vízválasztó. 1. rész. Magyar Nemzet, 2006. július 29.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Holott itt Gyurcsány megint gesztust tesz a saját, nemzeti modellben gondolkodó jobboldal felé. Magyarországnak új modellre van szüksége – írja –, amely „nem más, mint sajátos, ránk jellemző társadalmi-gazdasági egyensúly, amelynek belső arányairól bizonyos határok között magunk dönthetünk”.²⁸

A mai szemmel meglepőnek mondható gyurcsányi Fidesz-értelmezéshez hasonló megközelítést 2002 és 2010 között szinte egyáltalán nem találunk a bal-liberális oldalon, 2010 után pedig végképp nem.²⁹

A legjellemzőbb és legkeményebb tónust az a Debreczeni József képviseli, aki akkor még független publicista, s ma már a Demokratikus Koalíció alelnöke. Debreczeni több írásban is (Debreczeni 2006, 2009) foglalkozik a Fidesz antidemokratikus „átváltozásával”. A korábbi írásban – Orbán-idézetek elemzése alapján – a szerző kijelenti: „az orbáni populizmus bizonyos vonásai erősen emlékeztettek egyes két világháború közötti szélsőjobboldali jelenségekre” (Debreczeni 2006: 27). Itt tehát – ha teljesen negatív színezetben is – újra előjön a történelem, s a történelmi összehasonlítás nyomán jut a szerző arra a következtetésre, hogy „Orbán már rég nem a magyar közélet nyelvén szól.” (Uo.) Azt azért „elismeri” a szerző, hogy Orbán nem akar „zsidókat irtani”, de ténykedése eredményeképpen „gátlátalan populistának” látja, akinek legfőbb jellemzője a „gyűlöletkeltés” (uo. 29). A távolabbi történelmi közegben történő elhelyezés mellett (ahol Orbán természetesen nem Bethlen, hanem Gömbös Gyula mai alteregója), Debreczeni a rendszerváltás utáni korszak első miniszterelnökével, Antall Józseffel is összeveti Orbánt: „Antall a *híd* szerepét töltötte be: a negyvenes években megszakadt magyar jobboldali parlamentáris tradíciót összekötötte a megújult nyugati jobboldalisággal, a kilencvenes évek jelenével” (uo. 32). Őhöz képest Orbán nem az Antall által képviselt „jó” történelmi tradíciót, hanem a „rosszat” képviseli, s ez által „tönkreteszi a magyar jobboldalt” (uo.). Mindössze annyi engedményt tesz, hogy a két rossz (nácizmus és fasiszmus) közül Orbán populizmusa „inkább a korai fasiszmus, kevésbé a nácizmus szellemiségéhez, politikai kultúrájához és eszköztárához” kötődik (uo. 33). 2009-es cikkében Debreczeni, nem megismételve korábbi véleményét, bekapcsolja Bibó „história-elméletét” is, megállapítva, hogy a magyar politikai közélet hiszterizálása egyoldalú módon a Fideszhez, s döntően Orbán személyéhez köthető. (Debreczeni 2009: 26–31).

A 2010-es választások előtt kialakul tehát az „új” Fidesz értékelésének fogalmi kerete, amelynek két visszatérő eleme a populizmus és az antiliberalizmus. Hasonló keretek között értékeli a 2010-ben kormányra kerülő jobboldalt a külföldi szerzők is; igaz, a legtöbb mértékadó nyugat-európai szerző nem jut el a náci vagy fasiszta minősítésig. A neves populizmus-kutató, Cas Mudde például az európai radikális-populista pártokról írott, 2011-es elemzésében egyértelműen megkülönbözteti

²⁸ A Megegyezés című Gyurcsány-dolgozatról részletes elemzésemet lásd: Csizmadia 2009: 504–515.

²⁹ Gyurcsány maga is nagyon eltávolodik 2007–2008-as önmagától, s 2013–2014-ben önmagát a Fidesz-kormány „legádázabb” ellenfelének tekinti.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

egymástól a „far right” (szélsőjobboldal) és a „populistradical right” (populista radikális jobboldal) fogalmát, noha fogalomhasználatból az is világos: a *radikális* elemet a populista pártok specifikumának tartja. Ám a radikalizmus nem szélsőségesség, mint ahogy a mai populista és a néhai fasiszta pártok összehasonlítása is téves, hiszen (ellentétben a néha fasiszta pártokkal) a populista pártok formális értelemben demokratikusak (hiszen a többség és a népszuverenitás elvére építkeznek), ha *nem* is liberálisak. Azt viszont szintén kidomborítja, hogy a nem liberális alapokon álló radikális populista pártok közül is van kettő, amely különösen veszélyes a demokrácia reprezentatív intézményeire: Berlusconi és Orbán Viktor pártja. (lásd: Mudde 2011).³⁰ Ezzel a vélekedésével Mudde lényegében összegzi a 2010-es évek mainstream nyugat-európai közvélekedését a magyar jobboldal értékelésében.

Ennek az uralkodóvá váló közvélekedésnek a háttérében azonban két jól azonosítható körülmény áll. Az egyik az, hogy a demokráciaelméleten (politikaelméleten) belül a 2000-es években kinyúló vita (a liberális demokrácia két komponense, liberalizmus és demokrácia között) egyértelműen a liberális demokrácia-felfogás képviselői javára dőlt el. A másik pedig a nemzet versus globalizáció vita, amely azok mértékadó befolyását hozza, akik szerint a nemzetállamok helyébe a nemzetek feletti instanciák lépnek.

Ha ezt a két témát visszavezetjük az átmenet időszakáig, akkor egyfelől azt látjuk, hogy bár a liberális demokrácia már 1990 körül is sztenderd szóösszetétel, az alkotóelemek közötti vitát – megint csak a sikeres átmenet érdekében – nem élezzik ki. Holott Giovanni Sartori, neves liberális politikai filozófus klasszikus könyvében ezt írja: „Ne felejtjük el, hogy a demokratikus legitimitáció csak addig hatalomkorlátozó erő, míg autokratikus hatalommal áll szemben. Miután az ellenfél megbukott, a szuverén nép megszerezheti annak minden attribútumát: ami egy másik hatalommal szemben a hatalom korlátozója volt, korlátlan hatalommá válhat, ha eltűnt a legyőzött ellenhatalom” (Sartori 1999: 100). Ebben a pontos definícióban minden lényeges benne van, amit a *liberálisok* fontosnak tartanak; a legfőképpen az, hogy a demokratikus elv nem korlátmentes. Ugyanakkor a *demokraták* számára a demokrácia (éppen mert az a népszuverenitáson és a többségi elven nyugszik) szinte korlátozhatatlan. Ha pedig ez így van, ezzel voltaképpen megjelöltük azt a konfliktusforrást, amely az átmenet utáni magyar demokráciában is (2010 előtt is talán még mérsékeltebben, utána viszont szélsőségesen) szembefordítja egymással a pártpolitikai és értelmiségi elitet.

Sartori könyvéből (és persze az egész hatalmas nyugati irodalomból) az is világos, hogy itt csak „egy” igazság lehet, hiszen „a modern demokrácia elmélete alapvetően „egy”: a liberális demokrácia elmélete” (uo. 18). Ezt Sartori maga is „mainstream theorynak” nevezi, s ez világosan azt mutatja: a Fidesz értékelésében nem a

³⁰ A témához újabban lásd: Körösenyi – Patkós 2015.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

90-es évek végétől kiformalódó konszenzusról van szó; sokkal inkább beszélhetünk egy hosszú történelmi hagyományról, s az Orbán-kormány azért kerül olyan negatív megítélés alá, mert demokrácia-felfogása ellentmond ennek a nyugat-európai hagyománynak.³¹ Ebbe a hosszú hagyományba illeszkedik bele Marc F. Plattner elemzése is, amelyben a szerző elmondja: a két alkotóelem közötti konfliktus kiiktathatatlan, s olykor ez torzulásokhoz is vezethet. A liberális demokrácia nincs védve az ellen, hogy hol a demokraták akarják megerősíteni az általuk háttérbe szorítottnak vélt demokratikus elveket a liberálisok rovására (ekkor alakul ki a *populizmus*); hol a liberálisok érzik úgy, hogy „túl sok a demokrácia”, és ilyenkor a liberális elvek túlhangsúlyozására kerül sor (ekkor alakul ki a *radikális pluralizmus* – lásd: Plattner 2010: 87)

Ennek a nagyon invenciózus értelmezésnek van egy nagyon fontos *módszertani* tanulsága, ha az a kérdést vetjük fel (ami egyébként Plattnernél nem merül fel), hogyan, milyen szemléletmóddal közelítsünk Magyarország elmúlt öt évben tapasztalható válságjelenségeihez. Ezt a pártpolitikai „egyensúly” elvének nevezhetjük, s azt jelenti: az egyik politikai szereplő mozgását önmagában nem szerencsés vizsgálunk. Erre a szempontra korábban már utaltam, amikor Thomas Kuhn paradigma-elméletének tanulságait latolgattam, illetve amikor a szemléleti alapelvek között kitértem a kölcsönhatások vizsgálatának fontosságára.

A fentebb bemutatott kritikai vélemények képviselői azonban többnyire mellőzik egy összetettebb szemlélet alkalmazását, így aztán a Fidesz „populistává” válását önmagából – a többi párt mozgásától elszakított Fideszből – igyekeznek értelmezni. Holott – Plattner tanulmányából is kiolvashatóan – az igazán termékeny megközelítés a Fidesz átalakulását tekintve az, ha megvizsgáljuk, milyen összefüggés van a liberális demokrácia „demokratikus” komponensének felerősítése (Fidesz) és a liberális komponens esetleges „túlhajtása” (bal-liberális oldal) között.³²

³¹ Marc F. Plattner például kimutatja: az egész demokráciaelmélet Amerika alapításához vezethető vissza. Elemzésében kimutatja, miként fogalmazódnak meg a liberális és demokratikus alapelvek együttesen például a Föderalistában, s megállapítja, hogy a liberális demokrácia valójában egy olyan duális/hibrid rendszer, amelyet az tart életben, hogy a két elv egymást kiegészítve, egymással egyensúlyban érvényesül. Lásd: Plattner 2010: 81–92). Inkább a liberális elemet domborítja ki Belohradsky is (Lásd: 1992: 262–263). Még korábban Raymond Aron fogalmazza meg, hogy „Az alkotmányos rendszerek kezdeti fázisában korlátozni kell a népi követeléseket” (Aron 1955/58; 2005: 116)

³² Ugyanilyen hibát vét Francis Fukuyama is, amikor – a magyar alaptörvény elfogadása után – vitába bocsátkozik a magyar kormány képviselőivel. Ő sem fordít kellő figyelmet arra, hogy a Fidesz-kormány lépéseit megfelelő kontextusban vizsgálja, s csupán azt tudja megállapítani, hogy az új alaptörvénnyel nem is az a baj, ami benne van, hanem a szereplők szándéka. Egy másik blogbejegyzésében pedig azt mondja, vannak sokkal fontosabb dolgok a többség formális hatalmánál, például a hatalom önkorlátozása. Következtetése az, hogy Magyarországon nem az új intézmények fenyegetik a demokráciát, hanem a feltámadó régi politikai kultúra Sajnálatos módon azonban, a „túlfeszülő demokrácia” felé vezető út történéseiről nem szól, így ő is beleesik abba a hibába, hogy mindent csak az egyik oldal hibájának ró fel.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Egy ilyen, a kölcsönhatásokra kevésbé érzékeny megközelítésből logikusnak is tekinthető, hogy Erin K. Jenne és Cas Mudde egy másik írásban nem csak azt mutatja be, hogyan építette le a Fidesz a liberális intézményeket, hanem azt is latolgatja, milyen szerepet játszhat külföld a magyar liberális demokrácia „helyreállításában”. Természetesen a szerzők (ahogy ezt magyar kormánykörök sokszor feltételezik) nem beszélnek a magyar kormány antidemokratikus eszközökkel történő megdöntéséről. Arról azonban igen, hogy a nyugati hatalmaknak nagyon komoly nyomást kell gyakorolniuk a magyar kormányra, s el kell gondolkodniuk olyan nyomásgyakorlási formák alkalmazásán, amelyek lehetetlenné teszik illiberális reformok bevezetését (Jenne – Mudde 2012: 147–155).

Az elmúlt öt évben a kormánypolitika jellege, s a kritikák iránya nem változik, igazán új elem nem látható a korábbiakhoz képest. A jelen-centrikus elemzők vizsgálatát szinte mindig ugyanazokat az elemeket említik, ezekkel azonban – véleményem szerint – nem tudnak közelebb férkőzni a Fidesz által követett politika jobb megértéséhez. De az adott elemzési szemléletből talán nem is férkőzhetnek, hiszen relevánsabb értelmezés szerintem csak a jelenből kilépve, történeti szemléletből adható. Erre teszek rögvest kísérletet, de előtte még röviden megemlítek egy olyan kötetet, amely a mérvadó hazai politikatudomány összegző állásfoglalása az elmúlt huszonöt évről. *A magyar politikai rendszer – Huszonöt év után* című tanulmánykötetben helyet kapó tizenhét tanulmány elolvasása arról győz meg, hogy itt valóban jelen-centrikus kutatók vállalkozásáról van szó. Nem merném határozottan kijelenteni, de egy első olvasás után nekem úgy tűnik: a *történelem* szó nem szerepel a kötetben, s nemigen találunk benne általában vett történelmi látásmódra utaló jeleket sem. Így nyugodtan kijelenthető, hogy a kötet egyértelműen az elmúlt negyedszázad „történelem-mentes” mainstream gondolkodásának csúcskiadványa.

Tartalmi értelemben mindössze egyetlen tanulmányt emelek ki a kötetből: Körösényi András munkáját (Körösényi 2015). A szerző a jelenkoron belül mégis csak történeti szempontot alkalmaz, amikor három részre osztja az elmúlt negyedszázadot: az átmenet idejére, a konszolidáció korára valamint a válság és a rezsimváltás időszakára. Írása ezúttal kevésbé radikális, mint a korábban bemutatott, 2007-es cikk. Most a szerző írása második felében elismeri, hogy nagyon sok negatív változás történt és rengeteg autoriter vonás jelent meg a magyar politikában, a huszonöt év egésze mégis megfelel a Dahl által megfogalmazott poliarchia követelményeinek, azaz a rendszer jellege továbbra is demokratikus (Körösényi 2015). Megismétli továbbá azt a korábról már ismert nézetét, miszerint – szemben az uralkodó felfogással – a magyar demokrácia kezdettől nem konszenzuális; az elitek között sokkal inkább beszélhetünk átmeneti kompromisszumokról, mint elit-konszenzusról (uo.). Ily módon a Fidesz harmadik kormányzásának időszakában legfeljebb felerősödik, de nem kialakul a nagyfokú polarizáció. A szerző nem gondolja – mint az elmúlt években sokan –, hogy a rendszer átlépett volna egy határt és kikerült volna a de-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

mokráciából; diagnózisa, hogy ami történt: kormányváltásnál több, de rendszerváltásnál kevesebb. Azaz egy új Fidesz-rezsim jött létre, nagyon sok változással, de a változások elvi jellegű megalapozottsága nélkül (uo.). Az elvi alapozottság hiányát azonban nem látom bizonyítottnak. A magam részéről inkább azt gondolom, hogy ez csak a jelen időperspektívájából tűnik ilyen egyértelműnek, de történelmi nézőpontból már nem.

Konklúzió: Történelmi és jelen-centrikus időszemlélet

Befejezésül hadd térjek vissza két részes dolgozatom egészére, illetve írásom fő mondanivalójára. Döntően egy viszonylag ritkán tárgyalt kérdéssel foglalkoztam. Azzal, hogy a tudósközösség mikor és miért választ magának történelmi, mikor és miért jelen-centrikus szemléletet. Nagyon fontos újra leszögezmem: tudósközösség alatt a dolgozatban nem a politológusok teljes társadalmát értem, hanem a fogalmat egy szűkebb szeletre, azokra alkalmazom, akik nem tartják maguktól távolinak a politikatudomány ideológiai felhasználását. A tanulmányban Thomas Kuhn megközelítését követtem, aki a tudományban jelen lévőnek tételezi ezt az ideológiai orientációt.

Arra jutottam, hogy az elmúlt hatvan évben Nyugat-Európában ciklikusan változnak az ún. történelmi és az ún. történelem nélküli korszakok, s a politikatudósok hol a történelmet használják fel a jelennel, hol a jelent a történelemmel szemben. Az 1990-es kelet-közép-európai átalakulások egybeesnek a politikatudományon belüli jelen-centrikus fordulattal, s ez a paradigma egészen az 1990-es évek végéig, a 2000-es évek elejéig egyeduralkodó. Utána azonban ismét nagyobb keletje lesz a történelmi szemléletnek és egyre több nyugat-európai politikatudós kezdi vizsgálni Kelet-Közép-Európa társadalmait történelmi szemüvegen keresztül.

Ilyenfajta módosulás jeleit Kelet-Közép-Európában, s azon belül Magyarországon nem tapasztalhatjuk. Ha nálunk növekedett is valamelyest a történelmi szemléletmódú megközelítések száma, a mai magyar politikáról a megközelítések nagy része alapján ma is jelen-centrikus. Ebből a dolgozat végén mindössze egy óvatosságot szeretnék levonni: a magyar politikatudomány mintha nem követné kellő figyelemmel a nemzetközi paradigmák dinamikáját és ciklikusságát, ebből adódóan kevés kísérletet tesz a fentebb új historicistának vagy az új politikai fejlődésnek nevezett paradigmák integrálására. Ily módon az 1990–2017 közötti magyar politikai fejlődés leírásában és elemzésében továbbra sem megfelelő kiterjedtségben kamatoztatjuk a mai nyugat-európai politikatudomány új felfedezéseit. Sajnos, az e tanulmányban bemutatott tranzitológiai és konszolidológiai irodalom sem tud elég mélyre ásni az 1990-ben kialakuló magyar demokrácia átalakulásának és a Fidesz „megváltozásának” értelmezésében. Éppen e miatt is a mai helyzet jobb, alaposabb megértéséhez a történelmi szemlélet gazdagabb kamatoztatása ajánlható.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Irodalom

- Ágh, A. (1992): A pártok parlamentesedése Magyarországon (1989–1991). *Politikatudományi Szemle*, 1. 125–140.
- Ágh, A. (1993): A polarizáció éve. Magyarország Politikai Évkönyve. In: Kurtán, S. – Sándor, P. – Vass, L. (szerk.): *Demokrácia Kutatások Magyar Központja*. 40–57.
- Ágh, A. (1998): A korai konszolidáció éve. Magyarország Politikai Évkönyve. In: Kurtán, S. – Sándor, P. – Vass, L. (szerk.) *Demokrácia Kutatások Magyar Központja*, 16–33.
- Ágh, A. (2001): A korai konszolidáció és az EU-alkalmazkodás Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 1–2, 25–44.
- Aron, R. (2005): *Demokrácia és totalitarizmus*. L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék.
- Belohradsky, V. (1992): *A kapitalizmus és a polgári erény*. Budapest, Kalligram Kiadó.
- Capoccia, G. – Ziblatt, D. (2010): *The Historical Turn in Democratization Studies: A New Research Agenda for Europe and Beyond*. *Comparative Political Studies*, August–September, 931–968.
- Carbone, G. (2015): *Democratisation as a State Building Mechanism: A Preliminary Discussion of an Understudied Relationship*. *Political Studies*. February, 11–21.
- Csizmadia, E. (2009): A konszenzus gondolata a 2008. évi kormánypolitikában. Gyurcsány Ferenc stratégiája a Megegyezés című programban. Magyarország Politikai Évkönyve. *Demokrácia Kutatások Központja Alapítvány*. 504–515.
- Csizmadia, E. (2014): *Miért „alaptalan” a magyar demokrácia?* Budapest, Gondolat Kiadó.
- Csizmadia, E. (2016): A tranzitológiának vége, felejtjük el? Az átmenet tervezett intézményeitől a tervezetlen hibridizációig. *Politikatudományi Szemle*, 2. 135–153.
- Csizmadia, E. (2017): A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, és ha igen, hogyan? Budapest, Gondolat Kiadó.
- Csizmadia, E. (2018): Időszemlélet és politikatudomány. *Váltógazdálkodási ciklusok a jelen-centrikus és a történelmi szemléletmód között*. *Metszetek*, 2. 94–130.
- Debreczeni, J. (2006): *Populizmus, fasizmus, nácizmus*. *Mozgó Világ*, December.
- Debreczeni, J. (2009): *A parlamenti kormányzás megbénítása*. *Mozgó Világ*, Október.
- Enyedi, Zs. (1998): *Pártrendszer és politikai konszolidáció*. *Politikatudományi Szemle*, 3. 5–32.
- Fukuyama, F. (1990): *A történelem vége? Valóság*, március, 16–31.
- G. Márkus, Gy. (1997): *A törésvonalak három családja a kelet-közép-európai pártrendszerekben – Magyarország példája*. *Politikatudományi Szemle*, 1. 42–54.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Greven, M. T. (1995): Demokratizáció és intézményépítés. *Politikatudományi Szemle*, 1. 9–20.
- Gyurcsány, F. (2006): Kicsi a különbség a miniszterelnök és a magánember szövegei közt. Rádai Eszter interjúja. *Mozgó Világ*, December.
- Gyurcsány, F. (2007): *Az új szociáldemokrácia*. Ringier Kiadó.
- Hack, P. (2002): A kormányzati hatalom ellensúlyainak megroppanása. In: Kurtán, S. – Sándor, P. – Vass, L. (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*. 113–121.
- Hajduk, A. – Tornai, I. (2007): *Kisebbségi kormányzás Magyarországon és Európában*. Demos Alapítvány.
- Husz, D. (1997): Elit-játszmák: a poszt-kommunista elitek kialakulása. *Játékelméleti elemzés. Politikatudományi Szemle*, 3. 71–104.
- Jenne, E. K. – Mudde, C. (2012): Hungary's Illiberal Turn. Can Outsiders Help? *Journal of Democracy*, July, 147–155.
- Karácsony, G. (2005): A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák. In: Angelusz, R. – Tardos, R. (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány*. 161–206.
- Kéri, L. – Petschnig, M. Z. (2003): Szélsőségek éve. *Magyarország Politikai Évkönyve*. Kurtán, S. – Sándor, P. – Vass, L. (szerk.): *Demokrácia Kutatások Magyar Központja*, 126–138.
- Kitschelt, H. (1992): Political Regime Change: Structure and Process-Driven Explanations? *The American Political Science Review*, December, 1028–1034.
- Kitschelt, H. et al. (1999): *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. New York: Cambridge.
- Kopeczky, P. – Mudde, C. (2000): Mire tanít minket a kelet-európai irodalom a demokratizálódásról (és viszont)? *Politikatudományi Szemle*, 3–4. 49–74.
- Körösényi, A. – Patkós, V. (2015): Liberális és illiberális populizmus: Berlusconi és Orbán politikai vezetése. *Politikatudományi Szemle*, 2. 29–56.
- Körösényi, A. (2001): Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég, tavasz*, 3–38.
- Körösényi, A. (2005): *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Körösényi, A. (2007): A jobboldal elhúzódozó válsága. *Kommentár*, 4. 97–101.
- Körösényi, A. (2015): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA TK PTI.
- Krastev, I. (2007): The Strange Death of the Liberal Consensus. *The Journal of Democracy*, October, 56–63.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Kristóf, L. (2015): A politikai elit. In: Körösenyi A. (szerk.) A magyar politikai rendszer – negyedszázad után. Budapest, Osiris – MTA-TK, PTI. 59–54.
- Kuhn, T. (1984): A tudományos forradalmak szerkezete. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Lipset, S. M. – Rokkan, S. (1967): *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. Free Press.
- Lipset, S. M. (1959): Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *The American Political Science Review*, March, 69–105.
- Marquette, H. – Beswick, D. (2011): State Building, Security and Development: state Building as a New Development Paradigm? *Third World Quarterly*, 10. 1703–1714.
- Mudde, C. (2011): Who's Afraid of the European Radical Right? *Dissent Magazine*, Fall.
- Nikolenyi, Csaba (2004): Cabinet Stability in Post-Communist Central Europe. *Party Politics*, 2. 123–150.
- Offe, C. (1994): A kelet-európai átmenetek intézményeinek tervezése. *Politikatudományi Szemle*, 3. 5–32.
- Offe, C. (1996): *Consolidation and the Cleavages of Ideology and Identity*. Berlin. Manuscript.
- Orbán, V. (2006): Vízválasztó, I–II–III. *Magyar Nemzet*, július 29, augusztus 5; szeptember 9.
- Petrétei, J. (2009): Az alkotmányos demokrácia alapintézményei. Dialóg – Campus Kiadó.
- Plasser, F. – Ulram, P. (1995): Demokratikus konszolidáció Kelet-Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 1., 21–42.
- Plattner, M. (2010): Populism, Pluralism and Liberal democracy. *The Journal of Democracy*. January, 81–92.
- Ránki, Gy. (1983): *Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok*. Magvető Kiadó.
- Róbert, P. – Papp, Zs. (2012): Kritikus választás? Pártos elkötelezettség és szavazói viselkedés a 2010-es országgyűlési választáson. In: Boda, Zs. – Szabó, A. (szerk.): *Trendek a magyar politikában, 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Budapest, Napvilág Kiadó, 41–64.
- Roberts, A. (2006): What Kind of Democracy is Emerging in Eastern Europe? *Post-Soviet Affairs*, 1. 37–64.
- Róna, D. (2008): A törésvonal fogalma a politikatudományban. *Magyarország. Politikatudományi Szemle*, 4. 121–144.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Sárközy, T. (2002): A kormányzati intézményrendszer és a politikai stratégia. Magyarország Politikai Évkönyve. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 54–89.
- Sartori, G. (1999): Demokrácia. Osiris Kiadó.
- Schedler, A. (2001): Measuring Democratic Consolidation. Studies in Comparative International Development, Spring, 66–92.
- Stumpf (2009): Kormányválságtól a válságkormányzásig : a szocialista-liberális koalíció felbomlása és a kisebbségi kormányzás kihívásai. Magyarország Politikai Évkönyve. Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László szerk. Demokrácia Kutatások Magyar Központja, 473–490.

Hagyomány-kitettség vagy tabutörés¹

RAJKÓ ANDREA – A. GERGELY ANDRÁS²

ABSZTRAKT

Az előadás a zsidó családi nevelés tradicionális és előírásokkal pontosított nevelési rendjében keresi a tradicionális női és anyai szerep szakrális gyökereit, szemben a modernitás női karrier-lehetőségeivel és üvegplafonjával. A női és nevelési kérdések, férfi-szerepek terén értékrendi értelemben házon belüli és házon/családon/háztartáson kívüli világokra bomlik minden, kialakul a férfivilág prioritásainak kapun kívüli, hitéleti érvényesülése, ám otthon lényegében „nőuralom” van a szó konvencionális értelmében. A lányok nevelésére vonatkozó törvényi és háláchikus előírásokban minden a mentális-morális tisztaság megőrizhetőségét szolgálja: legyen a család nukleáris biztonsága zavartalan, a rokonsági rendszerrel fenntartott kapcsolatok kiegyensúlyozottak, a társadalmi integráció folyamata pedig akadálymentes. E szabályrendszer ugyanakkor az alternatív, reform és posztmodern judaizmus hatókörében kibővül a modernitás korának társadalmi marginalizáció, holokauszt-émlékezet, életmódváltó, mobilitási aktivitásban erőteljesen divergáló törekvések (korosztályi, kapcsolathálózati, felekezeti életbeli, értékrendszerei) eltéréseinek legitimmé válásával, valamint sokszor egyazon társadalmi térben is végbemegy a szekularizálódás, a merev Tóra-követés ellenében a modernitás új ismérveit is figyelembe vevő nézőpontok legitimálódása.

KULCSSZAVAK: szakrális hagyomány vagy modernitás, női siker-esélyesség, üvegplafon, mobilitás-feszültség, élethazugság vagy énkeresés, tabu-mentes adaptáció, retardált szocializáció, zsidó női szerepkonvenciók

ABSTRACT

Sacred-Conventional Roots of Female Roles, or the oppositional women's and the glass ceiling

The presentation attempts to discover the sacred roots of traditional female and maternal roles embedded in the established, accepted, specified regulations and orders of parenting, as opposed to women's career opportunities and the glass ceiling barrier to advancement present

¹ E szöveg az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport és az OR-ZSE Kaufmann Dávid Kutatócsoport *A család egykor és ma 5.* konferenciáján (2018. dec. 10-11., Szeged, SZTE BTK) elhangzott előadás bővített, szerkesztett változata.

² Rajkó Andrea PhD., BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék, egyetemi adjunktus, szociológus, tabukutató; A. Gergely András kandidátus, ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Tanszék, PDT DTI oktató.

KÖZELKÉP – Hozzászólás

in modernity. In terms of value, in the area of men's roles, female and parenting issues get separated into in-house / within family / out-of-home worlds; domination of the male world remains outside and creed related, while at home there is essentially a „female domination” in the conventional sense of the word. Everything in the statutory and halachic provisions for girls' education serves to preserve mental-moral purity in order to protect the safety of the nuclear family; the relations within the kinship alliance balanced; the process of social integration unobstructed. At the same time, these rules are expanding within the scope of alternative, reform and postmodern Judaism; the age of modernity is the legitimacy of social marginalization, post-holocaust, lifestyle change, strongly diverging efforts in mobility activity (age group, network of relationships, denominational life, value system), and secularization often takes place in the same social space, the legitimacy of viewpoints that take into account the new criteria of modernity against rigid Torah-tracking.

KEYWORDS: *sacred tradition or modernization, women success-chances, mobility, self-searching, jewish women roles*

Bevezetés

Ötödik alkalommal rendezte meg idén az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport és az OR-ZSE Kaufmann Dávid Kutatócsoport *A család egykor és ma* konferenciát, melyen a társas-társadalmi együttlét legősibb, legklasszikusabb formájának elméleti, bölcsészeti, történeti, filológiai, szociológiai, vizuális és szakrális alakváltozatai kerülnek szóba. A találkozók anyagai mindegyre meg is jelennek kötetek formájában, így szélesebb publikum is részese lehet a tudományos, kutatási, vallásnéprajzi, filozófiai vagy éppen vizuális kultúra-kutatási áttekintések válogatott szemléjének. Ezúttal mintegy negyvenkét előadás programja kínálkozott a résztvevők számára olyan útkereső tájékozódás tárgyává lenni, melyekből a család ősi, történeti, modern és kortárs alakváltozatai, társadalmi képe, közösségi-nevelési-szocializációs hatása, szűkülése és szétesése, reményei és mindezek értelmezései kaptak hangot a legkülönbözőbb tudományterületek, egyházak, kutatói körök képviselői és témakörei révén. Az értelmezéseket áttekintő szándék itt legtovább úgy juthat, ha kifejezi a kifejezhetetlent: család sokféle volt és lett, lesz és lehet, tűnhetett és tűnt is változónak, változatlanak, szentnek és biztosnak, öröknek és válságban lévőnek, szakrálisnak és szociálisnak – de leginkább a róla mint a társas lét legfőbb tüneményéről való elmélkedés alakváltozatai kerülhettek az előadói és hallgatói látképbe. A középkori dél-francia-spanyol vagy görög drámákban mutatkozó család, a mai nagykunsági vagy izraeli családszervezet, a görögkatolikus egyházi fohászok családja és a még létező kibuc-családok helyzetképe, a családfosztás háborús vagy Soá utáni nemzedékeinek élményközösségei, a konfliktusos és a reménykereső, a festményeken ábrázolt és a történeti jelképekben megmaradó, a nevelésben szerepet kapott és a neveltetésből valamiképpen kieső családmodellek, korosztályi családképek, pedagógiai

KÖZELKÉP – Hozzászólás

értékcélok, állami támaszok és ideálok, közösségpótló jelképek szinte követhetetlen kavalkádja volt tehát jelen az előadásokban és képes illusztrációkban. Az alábbi előadás-töredék csupán egyetlen, kissé reflexív tónusú is az elhangzott, megannyi gonddal teli vagy kiútkereső témaválasztás között, s bár a limitált idő mindenkit szorított a rövid, érintőleges közelítésmódra, de a kiválasztott szempontok sokféleségével, vitatható és értelmezésre váró jellegével talán ez a kivonatos áttekintés jelzi is a társadalmi, a közösségi, a szakrális, a problematikus és a megoldáskereső szerepformák jelenkori fogalmi sokféleségét. Ez az előadás (akár vetített-képes, akár hálózati forrásokból vett) illusztrációval, esetleg filmbetétekkel, szövegidézetekkel bizonyosan többet sugallhatna a teljesebb modellekből, de mint valami görcsös tisztázás helyett, demográfiai táblákkal teli vagy családpolitikai állásfoglalás nélküli kérdésfelvetés is érdemben tükrözi talán a korunkban jelen lévő dilemmák, korkérdések és folyamatok némelyikét...

Első körben már, rövid expozícióként arról, mit is kívánunk mondani, talán megfontoltabb onnan kezdeni: a hazai társadalomkutatások, feminizmus- vagy szakrális reprezentáció-kutatások megannyi értelmezési tér felé terelhetnék a hagyományok szerinti életmód és értékrend, az együtt élő közösségek normarendszere és önképe, vagy szűkebben az állam-társadalom-közösség viszonyrendjének példatárát, ám ezekkel itt most nem kívánunk foglalkozni, ahogyan az egyetemes, európai vagy hazai nőmozgalmak, szüfraszettek vagy szex-rabszolgák, mereven hierarchizált euro-amerikai vagy „harmadik világbeli” nőpolitikák részkérdéseivel sem. Kutatási fókuszunkba elsősorban azt emeltük, hogy a társadalmi tagozódásban (szociológiai, tudáselosztási, jövedelmi, kapcsolathálózati, szerepvállalási és identitás-problematikákon belül) megfogalmazódó, sokszor kimondatlan mobilitási függésrend miképpen jelenik meg egy tradicionális, sőt ősi örökségét sokféle módon tartósító vallási-kulturális csoport, a zsidóság mai magyarországi normarendjében, s ebben is főképp a kortárs társadalmon belüli női szerepmagatartásoknak kitéten. Vállalva, hogy „avatatlanságunk” nem ellenünk szól majd, illetve hogy kultúrakutatási és szimbolizációs struktúrákban számos (kívülről nehezebben vagy sehogy) belátható dimenzióra – egyebek között kutatásokra, szakrális elemzésekre, judaisztikai vagy etnospecifikus részkérdésekre – kitérni nem lesz módunk az elvárható részletességgel, előadásunk témaköre inkább kérdésfelvető szándékú, nem pedig „elrendező” vagy öntörvényű rendszert kereső és megnevező.

Női szerep és rang, kiszolgáltatottság vagy többre képesség kérdése ténylegesen nem kiemelt alaptémája a zsidóság mindennapi létének és értékrendjének, főleg nem a tudományos elemzésnek – talán a hazai polgárosodásig és demográfiai szerkezetváltozásokig, sőt a hitéleti szerkezetváltozásoknak sem. Azóta azonban, főképp alternatív aspektusból megfogalmazva, vagy a társas viselkedési modellek példatárát figyelembe véve, jócskán és meghatározóan is az. Engedtettsék itt egy kontrasztos képet exponálni a közfelfogások és másképp-értelmezések példatárá-

KÖZELKÉP – Hozzászólás

ból. Ismeretes, hogy tradicionálisan a zsidó férfiak minden reggel azt imádkozzák: „Áldott vagy, örökkévaló Istenünk, a világ királya, hogy nem teremtettél nőnek”. Lehetne mondani: akár zsidó és nem zsidó feministák, vagy más vallások hívei, esetleg laikus kívülállók egyik hangzatos és folyamatos érve éppen ez áldás zord kritikájában fogalmazódik meg, ugyanis a fohászról alkotható felszínes alapélmény hangzhat akár vádként, mely szerint „a zsidó vallás elnyomja a nőket”, illetve a nőt valami alsóbbrendű, káros lénynek mutatja ezzel. Ugyanakkor több vallásfilozófus/vallástörténész/rabbi sugallta vélemény szerint is a veretes szentírási szövegek alapján kimondható: a „bibliai időkben” a nő szimplán csak „tárgy” volt, idővel később *va-gyontárgy*, s csak jóval azután lett kifejezett *érték* is.³ A közbeszédben ma már kihívóbb a nemek közötti egyenlőség szükséges evidenciájára hivatkozó érvelésmód, ami szerint válaszképpen akkor volna a reggeli fohász individuális értékrend alapján jogszerű, ha a nők az ellenoldalon azért fakadnának hálára: Áldott vagy, amiért nem teremtettél férfiak! Csakhogy az áldás női verziója mégis így hangzik: „Áldott vagy, hogy akaratom szerint teremtettél”!

Kicsit árnyaltabb, szakrálisabb, vagy a zsidó életvilág-közeli érvelések számára ennek is gazdagon megvan az alapja, ha másban nem, a korlátozások számossága terén mindenképpen: hiszen a 613 parancs-értékű előírás minden férfira vonatkozik, míg a nőre konkrétan leginkább csak három, miután a hüpe alatt egyezésre szerződött: a gyertyagyújtás, a tésztaáldozat és a mikve használata (lásd pl. Tóth Andrea 2015: 20; Fenyves 2012: 66). A tradicionális értékrend szigorúbb követése és részletesebb judaisztikai bemutatása ezt az „aránytalanságot” nyilván még számossal kiegészítheti, de a kötelmek súlyos tömege látszólag egyenlőtlen állapotot eredményez, s teszi ezt konvencionálisan, sőt értékrendi értelemben is. A kontraszt látszólagos persze, hisz a kóserság, a hitéleti vagy mindennapi tevékenységek végtelenül széles skálája egyaránt kötelez férfit és nőt, amennyiben mindketten a konvenciók követésében érdekeltek, az Ő-való útmutatását és a micvák rendjét követik (lásd Tóth A. 2015; Fényes 2018; Glässer 2012; Hrotkó 2014; Glässer – Zima szerk. 2014; Oláh 2015); de szerepeik mintegy a házasság szervezők útmutatásain, a konvencionálisabb férfitársadalmak értékrendjén, a törvényi szövegek sokaságán túl a származásközösség megannyi normatív hatás együttesével összefonva a szakrális közösségen túli milióben is jelen szokott lenni. Túl már csak azért is, mert a zsidóság sosem csupán önmagában élet, hanem mindig is interakcióban, kölcsönhatásokban volt társadalmi-földrajzi-szakrális környezetével is, ahol tehát a kötelmek rendje más volt – ha a női szerepfelfogások skálája nem is okvetlenül árnyaltabb.

³ Persze nem kifejezetten a zsidóság az egyetlen példa erre. A „tárgyasítás” és a teremtéstörténeti változatok köréhez lásd Fényes 2018; Kelemen 2002, 2012; Küllös 1999; Glässer 2015; Fenyves 2012; Hrotkó 2012; Pécsi 2009; Tóth K. 2018; Schweitzer 2016. De lásd amúgy az „asszonyállat” kifejezést a magyar szöveg hagyományban is!

KÖZELKÉP – Hozzászólás

A férfi és női (következőleg családi, létfenntartói és szimbolikus) szerepek /versus tilalmak/ köre részint talán őrzi, formalizálja, de jelképek során át és tilalmak rendjével együtt is tartósítja a nemek közti különbségeket.⁴ Ámde valójában a zsidó tradicionális gondolkodásban talán sosem volt látványos e nemi szereptulajdonítások efféle rendező elve. A zsidóságon belül, akinek több kötelessége van, mert férfi, annak sosem a „fölrendelt” státus a joghelyzete – sokkal inkább a vállalt-vállalandó kötelezettségek terhe, mennyisége, megkérdőjelezhetetlen funkciója, avagy a teljesíthető jótétemények számszerű többlete. Mármost éppen ezért kérdés a zsidó emancipáció történetjének, a háláchikus normáknak, életvezetési mintáknak jelenkori státusa a megváltozó szereptulajdonítások mai rendszerében és ezek kommunikációs felületi megjelenésében, valamint szakrális dimenzióban is. Sőt: eltérések az európai zsidóság nemi tagoltságát illetően sokfélék voltak és maradtak is, a Soá utáni második-harmadik generáció pedig immár egészen másként tekint a női és zsidó szerepkonvenciókra, mint vállalhatókra vagy megújíthatókra.⁵

Konferenciánkon számos előadás foglalkozik érintőlegesen azzal a tárgykörrel, mely kapcsolódik valamilyen módon a mi probléma-tálatásunkhoz: itt Balázs Gábor, Buk Krisztina, Fényes Balázs, Kelemen Katalin, Oláh János, Gergely Anna témái mintegy kiegészítők, „felvezetések” lehetnének saját kérdéskörünkhöz, föltételezhetően számos adalékkal pontosítva az akut, de szélesebb társadalmi reflexióra is kiható dilemmát. Kulturális kódok, olvasatok, értékminták, modellek a tradíció és a modernitás kettős szorításában, eltérő értelmezési terekben, feltörekvés és női emancipáció értékkeljait között, mindezek megjelenítési módjai és normái hangot kaphatnának rövid felvezetésként, ahogyan az autoritásvesztés, a hagyományos családi funkciók értékvesztése és -relativizálódása Lányi Gusztáv előadásában, Singer-regényhősök családhistóriái Hanvay Hajnalka tárgykörében, vagy Kiss Endre Tönnies-prezentációja ugyancsak közelítenek ama problematikához, melyet sokan mások roppant sokféle elemzés tárgyává tettek már. Emlékezetes az immár tizenöt éves *A zsidó nő* kiállítás katalógusában publikált írások többsége, a Karády Viktor feldolgozta házasságkötések és női továbbtanulási mutatók kérdésköre, a kortárs pályaképek-életutak válogatása S. Nagy Katalin vagy tudományos karriernek historikus megjelenítésével Borgos Anna, Forrai Judit, Nagy Péter Tibor, Hernádi Miklós munkáiban, az indivi-

⁴ Lásd még a Bálint Ház Összevont Tanéjzáró programját, Toronyi Zsuzsa muzeológus, igazgató, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Horányi Gábor fizikus, igazgató, Lauder Javne Iskola és Balázs Gábor eszmetörténész: *Van különbség? És ha nem, miért igen?!* A férfi és nő különbségéről szóló vitáját: www.balinhaz.hu/BalintHaz_savuot_2017majus30.pdf; továbbá pl. Maybaum 1884; Oláh 2015; Fényes 2012; Kelemen 2012: 461–467.

⁵ Lásd ehhez Szász Antónia pontosítását: „Az egalitárius szemlélet nemcsak a nők, hanem sok férfi számára is szimpatikus. Azok, akik a zsidó tradíció követését hagyományosabb formában, de egalitárius felfogással képelték el, a maszorti irányzathoz (a 2006-ban megalakult Dor Hadash közösséghez) csatlakoztak, vagy a reform irányzatnál maradtak elfogadó attitűdje miatt” (Szász 2011: 565). Továbbá ide kapcsolódik Ausztrics 2015; Cseh 2015; Mikes 2013; Kelemen 2002; Szász 2008 munkája is.

KÖZELKÉP – Hozzászólás

dualizációs és én-stratégiák fiatalok közötti rendszere Vincze Kata Zsófia visszatérők-kutatásában, az EszterHáz Egyesület rendezvényei és kiadványai, Pécsi Katalin kötetei, Kelemen Katalin esszéi és előadásai, Ausztrics Andrea fiatal zsidó önszerveződési szintéren zajló kutatása a Marom tevékenységéről, Cseh Enikő a kortárs francia alternatívákról, Gál Ivetta kutatása a Dózsa György úti közösségről és a nők közös térben létéről, Papp Richárd elemzése a Bethlen tériek női szerepfelfogásáról, Mikes Hanna zsinagógai, vagy Zimre Fanni női szerepeket és identitás-közvetítő magatartásokat vizsgáló terepkutatása (konkrétan a Chábád foglalkozásain), s még roppant sokféle forrás lenne felsorolható, melyek megidéznek akár az anya-szerepeket, gyermeknevelési elveket, a tudományos pályák nőképét és a nemek arányát, az önszervező értékterek kialakulását vagy alternatíváit körvonalazva. Mindezek (még „népszerűsítőbben fogalmazva”) szinte kihívásként vannak jelen a feltörekvési, mobilitási szerepstratégiákban, ha a sikerképességek, adottságok, lehetőségek körét és „üvegplafonját” tekintjük.

Márpedig ezt tekintve nem lehet szem elől téveszteni az olyan értelmezési módokat, amilyen például a Hanna Női Klub szereptudatosító törekvése, a Chábád Alef Kids programjai,⁶ a női és férfi résztvevőknek szóló oktatások elkülönítése, vagy akár a nők és a társadalmi mobilitás témaköre, melyek egyik látványos prototípusát Mireille Guiliano *A francia nők karriert csinálnak* kötete mutatja fel – korántsem kivételességgel.⁷ Ebben a sikerképes női modell eleganciáját, az amerikai és francia pályaképek distanciáit, valamint a feltörekvés eltérő modelljeit fogalmazza meg, éppenséggel ellene szólva a „sikernő” korlátozhatóságának. Itt a „nemzeti” karakterisztikát használja életmód, életszervezési rutin és közfelfogások kortárs mintakészlete szerint, de éppenséggel létezik számos vallási csoportozat, ahol a női mobilitást a rituális élet, a szakrális normarend korlátozza evidens módon. De fennállnak az ellenoldali kísérletek is: például mintegy öt esztendeje létezik és hatásos működésben mutatkozik (Bálint Házban és a Facebookon, de blogon és másutt, pszichológiai, irodalmi, kultúratudományi, szociológiai, kommunikációs szintéren is) az a közéleti csoportozat, mely a nők egyenjogúságának „örökzöld” témakörével hergeli vagy nyugtatja a közvélekedést. Viták, tisztázó eszmetársítások, filmek, gender-témakörök foglalkoztatják e kényszer-helyzeteket elfogadókat, avagy egy-egy tipikusan „női” életútra rátérőket, a nemek közötti szereptulajdonítások sémáit eltűrőket és nyilvános mutatkozásaikra rábíró problémafelvetőket. A nemek közötti egyenlőségi játszmák évszázados témaköre és a kortárs európai adatsorok vagy kimutatások többsége szerint nemcsak a „tárgyasított női szerepekbe” szorultság válik mindegyre súlyosabb kihívássá – lényegében világszerte –, hanem az „Üvegplafon”, a nőkhöz kapcsolódó nemi sztereotípiák következtében lejátszódó hátrányos

⁶ <http://zsido.com/kozossegh/hanna-noi-klub/>

⁷ Guiliano, Mireille (2010): *A francia nők karriert csinálnak. Munka, értelem és érzelem.*

KÖZELKÉP – Hozzászólás

megkülönböztetés, a társadalomtudományok eszközeivel megrajzolható férfi és női életmód, értékrend, nevelés, karrier-lehetőségek, tanulmányi esélyek, fizetések, családban elnyerhető kapcsolati státuszok aktuális kérdései is egyre inkább témává válnak. Az *Üvegplafon*-esteket meghirdető-szervező filozófus és média-eseményeket szervező elméleti szakemberek, érdekképviselők ama kérdéssel foglalatostkodást szorgalmazzák, hogy „milyen tipikus problémákkal kell a nőknek szembenézniük, és hogy hogyan segíthet a társadalom és a politikai döntéshozatal a nemek közti elfogadhatatlan különbségek mérséklésében”. Gát Anna és Réz Anna kihívó „női közéletmód” magazin-műsorai részben érintik a zsidóságot is vállalatokat, s ennek az online és offline tevékenységnek alapcélja, hogy „túllépjen azon az – elsősorban budapesti – értelmiségi niche-en, amely most elsődleges közege a feminizmusról szóló beszédnek” és a magyar nők európai értelemben véve katasztrofális helyzetét nehezményező interakciót vállalják mindezzel.⁸ Kicsiben és helyiben, de törekvésük emlékeztet a 60-as években Betty Friedan megalakította „Nemzeti Szervezet a Nőkért” mozgalomra, „*A nő mint zsidó, a zsidó mint nő*” kezdeményezésre – nem tisztán feminizmusra, hanem etnofeminizmusra és civil ellenállási mozgalomra is a megértés/megértetés érdekében.⁹

Fennáll tehát egy alaphelyzet, melyben konvencionálisan megvan a nő mint zsinagógai szereplő kijelölt helye,¹⁰ nem hívható föl a Tórához a szertartási kommunikáció színterében, nem számít bele a minjén létszámába, elkülönítik a zsinagógai térben is,¹¹ egy szukkoti vacsorán is külön esznek a férfiak, s külön a nők, továbbá családi szerepe a nőt egy múlt időhöz köti strukturálisan, ugyanakkor épp jelenkori társadalmi szerepvállalásai, mutatkozásai lesznek látványosan kihívóakká, az üvegplafon létét konvenció révén szükségképpen elfogadóvá – de a tabudöntés és plafontörés kontextusában ugyanakkor mindezt jócskán meghaladóvá. Hol hát a mobilitás-határa „fölfelé” a női karriernek, a pályorientációs, feltörekvési aspirációknak, ha a főszereplő éppenséggel zsidó női szereptudattal, neveltetéssel, szabály- és

⁸ Németh Vályi Klári interjúja, *Szombat*, 2016.

⁹ Betty Friedan a 60-as években alapította a National Organization for Women (NOW) Nemzeti Szervezet a Nőkért) és 1970-ben szervezte a nők sztrájkját az egyenlőségért. 1993 augusztusában, 50. évfordulóján annak, hogy a nők kivívták maguknak a szavazati jogot, Friedan 50 ezer nőt (azért több száz férfi is volt közöttük) vitt ki a Fifth Avenue-ra tüntetni. 1984-ben ő volt a vezérszónoka a „*A nő mint zsidó, a zsidó mint nő*” témájú konferenciának. Zsidó identitását illetően – talán meglepő módon – így nyilatkozott: „Női identitásom meghatározása sokat segített nekem abban, hogy megerősítem zsidó identitásomat. Szembe kell nézni a zsidó hagyományok nőellenes aspektusaival ahhoz, hogy elfogadhassuk mind a feminizmust, mind a judaizmust”. <https://www.szombat.org/archivum/nehez-egyuttes-feminizmus-es-judaizmus>

¹⁰ „Ebből következően a zsinagóga bejárata a szemben lévő oldalon legyen; a férfiakat és a nőket el kell különíteni, hasonlóan, mint a Szentélyben annak idejében” (*Misna: Midot* II,5 és *Talmud: Szuká* 51b. utalja Oláh 2015: 2).

¹¹ Lásd: Oláh 2015: 2–3; valamint *A női ima ereje*: <http://sofar.tudozsido.com/a-noi-ima-ereje/>. Sófár, 2008. december 19., továbbá: <https://www.youtube.com/watch?v=iZf5HpXV14k>

KÖZELKÉP – Hozzászólás

értékrendszerrel él? S mi szab határt annak, hogy fennebb jutva a társadalmi létrán vagy presztízs-lépcsőn, magára vegye a sikerképesség legfőbb attitűdjét, a reflexivitás mellett a karrier-építési rugalmasságot, ráadásul a gyermekét egyedül nevelő anya szerepkörét, az elhagyottét, a családfenntartótét, a férfi-státuszba átkerülőét, az életmenedzselőt?

Voltaképpen egy kulcskérdés kiemelése fontos csupán itt: van-e a háláchikus létmódnak, konvencionális, tradicionális normarendnek és főképpen családi nevelésnek hatása, összefüggése a nők társadalmi szerepfunkcióival, a kortárs sikerképességgel, a női önérvényesítés rangtöbbletével..? Többlet-e a női szerep „általános”, hagyománykövető vagy ortodox változata, és specifikus-e a zsidó női szerep, akar-e és tud-e ez érvényesülni, vagy konvencionális „elnyomás” alatt áll évezredek óta? Avagy mit jelent nőnek lenni a zsidóságon belül: kevesebb tradicionális beleszólást a létkérdéseibe, több rangot a „mamele” funkciójában, megkötöttséget az életvitelben, a társadalmi és nemi szerepek teljesítésében, a családi nevelésben és értékrendben, s emögött, emellett még terheli-e például válás esetén a magányon túli „családfői” teher átvétele is, s emiatt el lehet-e válni egyáltalán az életvitel-szerűen hithű nevelési normák felrúgása nélkül, lehet-e válni a férj cselekvő akarata és a *get* (elbocsátó okmány, válólével) nélkül, lehet-e belülről áttörni a többszörös üvegfalakat vagy plafonokat, s mindezzel együtt ilyenkor veszít vagy nyer az önérvényesítő nő, s miként alakul a tágabb társadalmi közfelfogáson innen, zsidó közösségi értékrenden belüli megítélése..? Ehhez persze van bőven háttérirodalom, ugyanakkor nincsenek kellő számban interjúk és megfigyelési tapasztalatok, (bár áttételesen mégis létezik számos ilyen, de nem az „üvegplafon” dimenziójában), így csak indirekten lehet közelebb jutni a részválaszokhoz.

Egyik részválasz az alapkérdésre /persze szándékos leegyszerűsítésben/ a *tradicionális* (ebben látványosak Hrotkó Larissza, Fényes Balázs, Papp Richárd, Zimre Fanni, rebecenek nyilatkozatai és nyilvános mutatkozásai, Fényes Balázs, Oláh János, Tillmann 2009, stb. meglátásai); a másik választípus az én-kiteljesítő, társadalmi szereptudatos, struktúra-átrajzoló, *posztmodern státusz-reprezentáció* (Tóth Katalin, Vincze Kata Zsófia, Ausztrics Andrea, Surányi Ráchel, Susán Eszter, Gantner B. Eszter, Groó Diana, Pécsi Kata, Vasvári Louise, Angelusz – Tardos stb.). További tagolási lehetőség rétegzí ezt a felosztást részint korosztályi, részint zsidó szubkultúra-függő válaszlehetőségekre (lásd például Kelemen Katalin vagy Fenyves Katalin markáns álláspontját a kulcskérdésekben), másik metszet valamelyest térségi bontásban is mutatkozó eltérésekre, történeti kihívásokra figyelemmel hasonlóképpen valamiféle struktúraként tekint minderre. Határozott álláspont tükröződik Fenyves Katalin habilitációs értekezésében is, mely szerint a hazai zsidóság nyelvi asszimilációs alkalmazkodása, a Numerus Clausus folyamata, a mindegyre szorongatottabb státuszba kerülő társadalmi tömeg valójában már az 1920–30-as évektől átélte a nők képzésének, társadalmi befolyásának, presztízs-csökkenésének és

KÖZELKÉP – Hozzászólás

mobilitási korlátozásainak következményeit (Fenyves 2012), de ehhez elementáris módon kapcsolhatónak láttatja a korábban már elért státusok megszűnését, a női imakönyvek megjelenésétől és a főköttő/paróka vitától a zsinagógai karzat-rács-jogosultságok variációiig, a zsidó családok átalakulásától kezdve a matriarchátustól a patriarchátusig zajló szerep-átrendeződés részkérdéseit is (vö. Fenyves 2012; Hrotkó 2014b). Mindeközben nemcsak a társadalmi átrétegződés ment végbe a 19–20. század fordulóján, hanem a képzettség, társadalmi mobilitás, elfoglaltság, zsinagógák kiüresedése, születésszám-csökkenés, a nőkre vonatkozó korlátozások lassú felpuhulása, presztízs-pozíciókba kerülésük megsokasodása (pl. egyletekben, tudományos vagy művészeti területeken, immár a lakásokból kiszabadulva), sőt a szakrális hagyomány ellenében a polgári szerződésjogok érvényesülési feltételei is hatottak arra, hogy a zsidóságon belül mintegy evidenciának számító kérdésekben az ortodox és neológ szemléletmódok megütközzenek, eltérő következtetésre jutva a női szerepek, karrierök és legitimációs szertartások vagy tabuk terén. „Az elmúlt századokban gyökeresen megváltozott a házasságjogi és családjogi törvénykezés, a házasságkötések törvényi szabályozása. A család és családtagok szerepe az értékrend őrzésében és átadásában alapvetően más lett. Többgenerációs családok ma már ritkábban élnek együtt, a kiscsaládok dominálnak. Ennek megfelelően változó a nevelési és oktatási intézmények (bölcsőde, óvoda, iskola) és a család kapcsolata, viszonya. A 19. század új nemzeti mozgalmi is felvázolták a következő nemzedékek és az őket kibocsátó ideális család vízióját. Erre az időszakra tehető a nőkép, a női szerepek átalakulásának kezdete is.” (Kiss Endre – Barna Gábor 2014: 7)

A női szerepfelfogások és a nőkép-változás egyik triviális kommunikációs felülete a bulvár-médiából visszaköszönő emancipációs igény, a szélesebb közvélekedésben is megjelenő szerepstruktúra-változás, (amúgy az „ideális család-vízió” részeként tekintve magát a családi köteléket is), valamint épp az érintett nők én-érvényesítési szereptudatosságának nagymértékű növekedése is. Ám ez utóbbi vállalásában részint a „feminizmus-gyanús” mutatkozások széles köre is megbúvik, de közelebről nézve rátalálunk a norma-átrendeződések, szereptudatok, önérvényesítési stratégiák, továbbá tabukezelések és tabutörések mechanizmusaira is.

A Rajkó Andrea kezdeményezte kutatásban a normák, tiltások, tabuk sok esetben eredeti társadalmi funkciójukat elvesztett fogalmak jelentéskörében is feltűntek (érdemes itt az egyedülálló szülő családmodelljére vagy az abortusz témakörére gondolni), de a tabuk funkciói között sokszor elsősorban mint pozitív értelemben tárgyalt segítő, támogató, védelmi funkciót értelmezzük az új értékrendek tükröződéseit, amelyek a magatartást, cselekvést, viselkedést segítő szabályrendszerként működnek. A tabuk lényeges társadalmi feladata lehet az is, ha hozzájárulnak a társadalmak és a társadalmi csoportok, valamint egyének stabilitásához, védelmező funkcióval is bírnak, biztosíthatják a társadalom működését pusztán azáltal, hogy mellőzik vagy elfedik azokat a dolgokat, amelyek fenyegetést jelenthetnének az

KÖZELKÉP – Hozzászólás

egyén vagy csoport pozitív identitására vagy életkilátásaira. Ezzel mintegy rejtik a saját élettörténet sötét oldalait, a halált, a betegséget vagy az élet értelmének kérdéseit, az egyéni megbirkózási mechanizmus formáit, az egyéni és kollektív identitás felépítésének sajátos stratégiáit, vagy lefedhetik mindazt, ami egy társadalomban potenciálisan nem lehet szembesülés, identifikációs konfliktus tárgya, vagy a korszak társadalmi közbeszédének mintegy „letiltott” tematikája, és párhuzamosan kibeszéletlen öröksége is. Ennek a narratív feszültségnek lehetséges következménye, hogy ma is a társadalmi tabuk egyike a zsidósághoz való viszony, s az antiszemitizmus újbóli erősödése (az 1990-es évektől), ami még inkább készíti a téma tabuizálását, a sokféle köznap kommunikációban vitatott, kibeszélt vagy körülértelmezett témaként megjelenését. Ennyiben komplex társadalmi termék is a tabu, de előfordulhat, hogy csupán egyfajta személyes érzelmi idegenkedés a felmerülő cselekménnyel kapcsolatban, vagyis nagyon nehéz konszenzusra jutni már a fogalom definiálásakor is, miközben elméletileg maga a tabusított kifejezés (látszólag) mindenki számára ugyanazt jelenti: rejtettet, titkot, titkolandót, kibeszélhetetlent, elhallgatásra ítéltet. Ezenközben épp a határfogalmak és/vagy kommunikációs helyzetek helyettesítik sokszor a tabu fogalmát: ilyenek példaképpen a hallgatás, elhallgatás, illetlenség, magánügy, elhatárolódás, csönd, norma, titok, szabály, erkölcsatlenség. Mindegyik kifejezésben egy konkrét folyamat a közös: a tiltás, amely lehet külső és/vagy belső motivációjú. A tabusítási mechanizmus a vizuálisan és (generációs, életkori sajtoóságként is értelmezhető módon) kulturálisan elvárt külsőségekre vonatkozó normalitás, valamint az adottságok, ízlés, szocializációs, szokásbeli stb. különbségekből fakad: „*Látjuk, de nem beszélünk róla.*” (Rajkó 2015: 83)

A kibeszéletlen tabu-területek és elemzési témakörünkbe illően (Rajkó Andrea tabu-kutatása révén, és részben kommunikáció-kutatási szakirodalmi áttekintés alapján) megállapíthatjuk: „a társadalmi feltörekvésben, szerepviselkedésekben megmutatózó fogalmak és normák közül meglehetősen erőteljesnek látszik a tabukat körülvevő értékrendszerek ama tulajdonsága, hogy mivel vannak közös hiedelmek, szociális konstrukcióink, ezek képesek (inter)akciókat, szertartásközösségeket, élmény- és vélemény-csoportosulásokat kialakítani. Ezekben megjelenik a szociális hűség, amelynek vállalója hajlandó a saját érdekeit, attitűdjeit a közösség érdekei mögé helyezni, a kulturális folytonosság fennmaradásának és a többségi vélemény tiszteletének kifejeződéseként konform magatartást, az utánzást, egyfajta torzítatlan mintakövetést megvalósítani vagy értékesnek minősíteni. A tabunak vélt cselekvés- és viselkedésmódok e szabályok mentén alakulhatnak, sokszor öröklődhetnek, akár több generáción keresztül is. Feltételezhető, hogy a tabu létezését csupán megszegése teszi láthatóvá és észlelhetővé, de a következményektől, szankcióktól való félelem meghatározó eleme a tabu kialakulásának, a tabuszegés jelentőségét pedig az adja meg leginkább, hogy mennyire és hogyan alakítja az ember vagy közösség életét. Különbséget kell tenni azonban a narratív struktúrákban képződő, tila-

KÖZELKÉP – Hozzászólás

lommal megtámogatott, szóban átörökített, megtűrtként 'elfogadott', szakrális kinyilatkoztatásokkal vagy szokásjoggal 'védtett' és más, például írott, legalizált, mitikus tabuk kezelése között" (Rajkó 2016a: 37–38). A tabuk imígyen a zsidó gyermeknevelési konvenciók, ősi forrásokra hivatkozások, modern átértelmezések és egyedi, nem-konvencionális interpretációk sorában, a gyermeknevelés folyamata során alkalmazott „efféle homályos imperatívuszok révén formálódnak, internalizálódnak. Így aztán a jogi szabályozás és a hivatalos szankciók gyakran feleslegessé is válnak. A verbális (kommunikációs) tabuk speciális funkciói a nonverbális (cselekvésekre vonatkozó) tabukéhoz képest többek között lehetnek a betegség, a test, az öregség, a félelem és elutasítás érzése, a lelki problémák 'kitergetése' vagy épp pszichológiai kezelése, a stigmatizáltság élménye, a sexualitás, a melegség, és szélesebb körben értve a verbalitás nagy mértékű korlátozottsága a kommunikatív szférában..." (bővebben lásd Rajkó 2016b: 47–48, 74).

Mindez nem jelenti azt, hogy mert a társadalmi vagy közgondolkodási térben jelen van az üvegplafon képzelet és élménye, ez mintegy természetes módon jelen kell legyen az egyházak hierarchiáiban, a vallások normarendjében, a hitéleti törvényekben vagy magatartás-szabályozó értéknormákban is. Ez tehát vitatható valamenynyire, ám amiként a tudott/ismert üvegplafon kérdése nem jelenik meg a muszlim vagy a katolikus, a vainsava vagy sintoista egyházi normarendben, hitéleti szabályozásban és értékkepzetekben valamely látványos formában, annyival inkább jelen van, kifejeződik, hangsúlyt kap a zsidó életviteli szabályok között. Tehát mintegy kontrasztképpen a történeti, családfelfogási, normakövetési vagy családfenntartói szerepfelfogások okán érdemes a másik szférát is aprólékosabban megvizsgálni – ha nem is épp a közgondolkodás vagy a nőmozgalmi értékcélok közvetlen megidézésével.

Mint arra Hrotkó Larissza is több írásában fölhívja figyelmünket (2012, 2014a, 2014c), hogy ezek az anyaszerepek, nőfelfogások, mintaszolgáltató státuszok terén is folyamatosan kérdésekként megmaradó tünemények nem egyszer a nők kiterését, önálló mozgalmi szerepváltását, de ezek mellett is sokszor normatív értékrend-váltását tükrözik: „Mai zsidó nő – akár vallásos, akár nem – az aktuális önkép kialakításában a hagyományos, sőt ortodoxnak nevezett mintából indul ki. Vagy úgy, hogy hátat fordít a rabbinikus hagyománynak, vagy újra értelmezi a férfiak által megfogalmazott halachikus előírásokat. (...) A halachikus minták ma is hatnak a zsidó szocializációs normákra, noha ez néha feszültségekhez vezet" (...) „A traktatusok szövegeiben említett férfiak meghatározták a zsidó nők szerepét és magatartását, vagyis a női szocializációt. Ennek következtében a nők közösségi helyzete a kiskorúak státuszával egyenlő, akik helyett apjuk hozza a döntést". (...) „[A] Talmud zsidó bölcselati értelmezésének tükrében a nő szerepe a családi térben jelentőséggel bír. Ám minden verbális csinosítás ellenére a családi teret a társadalom a közélet-hez képest mindig és mindenhol másodrendűnek értékelte, az anyagi jutalmazás

KÖZELKÉP – Hozzászólás

tekintetében is”. (...) „Hivatalos polgári szemlélet alapján a nő ‘ugyanolyan ember’, mint a férfi, de mégis *Más*. Tény, hogy a talmudi irodalomban a nő minden esetben a diskurzus tárgya, nem pedig alánya”. (...) „A férfiak által összefoglalt halachikus előírások megszabták a női egzisztencia minden egyes mozzanatát, beleértve a nők öltözködését, a menstruációt, a terhesség és a szülés alatti (utáni) magatartását és az ezzel kapcsolatos higiéniai intézkedéseit. Ezek az előírások mindenekelőtt a férfiak és az utódok rituális tisztaságát biztosították. A vallási vezetők azt magyarázták, hogy a szabályok megtartása az egészséges utódok érdekét szolgálja. A nők, akiknek értéke sokban függött világra hozott utódok számától és minőségétől, érthetően fontosnak tartották a szabályok teljesítését. (...) A hagyomány ugyanis a női testet teszi felelőssé fogantatásért és a magzat egészségéért. A terhes nő környezetét is misztifikálták, ami újabb feszültségeket és félelmeket idézett elő az eredetileg talán nem is annyira félnék női pszichében. (...) A zsidó vallástörténetben a család sohasem volt magánügy, és a mai valóságban sem kizárólag személyes kérdés. (...) A család és a társadalom közötti különbség, hogy a társadalom alapja nem a szexuális kapcsolat, de a nemiség a társadalomban is meghatározó szerepet játszik. A hagyományos zsinagógában a fiúk felnőtté avatása döntően eltér a lányok avatásától, ami mintegy meghatározza felnőtt nemi szerepüket. A zsidó nők számára a család ma is az egyetlen legalizált életviteli minta. A női függetlenséget, esetleg családon kívüli életformát, vagy a nem-hagyományos, hovatovább egynemű partneri kapcsolatot a zsidó társadalom hallgatólagosan eltűri – vagyis a tabu fentebb említett védelmi funkciója itt is érvényesül. A legitimáció feltétele ugyanis, hogy a nő a törvényhozó férfi hatalom szabályait megtartja. Valóban természetes nemi hatalomról van itt szó? Vagy nemiségük révén hatalomra jutott *maszkulin* egyének uralmáról? Hiteles és teljes ember-e az a férfi, akit a társadalomban hatalmi pozíciójával azonosítunk? Feministák és férfikutatók úgy vélik, hogy ez a fajta *maszkulinitás* nem fejezi ki a férfi igazi természetét. A társadalmi szerep lassan kilép az eddigi nemi keretből, mit sem veszítve nemiségéből. Vajon milyen hatással lesz ez a zsidó családi státuszokra.” (Hrotkó 2012: 51–54) A hasonló, belülről átértékelődő folyamatról további részletekkel szolgál habilitációs előadásában is a bevándorlók, a státuszválók, a „nélkülözhetetlenek” témakörében (Hrotkó 2014c).

E téren nemcsak a társadalmi szerepmoделlek kortárs esélyei érdemesek vitára (lásd pl. Angelusz – Tardos 2002, Acsády 2002; Bódy 2008; Vincze 2013, 2010), nemcsak a női szerepről az ókortól napjainkig fölvázolt számtalan verzió színezi a körképet, de karakteres például a női sors és a holokauszt, a pszichológia és feminizmus viszonyrendszere (Kende 2008; Pécsi 2009, 2013; Kelemen 2012; Hrotkó 2014c; Cseh 2015; Dalsace 2006), továbbá Louise Vasvári szereptudata és „genderizmusa” a másság vállalásával,¹² sőt megvan ennek alapkérdése például a magyar

¹² <https://www.szombat.org/archivum/a-noi-kultura-mas-mint-a-ferfikultura-avagy-mit-tud-a-feminista-nyelvtudomany>

KÖZELKÉP – Hozzászólás

zsidóság száz évvel ezelőtti orthodox-neológ csoportvitáiban, s attól kezdődően akár mindmáig is. Az utóbbiak áttekintését részben elvégző Schweitzer Gábortól idézzük: „Miért fontos a férfiak és nők zsinagógai egyenjogúságán alapuló egalitárius szemlélet elfogadása? A nők egyenjogúsítása a neológia fennmaradásának egyik záloga. A hitélet fenntartása, illetve megmentése aligha képzelhető el a nők egyenjogúsága nélkül, különösen ott, ahol nem biztosítható tíz felnőtt férfi jelenléte az istentiszteletek megtartásához. A nők hitéleti egyenjogúsítása a neológia megújulását is maga után vonja, miközben a micvákhoz való hozzáférés lehetőségét is kiszélesíti. A női egyenjogúsítás eszméjének elfogadását megkönnyíti, hogy tórai rendelkezésekre vezethető vissza: 'És teremtette Isten az embert az ő képmására, Isten képmására teremtette őt; férfinak és nőnek teremtette őket' (1 Móz. 1: 27). Az egalitárius felfogást mellesleg nemcsak a reform judaizmus (reform judaism) fogadja el, hanem a neológiához közelálló konzervatív zsidóság (conservative judaism) döntő része is egalitárius alapokra helyezte működését”. (Schweitzer 2016)¹³

Csupán a fennálló kontraszt kedvéért hadd idézzük fel továbbá Tóth Katalin összehasonlító kutatását,¹⁴ aki immár nemcsak négy-öt zsinagógai közösségben vizsgálódott, hanem más vallási (kistelepülési katolikus) szintérrrel is összehasonlította a mikroközösségi jegyeket. Elemzésében, melyben arra fókuszál, hogyan hatja át a vallási kultúra egészét a szimbolikus interakciók sokasága, érzékletesen kifejti, hogy a tekintély, hatalom és vallási konvenció kérdésköreit empirikus összehasonlítással tekintve (ha talán nincs is a női szerepmódosulásokra vonatkozó részletes háláchikus szabályozás a zsidó hitéleti forrásművekben), de jellegadó, hogy a legtöbb zsinagógai közösségnek, irányzatnak megvannak a saját elképzelései a nők szerepéről, s a nőknek is az ebben való viselkedésről. Tapasztalatai szerint eltérnek a női szerepek a zsinagóga belső terében (elkülönült erkélyen, függönnyel elválasztva, vagy közös térben, de hátra szorulva), a mindennapi vagy ünnepi cselekvések sorában is karakteres a női funkció másodrangúsága, a zsinagógán vagy akár családokon belüli adaptációs különbségek is hangsúlyosan jelen vannak. Mindez a hagyománykövetés, a hagyományteremtés és a progresszív változatok felfogásmódjaiban nemcsak a hazai és európai zsidóságot tekintve eltérő értelmezéseket érdemelt ki, de – tegyük hozzá – tükröződik a mindennapi életben, csoportközi kommunikációban, szokásjogokban is, nem mellesleg még a zsidó házasságközvetítő partner-kínálatában, a temetési szertartásszervezésben, a parókakészítésben, a kóser konyha vitelében, a macesz-beszerezés intézményi mögöttesében is éppúgy helyet kap, miként Singer ko-

¹³ <https://www.szombat.org/politika/schweitzer-gabor-halado-zsidosag-halodo-zsidosag>

¹⁴ Tóth Katalin 2018: 107–125., továbbá megjelenés alatt egy terepkutatási napló-anyaga is a bár micvó ünnepéről és eseménymenetéről... Ide is tartozik Tóth Katalin megjegyzése az orthodox/neológ történeti vitához kapcsolódva: ma már nem az orthodox-neológ csoportviták kerülnek előtérbe, hanem a neológia megosztottsága, különböző csoportjainak különböző véleményei a nők – főként zsinagógai – helyzetéről és szerepvállalásáról.

KÖZELKÉP – Hozzászólás

rai regényeiben, Ostrovsky kárpátjai vagy Babel ogyesszai történeteiben, s akár a Magyar Zsidó Nő századelős hetilapban.¹⁵

A zsinagógai tér és a társadalmi tér ekképpen „megfeleltetését” persze szinte minden jártasabb beavatott félreértelmezésnek tarthatná – ha ugyan nem a családi szerepek, a szakrális előírások és a praxisjogok terén a legtöbb korábbi gyakorlatot meghaladni és „felülértékelní” próbáló reformjudaizmus híve. E kortárs (bár jelentős történeti előzményekre építkező) felfogásmód talán egyik legmerészebb vállalása a női szerepek átértelmezése. Kortárs magyar kutatójukat idézve: „A reform mozgalom elkötelezett a nemek és minden ember teljes egyenjogúsága mellett az élet minden területén. Ebből kifolyólag emancipációt hirdet a zsidó hitéletben is: egyenlő jogokat és kötelességeket biztosít a férfiaknak és a nőknek, a papi és a nem papi származásúaknak egyaránt. A nők is betölthetnek bármely közösségi vagy zsinagógai posztot, lehetnek kántorok, rabbik, közösségvezetők, a Tóra tudós magyarázói. Egalitárius felfogásukból adódik a liturgia megváltoztatása. Szövegszinten a nemi státuszra vonatkozó részeket kihagyják, vagy módosítják.¹⁶ A nők is beleszámítanak a minjánba (a tíz imádkozó ember közösségébe), magukra vehetik az imasálat és az imaszíjakat, nem kell elkülönülve ülniük a férfiaktól felmehetnek a Tórához. A férj és a feleség vallásjogilag is egyenlő.” (Szász 2011). E reformszemléletű és modernizált értékrend nemcsak szervezeti értelemben hozott újítást (lásd ehhez Szász 2002, 2008, 2011, 2013; Kelemen 2002, 2012; Ausztrics 2015), vagyis hozzájárult a Bét Orim, Dor Hadash, Marom és más maszorti irányzatok erősödéséhez, hanem a hazai zsidóságon belül is jelentős létszamarányokban képviseli az alternatív szellemiség térhódítását is. Sőt az intézményes feltételek és újrakonstruált tradíciók mellett talán nem lényegtelen szempont, melyet Kelemen Katalin közösségében idézett föl saját betérés-történeti élményéből egy interjúalany: a holokauszt utáni második nemzedék már koedukált iskolákba járt, a szülői mintákban sem volt deklarált és konvenciók szerinti a férfiuralom evidenciája, így sokkal életszerűbben elfogadhatóvá vált a női-férfi egyenlőség kérdése (hivatkozva Szász 2013: 94), ám az is nyilvánvaló, hogy mindezt a reformer felfogást és értékrendet meglehetősen sok ellenző hang utasítja el (uo. 84).

A tórai eredetű és konzervatív felfogások alternatívájaként egzisztáló reformszemléletű hívőközösség, az isteni parancsolatok értelmezésében aktív szerepet vállaló női szerepfelfogás emancipatív és résztvevői megjelenítése bár korántsem csupán a kétezres évek hazai törekvéseire jellemző, a női szerepek egyenrangúsá-

¹⁵ „[A] nők „Izrael papnői, házi tűzhelyünk őrei” – lásd ehhez Fenyves Katalin 2012; valamint Fényes 2012: 226–227.

¹⁶ A hagyományos imarendben a férfiak azt mondják: „Áldott vagy Te, világ Királya, aki nem teremtettél nőnek”, míg a reform zsidó férfiak és nők: „...aki kedvére teremtett”. A „minden férfira” mondott áldásokat „minden emberre” mondják. Az „Ábrahám Istene” megnevezés helyett az „Ábrahám és Sára Istene” kifejezést használják.

KÖZELKÉP – Hozzászólás

gának ekkénti képviselete vallásjogilag is egyenlő jogok és kötelességek rendszerére támaszkodik (ide értve a válás kezdeményezésének jogát, a gondoskodás és házastársi szerepek egyenjogú vállalását, az egyházi szertartásokon belüli szerepvállalások rendjét, stb.),¹⁷ mi több, már a reform-rabbik jó egyharmada is nőkből áll. Mindez nem teszi fölöslegessé a kérdést: a modernitás szellemében szerveződő női szerepfunkciók nem tisztán tabutörő vállalások-e, s a konzervatív hitközösségi szerepvállalások mellé nem csatlakozik-e immár növekvő arányban a szakrális tabukkal szembeni kommunikatív identitás? A lehetséges válaszok sokféleségéből csupán kiemelni lehet Glässer Norbert elemző áttekintését a hagyományos szerep-interpretációk elmúlt száz-százötven évéből, melyben az orthodox és a modernizációs felfogások egyik különbségét az európai kultúra-fogalomra vezeti vissza, jelezve azt is: a hagyomány értelmében nem a „kapni”, hanem az adni a zsidó konvenció, de nem az átadás, hanem az átvétel képviseli a kulturális mintázatot, így a Szináj-hegyi örökség önmagára nem mint kultúra-átvételre gondol, hanem kultúraként a kívülről jöttre, az európai szekularizáció eszméihez kötődés elemeire utal (Glässer 2012). Ebben például az orthodoxia létszámcsökkenése, a Trianon után határokon kívülre került képző intézmények, majd erre következően a családi nevelési elvek részbeni változását „a külvilág árvízveszedelme” is okozhatta, de szerepet kaphatott a vallási szocializációra háruló felelősség, a Sulchan Aruch útmutatásaitól el nem térő anyai szereptudatosság vállalhatósága, az orthodox sajtó nőknek szóló cikkei, a törvényileg bevezetett polgári házasságkötés normarontó hatása, az elveszett házassági szerződések, a megváltozó közerkölcs valláserkölcsei hatása, a házassági életévek kitolódása, de a Monarchia-kori zsidó élet iránti nosztalgia erőteljes fogyatkozása is (uo.). A múlthoz és jövőhöz való viszony modern és premodern indikációi között nemcsak a generációk közötti „vallástalanodás” folyamata, az ősök örökségét átértelmező és újragondoló korosztályok választási stratégiái kaptak szerepet, hanem a hagyománykövetés és a kontinuitás-fogalom átalakulási sodrása is: a Tóra- és hagyománykövetés láncolata a fogyatkozó vallásosság, a vegyesházasságok, a polgári és műveltségi hatások, az írott és szóbeli Tan mintázatainak fokozatos elérénytelenedése mind-mind hozzájárultak az orthodoxia örökségének minőségromlásához, ezen belül az anya-szerepek, a mintaszolgáltató vallási nevelési elvek, a tekintély és az intézmény megmaradási feltételeinek átalakulása, az erősödő individualizáció hitgyakorlati hatásai is (uo.).

A zsidóságot „életproblémaként” átélő (két világháború közötti) tudományos-művészeti elit is számos példával jelzi a külső kulturális (éppenséggel nemzeti, faji, identitásbeli, világképi, hagyománykötött) áthatásokkal megküzdés problematikus mivoltát még olyan kiemelkedő személyiségek esetében is, mint Sík Sándor, Radnóti Miklós és Kecskeméti Ármin (életportré-értékű bemutatásukat lásd Miklós 2014:

¹⁷ Bővebben lásd: Szász 2013; Fényes 2012.

KÖZELKÉP – Hozzászólás

211–221). Schőner Alfréd ugyanakkor arra is föl hívja a figyelmet, hogy a „soá felborította az Isten világrendjét”, a holokauszt utáni demográfiai és korosztályi átrendeződés a politikai változásoktól függetlenül is átalakította „a – klasszikus értelemben vett család – a több, egymás mellett élő generáció – fogalmát” is: „tömegesen éltek túl szülők gyermekeket, (...) az új családok azonban nem a több évszázados társadalmi konvenciónak megfelelő korösszetételűek voltak” és így a tradicionális értékrend átadásában is sérült a szülő–gyermek kapcsolat, „egyedi attitűdök jelentek meg: az átlagosnál erőteljesebb szülői féltés, a megmagyarázható, de nem mindig logikusan következő túlzó gondoskodás. Az állandó jellegű óvatosság, traumát okozott a szülőnek és a gyermeknek egyaránt”, eléggé hamar egyedül maradtak a fiatalok, „az érzelmi háttér, a vallástörténeti háttér, a hagyományos zsidó tradicionális háttér értelmében teljesen ismeretlen volt számukra.” (Schőner 2014: 7, 2–73) Ezt később a vallásüldözés, a kettős nevelés időszaka követte, a titokban megvallott identitások és a tönkre ment tradíciók összhatása, a deportálást követő demográfiai gondok és a kényszerű migráció is nehezítették. A zsinagógák leromlottak, közösségeik szétszéledtek vagy a fővárosba költöztek, az eltérő haszid, ortodox és neológ vallásos gyakorlat „jelentős mértékben eltért attól az élettől, amit a mai fiatalok, a mai magyarországi – ateista nevelést kapott felnőttek – zsidó családjában láttak”, a zsidó közösség tagjai sem voltak képesek kivonni magukat az össztársadalmi jelenségek hatása alól: „(csonkacsaládok, családok szétválása, politikai megosztottság, generációs érdekellentétek, esetlegesen drogproblémák, zűrzavar a közéletben és a fejekben egyaránt) mind-mind befolyásolják a 21. századi magyar zsidó család identifikációjának kérdéseit is.” (Schőner 2014: 74–75) Mindezt követte a vallási ismeretek megfogyatkozása, az otthonból a zsinagógába szoruló hitélet, az elvilágiasodás, a klasszikus családmódel további átalakulása, a családok internetes távolságra szakadása, a hagyomány- és értékörző kapcsolatok átértékelődése, a távolsági hitközösség jelenségének kialakulása is (uo. 75–76).

A túl messzi asszociációktól óvakodva, de nem mellőzve a kínálkozó szakirodalmat, érdemes meglátni a zsinagógai térből az otthonba, a sűlből a privát életbe, majd a közösség újrakeresésekor a zsinagógai szakrális közösségbe visszatérők mentális modelljeit. Papp Richárd több kutatási szempontja (a nők szerepe, a humor és vicc-forma megoldások), vagy Vincze Kata Zsófia sokoldalú kutatása (2004, 2010, 2014) egyaránt rávilágít a generációs értelmezésmódok és mikroközösségi értékrendek párhuzamosságára, a háláchá értelmezéseire, az „átadó” korosztályok és az „átvevő” érzékenységek találkozási terepére. Ebben is megerősítő Rajkó Andrea kutatása, melyből a percepciók határok és a konvencionális szerephatárok sajátos interakciója is előviláglik: „kiderült az is, hogy a tabu megítélése nyilvánvalóan attól függött, hogy az adott válaszadó a saját mikrokörnyezetében (család, szülőhely, jelenlegi kortárs csoport) melyik témával és hogyan találkozott. A családi életet övező, már érvénytelennek tartott tabuk készlete nemcsak bőségesebb, hanem tartal-

KÖZELKÉP – Hozzászólás

mában is kissé eltér a ma érvényes tabukétól. A fiatal generáció jóval kevésbé érzi tabunak a családi élet olyan aspektusait, mint a házasságtörés, a házasságon kívül született gyermekek, az élettársi kapcsolat, a nyitott házasság vagy az apás szülés kortárs tematikáit és társadalmi problematikáit, de persze számos olyan elem is akad, amelyet a kutatás 2010–2015 közötti időszakában sokan említettek, ugyanakkor jelen van a ma is érvényes tabuk között, melyeket a diákok ekként soroltak be (pl. válás, családon belüli erőszak, kapcsolati tabuk, vallással kapcsolatos megítélés, kisebbséggel, szexualitással kapcsolatos témakörök). A mai tabuk készlete, mint azt a kutatás során láttuk, a szexualitás témakörében volt a legbősegebb, ez szerepelt legnagyobb súllyal a vizsgált korosztály életében és normarendjében.” (Rajkó 2015: 101)

Nem lenne egykönnyen értelmezhető, ha a tabutörés, plafon- és üvegkalicka-törés kérdését pusztán a nemek közötti viszonyra, a szakrális konvenciók szigorúságára, az életvilág és értékrend megszabta mentális vagy morális környezeti kölcsönhatásokra próbálnánk visszavezetni a hagyomány-kitettség problematikáit. Az üvegplafon szimbolikus és egyben korlátozó léte nem pusztán vízió, hanem a résztvevők és érintettek egy adott hányada szerint is megfogalmazható érzület. Akár csak olyan értelmezésmódokban is megjelenik ez, amely bár a feminizmustól sem mentes kritikai kommentárokból kap hangot, mégis jelez ennél mélyebb megosztottságot. „A nők szentírási ábrázolásáról és annak értelmezéséről jelen dolgozat óvatosan és csak röviden szól. Ugyanis a bibliai értelmező irodalmat és a kommentárokat főleg a férfiszervezők írták a hagyományosnak mondott családi és közösségi viszonyok igazolása és fenntartása érdekében. Ezért a nők bibliai társadalmi és családi státuszának kiderítésére ezek a munkák többnyire alkalmatlanok. Jelen diskurzus megvalósításához elsősorban a zsidó kulturális történeti leírásokhoz fordulok, amit feminista-ként kritikusán értelmezek. A tudományos feminizmus ugyanis megalapozza a nemek társadalmi helyzetének elemzését, és feltárja a nők társadalmi esélyeit. A talmudi szövegekből kikövetkeztethető, hogy a zsidó közösségi és családi magatartási előírások kialakulásának korában a nő társadalmilag az életet szabályozó előírások tárgyává vált. Ugyanis a férfi társadalom a tórai előírások saját értelmezése alapján rögzítette a háláchikus szabályokat. A mai zsidó nő – akár vallásos, akár nem – az aktuális önkép kialakításában a fentiekben említett háláchikus szabályok hagyományos, gyakorta ortodoxnak nevezett mintájából indul ki. Vagy úgy, hogy hátat fordít a rabbinikus hagyománynak, vagy újra értelmezi a férfiak által megfogalmazott előírásokat” (Hrotkó 2014: 51).

A hagyomány, minta-átvétel és családi modellek újkori történeti köre persze ennél árnyaltabb, miként azt Nagy Péter Tibor, Borbíró Fanni, Balogh Margit – S. Nagy Katalin, F. Dózsa Katalin, Karády Viktor és mások is részletesen áttekintik. Arra már Zima András hívja föl a figyelmet, hogy a modernizáló zsidó család miliójében nem csupán a női, hanem a férfi szerepek is változásnak indultak: „a 19. század végére a

KÖZELKÉP – Hozzászólás

20. század elejére a közép-európai polgári középosztálybeli zsidók számára a család jelentette az igazi értéket, és szimbolikus jelentéssel bírt. A modern középosztálybeli zsidók attól tartottak, hogy az új idők fokozatosan aláássák a zsidó családot. A család keretei között ment végbe a gyerek hasznos polgárrá nevelése. Marion Kaplan szerint ez különösen a kultúra területére volt igaz. Értelmezésében ebben a kulturális és társadalmi polgárisításban volt kiemelt szerepe a zsidó nőnek. A nők tanították meg a gyerekeknek, a polgári viselkedés alapjait. Természetesen a kulturált középosztálybeli család, akkulturált zsidó családot is jelentett egyben. (...) Paula Hyman szerint, hogy a korai cionista vezetők gyakran vádolták elnőiesedéssel a középosztálybeli zsidó intelligenciát, és programként határozták meg az 'új zsidó' visszaférfiasítását, mind testben, mind lélekben." (Zima 2012)

A férfi „visszaférfiasítása” immár nyilvánvalóan nem századfordulós polgári értékképzet, de éppenséggel ezredfordulós. A nemek közötti kommunikáció, úgy is, mint a zsinagógai szakrális lét formája, s úgy is, mint az értékcsere jelképes tartománya a családi milióban, akár tudás, akár gyakorlati ismeret, kóserági tájékozottság vagy a kapcsolati kötődés kitettségi mutatója, számos hétköznapi formában is megjelenik még: „A zsidó nők aktív részvételét a zsinagógai liturgiában az újkori rabbinikus hagyomány kb. 12. század óta erősen korlátozta. A nők kapcsolata a valláshoz az évek során változott, és új formákban jelent meg, például a női könyörgésekben (*Techines*) és a női kézimunkában. A női kézimunka az otthoni 'szakrális tér' kialakulását is lehetővé tette, ami a zsidó vallásosságnak egészen bensőséges vonásokat kölcsönöz. Azt is láthatjuk, hogy a nők a kézi munka formai sokaságában szívesen fejezték ki egyéniségüket, miközben a férfi liturgiát inkább az egységes szabályok szigorú megtartása jellemzi.” (Hrotkó 2014b: 5) „A női zsidó kézimunka mintegy láthatóvá teszi a zsidó hétköznapi és ünnepi imák szavaiban rejtett odaadás és hűség spiritualitását.” (Hrotkó 2014b: 5–6)

Összegzés

E szerepek felfogása, követése, értelmezése és megjelenítése pedig – ez már előadásunk végét jelző, levezető kérdésfelvetés – nem bizonyosan van tekintettel a kortárs mobilitási szerepek, gender-mintázatok, korosztályi értékcélok kialakult rendszerére, melyek talán új és még újabb válaszokat sürgetnek a hívőközösségek fiatalabb generációi felől. Az itt felvetett témakörnek ez nem „kidolgozott” verziója, hanem csupán témává avatása, lehetséges problematikaként megosztása és vitára ajánlása volt célunk... A konferencia számos előadásában példaképpen megnevezésre vagy említésre került a zsidó női szerepfunkciók hagyományos jellegének megléte mint a családon, házon belüli szerepkör, szemben a férfiak külső, nyilvános megjelenésével, mely sokszor nem is leplezi a munkamegosztások térbeliségének, kapcsolati közelségnek vagy mindennapi szokásjogoknak megfeleltetését mint körülményt. Mind-

KÖZELKÉP – Hozzászólás

ezek tehát még további és mélyebb elemzésre érdemes kérdések – de legalább nem eredendően érvénytelenek a kutatások tükrében. A címkézett alapkérdéseink tehát: hagyomány vagy modernitás, azaz konvencionális szerepek vagy siker-esélyesség, szerepkonvenciók a mobilitás-feszültséggel szemben, élethazugság vagy énkeresés, közösségi vagy társadalmi érvényesség, tabu-mentes adaptáció, vagy retardált szocializáció vár ma „a zsidó női” szerepváltozatokra?

A kiegyensúlyozott magyarázat, a következtetés tehát részint a kitettség és alárendeltség konvencióját rendeli a zsidó női szerepekhez, ezen belül pedig a kötelmek súlyos tömegéből fakadó egyenlőtlen állapot elfogadásához, s teszi ezt konvencionálisan, sőt értékrendi értelemben is, tehát a nő maradjon csak a család bűvkörében, ne tegye ki magát társadalmi-kapcsolati kötődéseknek, kísértéseknek és megaláztatásnak; másfelől pedig jobbra a fiatalabb korosztályoknál, melyeket a háláchikus hagyománykövetés már kevésbé jellemez, megjelenik és utat keres a kortárs családmodellek, rugalmasabb és kötetlenebb életvilágok fölfedezésének, megtalálásának kísérlete, melyek persze a társadalmi és a szakrális tabutörésnek egyaránt megfelelnek. A megfogalmazott vagy rejtett kérdések mögött helyenként persze trivialisok, eltérő szokások, változó normák, alkalmilag komolyan vett értékészletek rejlenek, miképpen *Glässer*, Zima, Hrotkó árnyalja ezeket a történetiség, Vasvári a mozgalmiság példáival, de ott van még akkor Tóth Katalin, Papp Richárd, Hrotkó Larissza, Pécsi Katalin, Gantner B. Eszter, Vincze Kata Zsófia, Toronyi Zsuzsa, Kelemen Katalin megannyi válasza is, melyek a legkülönbözőbb válaszkísérletek példáival illusztrálják a mindenkori harmóniakeresés szándékát a kultúráközi mozgások között. Rajkó Andrea ugyanakkor vitatja, hogy itt specifikusan a zsidóság problematikájáról lenne szó, a létező plafonok és a tabutörések kísérletei más szakrális szférák nemi szerepköri, munkamegosztási, biológiai reprodukción túli állapotaiban egyaránt jelen vannak – akkor meg minek elkülöníteni a zsidóság saját megoldásait. Ugyanakkor pedig – véleményét osztva is, de árnyalni próbálva – az iszlámon belüli női mozgalmiság (nemcsak a Mediterránumban, hanem ázsiai változataiban is), valamint a genderen belüli kreatív kiterjeszkedési kísérletek más szakrális tartományaiban vagy formáiban is legfőképp az tükröződik, hogy a női válasz a szerepfunkciók kényszerűségeire, ezek évezredes örökségére reflektál, de nem univerzális választ formál, hanem egyedít, kisközösségit, családit – így a problematika genderizálódási kimenetei csak egyféle aspektust, a kommunikált szerepfunkció-változást tükrözik (lásd ehhez Horváth Júlia Borbála „újnőkorszakának” tapasztalatát is), de egy továbbit Marom, Szochnut és az alternatív judaizmus megannyi más kísérlete segít értelmezni, és a családi-kisközösségi érdekérvényesítések egy újabb réteget formálnak, s minden további változat más-más egyéb kimenetet intézményesítenek vagy kínálnak fel.

E változatok és eseti elágazásaik sokfélesége miatt nem biztos, hogy valóban jó alapkérdés a zsidó női szerepkötöttségek és a virtuális vagy valóságos üvegplafonok ellentmondásossága. De nem biztos az sem, hogy ezek mondvacsinált változatok és a

KÖZELKÉP – Hozzászólás

kérdés „rossz”. A rossz kérdésfeltevés ugyanis nem azzal/akkor fenyeget, ha egyféle sémát (akár az üveglafon-török új életfelfogási prioritását, akár a hagyománykötött viselkedési modellek kizárólagosságát) fogalmazunk univerzálisra, hanem ha nem tartjuk becsben a különféle válaszadási kísérleteket, vagy mesterkélt prioritásokat teszünk meg nívumnak, „kívülről” átpozicionálva adott és lehetséges hatásait, kommunikatív értéktartományait... Úgylehet, a részválaszok esélyei nem megfosztják, inkább gazdagítják a válaszrepertoárt – erre legalább kísérletet tenni akkor is érdemes, ha az üvegalacka falai talán mindig is körülöttünk vannak...

Irodalom

- Angelusz, R. – Tardos, R. (2002): Társas kötelékek és kulturális tradíciók a magyar zsidóság különböző nemzedékeiben. In: Kovács, A. (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon*. Budapest, Múlt és Jövő.
- Ausztrics, A. (2015): A maszorti zsidóság Magyarországon egy budapesti ifjúsági szervezet tükrében. In A. Gergely, A. – Papp, R. – Ausztrics, A. (szerk.): *Zsidó kultúra és identitás – antropológiai nézőpontból. Tanulmányok a tematikus kutatómódszertan köréből*. Budapest, Antroport Könyvek.
- Balogh, M. – S. Nagy, K. (szerk.) (2000): *Asszonyorsok a 20. században*. Budapest, BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék, Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága.
- Bódy, Zs. (2008): „A női munka felszabadítása vagy korlátozása”. A női eszmények változása, a női egyenjogúság konfliktusai és a női szervezetek állásfoglalásai a két világháború közötti középosztályban. In: Bakó, B. – Tóth, E. Zs. (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 93–112.
- Borbíró, F. (2007): Budapesti nőegyletek 1862–1904. In: Fábri, A. – Várkonyi, G. (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Borgos, A. (2013): *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*. Budapest, Noran Libro.
- Cseh, E. (2015): „Minden játék a férfiaknak jut!”. Női szerepek egy párizsi zsinagógában. In: A. Gergely, A. – Papp, R. – Ausztrics, A. (szerk.): *Zsidó kultúra és identitás – antropológiai nézőpontból. Tanulmányok a tematikus kutatómódszertan köréből*. Budapest, Antroport Könyvek.
- Czeferner, D. (2014): „Kávéházakban, klubokban, olvasókörokbén kérjük A Nő és a Társadalom lapot!”

KÖZELKÉP – Hozzászólás

- Egy folyóirat a nők egyenjogúságáért. *Médiakutató*, nyár, 49–61.
- Dalsace, Y. (2006): *La place de la femme dans le rituel synagoga*. On-line: <http://www.massorti.com/La-place-de-la-femme-dans-le.html> utolsó letöltés dátuma: 2019. 01. 22.
- Fényes, B. (2018): „Családjaik, atyai házaik szerint...” Adalékok a rabbinikus zsidó hagyomány családképéhez. In: Barna, G. – Kiss, E. (szerk.): *Családtörténet, családvédelem, vallás. A család egykor és ma*, 4. kötet, A vallási kultúrakutatás könyvei 37. Szeged – Budapest, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – OR-ZSE Kaufmann Dávid Kutatócsoport, 60–67.
- Fényes, B. (2012): Kitalált hagyomány – egy mítosz kitalálása. In: *Őrizzétek meg őrizetemet...* *Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből*. Budapest, József Műhely Kiadó, 207–239.
- Fényes, K. (2012a): A magyar zsidó nő – a felekezeti sajtó nőképe a 19–20. század fordulóján. In: Bíró Zs. H. – Nagy P. T (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 105–118. On-line: www.mek.oszk.hu/11600/11687/11687.pdf utolsó letöltés dátuma: 2019.01.22.
- Fényes, K. (2012b): *Zsidó polgárisodás a 19–20. század fordulójának Magyarországon: a nyelvhasználat és nők helyzetének alakulása. Habilitációs értekezés*. Budapest, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem.
- F. Dózsa, K. (1991): Pesti nő a századfordulón. Nőkérdés: feminin vagy feminista. *Rubicon* 3. On-line: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/pesti_no_a_szazadfordulon_nokerdes_feminin_vagy_feminista/ utolsó letöltés dátuma: 2019.01.22.
- Glässer, N. (2015): Az opera tündérei vagy a sábesz angyalai? Nosztalgikus vagy normatív vidéki zsidó élet képe a budapesti magyar nyelvű orthodox sajtóban. In: Barna, G. – Kiss, E. – Gyöngyösi, O. (szerk.): *A család egykor és ma*. Szeged – Budapest, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – OR-ZSE Kaufmann Dávid Kutatócsoport, 166–178. On-line: www.pointernet.pds.hu/kissendre/judaisztika/3-2015A_csalad_egyor_es_ma.pdf utolsó letöltés dátuma: 2019.01.22.
- Glässer, N. – Zima A. (szerk.) (2014): *Hagyományláncolat és modernitás*. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.
- Glässer, N. (2012): Ateresz z'kénim. A vallási szocializáció családképe a két világháború közötti budapesti orthodox zsidó sajtó diskurzusaiban. In: Csipak Á. (szerk.): *Pléróma (1947–2012) dr. Rokay Zoltán 65. születésnapján szabadkai, óbecsei és budapesti tanítványai*. Lux Color Printing – Szulik Alapítvány, Óbecse, 77–108. On-line: <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/2753/7/2217258.pdf>

KÖZELKÉP – Hozzászólás

- Gleszer, N. (2010): Tórájának fele... A rabbiné és a zsidó nő imagológiája a magyar nyelvű budapesti orthodox zsidó sajtóban a 19. század végén és 20. század elején. In: Filko V. – Kóhalmy N. – Smid B. (szerk.): *Voigtloristica. Tanulmányok a 70 éves Voigt Vilmos tiszteletére. Folcloristica 11.* Budapest, ELTE – BTK Folklóre Tanszék.
- Guiliano, M. (2010): *A francia nők karriert csinálnak. Munka, értelem és érzelem.* Budapest, Athenaeum.
- Gyáni G. – Nagy B. (szerk.) 2006 *Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Horváth, J. B. (2008): *Újnőkorszak – Intermentalitás a XX. század második felétől Magyarországon.* Budapest, L'Harmattan.
- Hrotkó, L. (2014a): Családi státuszok a T'nach és a talmudi irodalom alapján. In: Barna G. – Kiss E. – Gyöngyösi O. (szerk.): *A család egykor és ma.* MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – OR-ZSE Kaufmann Dávid Kutatócsoport, Szeged – Budapest, 51–59. On-line: www.pointernet.pds.hu/kissendre/judaisztika/3-2015A_csalad_egykor_es_ma.pdf
- Hrotkó L. (2014b) Pirké Imahot. Kézimunka a feminizmus és a vallás szolgálatában. *Hacofe*, Vol 9. <https://or-zse.hu/hacofe/vol9/hrotko.pdf>
- Hrotkó, L. (2014c): *A nélkülözhetetlenek. A zsidók 18. századvégi – 19. század eleji letelepedése Pesten különös tekintettel a zsidó nők helyzetére.* OR-ZSE, Budapest. On-line: <https://www.or-zse.hu/javne/larissza3.pdf>; <http://mek.oszk.hu/13500/13596>
- Hrotkó, L. (2012): Családi viszonyok a talmudi régészetben, különös tekintettel a nők és a gyerekek családi státuszára. <http://www.or-zse.hu/hacofe/vol4/hrotko-csaladiviszonyok-zsidocsalad2012.htm>
- Huszár Á. (2011): *A nő terei.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Karády, V. (1993): A egyes házasságok Budapesten 1950 előtt. Néhány kutatási eredményről. *Múlt és Jövő*, 3: 82–84.
- Kende, A. (szerk.): 2008 *Pszichológia és feminizmus.* Budapest, L'Harmattan.
- Kelemen, K. (2012): Visszaadni Istennek elvesztett szövetségését. In: Biró Zs. H. – Nagy P. T. (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából.* Wesley jubileumi kötetek, 9. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest 461-471. On-line: www.mek.oszk.hu/11600/11687
- Kelemen, K. (2002): A liberális judaizmus álláspontja a nők szerepéről a zsidóságban. In: Toronyi, Zs. (szerk.): *A zsidó nő.* Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, 143–145.

KÖZELKÉP – Hozzászólás

- Kiss, E. – Barna, G. (2014): Ajánló szavak. In: Barna, G. – Kiss, E. (szerk.): *A család egykor és ma*. Gyöngyössi O. közreműködésével. Szeged – Budapest. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék – OR-ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport.
- Küllös, I. (szerk.) (1999): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. Budapest. Magyar Néprajzi Társaság, Szociális és Családügyi Minisztérium, Nőképviselési Titkárság.
- Mars, L. (1999): Discontinuity, Tradition and Innovation: Anthropological Reflections on Jewish Identity in Contemporary Hungary. *Social Compass*, 46 (1): 21–33.
- Maybaum, Zs. (1884): A nő állása a bibliai ókorban. *Magyar-Zsidó Szemle*, 488–493.
- Mikes, H. (2013): „Azért mindig a nő irányít” – a hagyományos zsidó női szerepek megjelenése egy zsinagóga közösségében. OTDK-dolgozat, ELTE TÁTK, Kulturális Antropológia Tanszék.
- Miklós, P. (2014): Az identitásszerveződés kérdései a magyar zsidó polgárcsaládokban. In: Barna, G. – Kiss, E. – Gyöngyösi, O. (szerk.): *A család egykor és ma*. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – OR-ZSE Kaufmann Dávid Kutatócsoport, Szeged – Budapest, 211–221.
- Modla, Zs. (2007): Mai magyar zsidó fiatalok szocializációja. In: A. Gergely, A. – Papp, R. (szerk.): *A szakralitás arcai*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 269–297.
- Nagy, P. T. (2015): Az egyetemisták, a szüleik és a zsidó nem-zsidó vegyesházasság. *Iskolakultúra*, 3:47–55. On-line: https://matarka.hu/klikk.php?cikkmutat=2205320&mutat=http://epa.oszk.hu/00000/00011/00193/pdf/EPA00011_iskolakultura_2015_03_047-055.pdf utolsó letöltés dátuma: 2019. 01. 22.
- Nagy, P. T. (2010): Egy ortodox zsidó közösség a helyi társadalomban. *Iskolakultúra*, 7–8: 84–94.
- Németh Vályi, K. (2016): „Soha semmilyen előítélet nem ledönthetetlen”. *Szombat*, május 21. <https://www.szombat.org/politika/soha-semmilyen-elotelet-nem-ledonthetetlen-utolo-letoltés-dátuma: 2019. 01. 22.>
- Oláh, J. (2015): A zsinagógáról és szokásairól. *Yerusha*, „KINDERJOHREN”, on-line: <http://www.yerushaonline.com/?v=di11pla34> utolsó letöltés dátuma: 2019.01. 22.
- Papp, M. (2007): „Mécse az Örökkévalónak az ember lelke”. A visszatérés és a sábesz kapcsolatának jelentései egy budapesti ortodox zsidó közösségben. In: A. Gergely, A. – Papp, R. (szerk.): *A szakralitás arcai*. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 314–361.
- Papp, R. (2004): Van-e zsidó reneszánsz? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó.

KÖZELKÉP – Hozzászólás

- Papp, R. (2002): A nők világa egy budapesti zsinagógában. In: Toronyi Zs. (szerk.) *A zsidó nő*. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, 137–141.
- Pécsi, K. (2009): A szenvedés neme. Női tapasztalat, női hang. In: Gantner, B. E. – Réti, P. (szerk.) *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 134–150.
- Pécsi, K. (szerk.) (2007): *Sós kávé. Elmeséletlen női történetek*. Budapest, Novella Kiadó.
- Pécsi, K. (szerk.) (2013): *Lányok, anyák. Elmeséletlen női történetek*. Budapest, Novella Kiadó.
- Rajkó, A. (2016a): Tabu, tabudöntés, tabuizálás. *Kultúra és Közösség*, 1:91-109. On-line: <http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2016/1/08.pdf> utolsó letöltés dátuma: 2019.01.22.
- Rajkó, A. (2016b): Kommunikációs tabuk kutatása. Módszertani megfontolások és kihívások. *Közelitések* (3) 1–2: 36–131. Budapest, Zsigmond Király Főiskola.
- S. Nagy, K. (2006): Emlékkavicsok. Holokauszt a magyar képzőművészetben 1938–1945. Budapest, Glória Kiadó.
- Schőner, A. (2014): Az újrasarjadzó zsidó élet a feszültségek forrásává is vált... A zsidó család a 21. század elején Magyarországon. In: Barna, G. – Kiss, E. (szerk.): *A család egykor és ma*. Gyöngyössi O. közreműködésével Szeged – Budapest, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék – OR-ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, 72–77.
- Schweitzer G. (2016) „Haladó zsidóság – halódó zsidóság”? Útkeresés egykor és ma. *Szombat*, 10. On-line: <https://www.szombat.org/politika/schweitzer-gabor-halado-zsidosag-halodo-zsidosag>
- Szász, A. (2013): Női rabbik a zsidóságban. *Axis*, 1: 83–99.
- Szász, A. (2011): Alternatív zsidóság. A Bét Orim Reform Zsidó Közösség. *Kisebbségkutatás*, (20) 4: 550–583.
- Szász, A. (2008): A progresszív judaista mozgalom és a tradicionális zsidó értékek és normák. A hazai mozgalom ideológiája és gyakorlata által indukált társadalmi diskurzus, egyéni és intézményi reflexiók. In: S. Nagy, K. – Szász, A. (2002): *Parázs. A magyar asszimilált zsidóság útkeresése. I. Szim Salom Progresszív Zsidó Közösség*. Etnoregionális Munkafüzetek 87. (Sorozatszerk. A. Gergely A.). Budapest, MTA PTI.
- Orbán, A. (szerk.) *Értékek és normák interdiszciplináris megközelítésben*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Tillmann, L. E. (2009): *Zsidó gyermeknevelés Budapesten*. Előadás a Folytonosság, szakadás, reneszánsz? konferencián (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, 2008. január 18.)

KÖZELKÉP – Hozzászólás

- Tóth, A. (2015): *Tradicionális és innováció – a vallástudomány és a neveléstudomány határán – a zsidó nevelésben*. PhD disszertáció, OR-ZSE, Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola. Budapest. On-line: https://www.or-zse.hu/phd/TothAndrea_PhD_disszertacio_javitott_15_06_15.pdf utolsó letöltés dátuma: 2019. 01. 22.
- Vincze, K. Zs. (2014) Hagyomány és poszt-tradicionális magyarság – a magyarországi zsidóság hagyományértelmezései. In: Glässer N. – Zima A. (szerk.) *Hagyományláncolat és modernitás*. Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 303–316.
- Vincze, K. Zs. (2013): *Conversio és etnicitás a mai magyarországi zsidóságban*. In *Conversio*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Központ, 149–154. On-line: <http://archive.jpr.org.uk/object-hun38>
- Vincze, K. Zs. (2010): *Visszatérők a tradícióhoz*. Budapest, L'Harmattan.
- Vincze, K. Zs. (2004): *Tradíció, emlékezés, értelmezés. Az egyiptomi kivonulás-történet értelmezése a mai budapesti zsidóság vallásos jelenségeiben*. Etnoregionális Munkafüzetek 94. (Sorozatszerkesztő A.Gergely A.) Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont.
- Zima, A. (2012): „A zsidóságért és a zsidó gyermekekért”. (Zsidó nemzeti családmódel a budapesti zsidó sajtóban a 20. század első felében). *Hacofe*, Vol. 4. OR-ZSE, <https://or-zse.hu/hacofe/vol4/zima-azsidosagert-zsidocsalad2012.htm>. Utolsó letöltés dátuma: 2019. 01. 22.

További (online) források

- A Talmud ötven árnyalata... In *Savout éjszakája*, NŐ ÉS FÉRFI, Bálint Ház 2017. május 30. Büchler Tamás Minyanim programigazgató (Szochnut), on-line: <http://www.mazsihisz.hu/2016/03/23/-a-talmud-otven-arnyalata--es-a-kozepkori-zido-feminizmus-8644.html>
- Caddik Messiáshívő Tanítások, <http://csalad-gyulekezet.5mp.eu/>
- Emet Ve'emunah: Statement of Principles of Conservative Judaism*. <https://www.scribd.com/document/3491343/emet-ve-emunah-statement-of-principles-of-conservative-judaism>
- Grottó Mór 1916 A zsidó gyermeknevelés problémája. *Zsidó Szemle*, július 14./2-3.
- Magyar zsidó női életutak, <http://zsidonok.hu/>
- Női Karrierfejlesztési Szövetség, <http://www.noikarrier.hu/>
- Raj Tamás weboldala, <http://www.zsido.hu/>

KÖZELKÉP – Hozzászólás

Savout – a Bálint Ház Éjszakája, 2018. http://web.balinhaz.hu/Event/savuot_a_balint_haz_ejszakaja_itthon_otthon_haza_2018-05-19

Szombat hetilap, „Keresd a nőt” <https://www.szombat.org/tag/2014-02>

Verő/Bán Linda, a Frankel Leó utcai zsinagóga rebecenje válaszol kérdéseitekre és mesél a nők helyzetéről a zsidó házakban, otthonokban, <http://frankel.hu/category/gyerekeknek/>

Yerusha /OR-ZSE/ <http://www.yerushaonline.com/>

Zsidó Szemle, 1917. december 14./1–2. Igazi nacionalista lányok.

RECENZÍÓ

A rendetlenség terjedése¹

BALÁZS ANDRÁS²

Az alábbiakban Kees Keizer, Siegwart Lindenberg és Linda Steg „*The Spreading of Disorder*” (A rendetlenség terjedése) című kutatásának legfontosabb eredményeit igyekszem összefoglalni, reflektálva a tanulmány „zéró tolerancia” típusú büntetőpolitikákra vonatkozó tanulságaira. Recenzióm végén a vizsgálat alapjául szolgáló törött ablakok elméletével (broken windows theory) kapcsolatos néhány szakmai fenntartást szeretnék ismertetni.

A kutatás tárgya

A Science nevű tekintélyes tudományos folyóiratban megjelent tanulmány alapját képező vizsgálat arra a kérdésre keresi a választ, hogy a törött ablakok elméletében megfogalmazott törvényszerűségek bizonyíthatóak-e empirikus módon. A rendetlen környezet, illetve mások látható normaszértése valóban további kihágásokra ösztönzi-e az embereket. A kutatók hat különböző terepkísérlettel kívánták tesztelni a népszerű elmélet gyakorlati megvalósulását, illetve a normaszértések megsokszorozódása mögött álló szociálpszichológiai folyamatokat.

A *törött ablakok elméletét* két társadalomtudós, James Q. Wilson és George L. Kelling fogalmazta meg a nyolcvanas évek elején (Kelling – Wilson 1982). Ebben a cikkben a szerzők mellett érvelnek, hogy a normaszegző magatartásokra érkező társadalmi válaszreakció hiánya növeli a normaszértő magatartás legitimitását, valamint a súlyosabb bűncselekmények terjedéséhez is vezethet.

Elméletük leírásához egy egyszerű hasonlatot használtak: amennyiben egy városrészben a betört ablakokat nem javítják ki, azok látványa azt az üzenetet közvetíti, hogy bárki szabadon megszegheti a szabályokat, akár súlyosabb módon is, mint az egyszerű vandalizmus. Ha viszont a betört ablakot azonnal kijavítják, akkor ennek az a társadalmi jelentése, hogy a közösség éberren őrködik a közös normák felett.

¹ Kees Keizer – Siegwart Lindenberg – Linda Steg (2008): *The Spreading of Disorder*, Science, Vol 322. <https://www.influenceatwork.com/wp-content/uploads/2012/02/BrokenWindowsArticle.pdf> (Utolsó letöltés: 2018.05.13)

² Tudományos segédmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.

RECENZÍÓ

Bár Wilson és Kelling hipotézisét New York polgármestere és rendőrfőkapitánya a 90-es évek közepén az ún. „Életminőség kampány” (Quality of life campaign) keretében a gyakorlatban is alkalmazta, a kedvezően alakuló bűnözési statisztikák és a közrendvédelmi program összefüggéseit nem sikerült kétséget kizáróan bizonyítani.

A kísérletek eredményei

A kutatók a hat kontrollált terepkísérlet során elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy a megfelelő magatartásra felszólító (injunctive) norma és a mások magatartásáról informáló (descriptive) norma konfliktusa milyen mértékben befolyásolja a cselekvőket. Egyszerűbben fogalmazva azt a kérdést tették fel, hogy abban az esetben, ha a definiált tiltást a környezet nagyobb része nem veszi figyelembe, miként változik meg a többi cselekvő szabályhoz való viszonya. A közös szabályok mások általi felrúgása növeli-e az egyén hedonista vagy haszonmaximalizáló ambícióját. A következő kísérletek a fenti felvetések mellett arra is választ igyekeztek találni, hogy a párhuzamos normasértések és az egyszerre fennálló rendezetlenség (disorder) növeli-e a vizsgálati alanyok normaszegő hajlamát. A kutatás tanulságainak levonása előtt röviden összefoglalom az egyes kísérletek eredményeit:

1. „Kerékpár parkoló kísérlet”

Az első kísérlet során egy szupermarket kerékpár parkolójában egy „szemetelni tilos” táblát helyeztek először egy tiszta falfelületre, majd egy öszszegraffitizett falra. A kutatók arra voltak kíváncsiak, hogy az ott parkoló biciklikre ragasztott szórólapokat a tiszta és a graffitis környezetben milyen arányban dobják el. A nem graffitis esetben 33% hagyta figyelmen kívül a tiltó tábla rendelkezését, míg a graffitis fal esetén a szemetelők aránya 69%-ra növekedett.

2. „Kerítés kísérlet”

A következő kísérlet során egy gépjármű parkoló kerítésén tátongó lyuk mellett két tiltó jelzést helyeztek el. Az egyik arra szólított fel, hogy tilos a lyukon belépni, a másik pedig a biciklik kerítéshez rögzítését tiltotta. A kutatók azt vizsgálták, hogy egy, a tilalom ellenére a kerítéshez láncolt kerékpár mennyiben befolyásolja a másik szabály betartását. A kísérlet során arra jutottak, hogy a tiltás ellenére leláncolt bicikli jelenlétében az arra járók 82%-a bújta át a kerítésen, míg a bicikli leláncolása hiányában csupán 27% sértette meg az átkelést tiltó normát.

RECENZÍÓ

3. „Bevásárlókocsi kísérlet”

Ebben a kísérletben azt vizsgálták, hogy a szupermarket gépjármű parkolójában a kocsik szélvédőjére ragasztott szórólapokat többen dobják-e el abban az esetben, hogyha a bevásárlókocsik a felszólításnak megfelelően vissza vannak tolvá a helyükre, mintha széthagyva állnának a parkoló területén. A kísérlet eredménye szerint visszatolt bevásárló kocsik esetén az arra járók csupán 30%-a dobta el a szórólapot, míg a rendezetlenül hagyott bevásárló kocsik környezetében 58% szemetelt.

4. „Pályaudvar kísérlet”

Ebben az esetben a kutatók nem egy magán tiltást, hanem egy közismert törvényi szabályozást választottak a kísérlet kontextusául. Hollandiában szilveszter éjszakáját leszámítva az év többi napján tűzijáték, illetve petárda tilalom van érvényben. A vizsgálat arra vonatkozott, hogy egy pályaudvar bicikli parkolójában a kerékpárokra ragasztott szórólapokat a tiltott petárdázás hangjának hatására többen dobják-e el, mint nyugodt környezetben. A kísérlet eredményeként megállapították, hogy hallható petárda hang esetén a kísérlet alanyainak 80%-a szemetelt, míg zajhatás hiányában csupán az emberek 52%-a dobta el a kerékpárokra helyezett szórólapot.

5. „Boríték kísérlet I.”

Az ötödik kísérlet során ismét egy büntetőjogi tényállás szolgált a vizsgálat kereteként. A kutatók egy átlátszó borítékban található 5 eurós bankjegyet helyeztek el egy postaládában úgy, hogy tartalma felismerhető legyen. A kérdés pedig arra irányult, hogy összegraffitizett, illetve szemetes környezetben többen tulajdonítják-e el a borítékot, mint tiszta, rendezett viszonyok között. A vizsgálat eredménye rámutatott, hogy graffiti és szemet hiányában csupán az emberek 13%-a lopta el a borítékot, míg graffitis és szemetes környezetben ugyanezt 27% tette meg.

6. „Boríték kísérlet II.”

Az 5. számú kísérlet folytatásaként a graffitis és a szemetes környezet önálló befolyásoló erejét próbálták megvizsgálni. Graffiti-mentes környezetben 13% vitte el a borítékot, míg szemetes lépcsőházban 25% lopta el a pénzt. A többféle rendezetlenség egyidejű jelenléte tehát tovább erősíti a normasértő magatartást, mint azok önállóan.

RECENZÍÓ

A kutatás tanulságai

Keizer, Lindenberg, Steg és munkatársaik kutatása nem csupán alátámasztani látszik a törött ablakok elméletében megfogalmazott hipotézist, hanem árnyalja is az eredeti felvetést. A kutatás tanulságai szerint az egyik típusú rendezetlenség (disorder) látható jelenléte valóban hozzájárul a másik típusú normasértés elkövetéséhez.

Ezek a kihágások azonban nem csupán a szociális normák figyelmen kívül hagyását eredményezik, hanem kiterjednek a közösségi együttélés formális szabályainak megsértésére is. A szabályszegés látható jelenléte épp úgy ösztönzőleg hat a privát előírásokra (pl. üzletközpont, parkoló stb. tiltó táblája), mint a jogszabályi tiltások (pl. lopás büntetőjogi tényállása) megsértésére.

Ennek megfelelően a szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy a közösségi normák megszegésének korai felismerése és a hatékony beavatkozás kulcsfontosságú a terjedés megfékezése érdekében. Sőt, az 5. és a 6. számú kísérlet³eredményének szellemében kijelenthető, hogy „kiterjedt rendezetlenség” esetében nem elégséges csupán „a törött ablakokat” rendbe hozni, hanem hathatós beavatkozással az összes nem megfelelő környezeti tényezőt egyszerre szükséges korrigálni.

Néhány kritikai észrevétel

Az ismertetett vizsgálat meggyőző eredményekkel zárult, ám az elmélet az elszegényedő városrészek nehézségeinek kezelésére csak korlátozottan alkalmas. A „törött ablakok elmélete” és az abból kifejlődő „zéró tolerancia” típusú rendészeti politikák fő vonzereje abban rejlik, hogy azonnali eredményeket ígér a bűnözés visszaszorítására (Sárosi 2008). A középosztály érdekeihez igazított modellel azonban óvatosan kell bánni. A zéró tolerancia közvetlenül reflektál a média és az általa formált közvélemény olykor elnagyolt és előítéletes igényeire. A valós problémák orvoslása helyett látványos rendészeti akciókkal és intenzív rendőri jelenléttel garantálja a lakosság szubjektív biztonságérzetét.

A rendészeti intézkedések célkeresztjébe kerülő marginalizált csoportok helyzete a középosztálynak szánt „hangulatjavító intézkedésekkel” nem változik érdemben. Ez a megközelítés gyakran a bűnözőkről kialakított előítéleteknek leginkább megfelelő személyeket száműzi a nyilvános terekből (Sárosi 2008). A hajléktalanságot, szerfüggőket, szexmunkásokat és az etnikai kisebbségekhez tartozó fiatalokat a segítség valós lehetősége nélkül kényszeríti rejtőzködésre. A normakövetési hajlandóságot látszólag megerősíti, ám a mögöttes okokat elfedi, a szociális gondokat más kerületekbe exportálja.

³ A borítékban található pénz ellopását többen kísérlik meg, ha a boríték kihelyezése szemetes és graffitis környezetben történik, mintha csak az egyik zavaró tényező állna fenn.

RECENZÍÓ

Bár az agresszív rendőri fellépés bizonyos bűncselekménytípusok esetén visszatartó erővel bír, a komolyabb jogsértéseket csekély mértékben befolyásolja. A közrendzavarások előfordulása és a súlyosabb bűncselekmények számának alakulása között nem mutatható ki kauzális kapcsolat (Harcourt 2001, Sampson – Raudenbush 1999). A vandalizmus és a garázdaság megvalósítói nem feltétlenül azonosak a rablások és betörések professzionális elkövetőivel.

A „törött ablakok elméletének” legnagyobb veszélye, hogy tudományos háttérrel és meggyőzőnek tűnő empirikus bizonyítékokat vonultat fel az állami beavatkozás határainak kitolásához. Eközben azonban leveszi a döntéshozók válláról a szociális gondoskodás és a strukturális problémák megoldásával kapcsolatos terhet. A rendteremtés ígéretével fellépő politika szélsőséges esetben az élhetőbb környezet létrehozása helyett a szegénység és kirekesztettség stigmatizálásához vezethet.

Irodalom

- Kelling, G. L. – Wilson, J. Q. (1982): Broken windows: the police and neighborhood safety. *Atlantic Monthly*. http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1982/03/brokenwindows/4465/?single_page=true (Utolsó letöltés: 2018.01.06)
- Harcourt, B. (2001): *Illusion of Order: The false promise of broken windows policing*. Cambridge, Harvard University Press
- Robert, J. S. – Stephen, W. R. (1999): Systematic Social Observation Of Public Spaces: A New Look at Disorder in Urban Neighborhoods. *American Journal of Sociology*, 105, 603–651. https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/3226951/sampson_systematicsocialobservation.pdf?sequence=2 (Utolsó letöltés: 2018.05.13.)
- Sárosi, P. (2008): „Zéró tolerancia”. Veszélyes illúziók a rend fenntartásáról. *Beszélő*, 13. évf., 3. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/zero-tolerancia> (Utolsó letöltés: 2018.05.13.)

OLVASS FELESLEGESET!

– SIK ENDRE ÁLLANDÓ ROVATA –

Amióta a szakmában vagyok, harcolok a túlzásba vitt specializáció, a semmiről való mindentudás irányába mutató szakszerűség eluralkodása ellen. Természetesen a kudarc elkerülhetetlen, de kedvenc fegyverem ennek ellenére hasznossá válhat mások kezében is. Arról van szó, hogy világéletemben vigyáztam arra, hogy ha nyaralni mentem vagy feleslegesnek tűnő konferencián üldögéltem, akkor olyan tanulmányokat olvassak, amelyeknek semmi köze nem volt ahhoz, amivel akkor éppen foglalkoztam. Gondosan mindig valamilyen feleslegeset olvastam. Ezek között sok volt olyan, amibe beleszerettem, s félretettem, hogy valaha talán valakinek a kezébe adhatom, hogy foglalkozzon vele behatóbban, mert a mű valamilyen szempontból zseniális.

A könyv, amelyet a Debreceni Egyetem PhD hallgatója bemutat alább¹, a hetvenes években került kezembe, amikor a háztartások közötti munkacsere kérdése izgatott. Később újra rátaláltam, mint a szociobiológia egy gyakran hivatkozott előképére, illetve mint a társadalmi tőke fontosságának egyik korai felismerésére. Ennyiszer beleütközni egy műbe nem lehet véletlen műve, s ezért javasoltam Zolnának, hogy olvasson bele. Beleolvasott.

¹ Kropotkin Péter (1924): *Kölcsönös segítség mint természettörvény*. Budapest, Népszava-Könyvkereskedés kiadása. mtdportal.extra.hu/books_kulf/kropotkin_pjotr_kolcsonos_segitsege.pdf

A kölcsönös segítség mint természettörvény

VIRGINÁS ZOLNA¹

Bevezetés

„Ne harcoljatok! – A harc és versengés mindig kárt okoz a fajnak és nagyon sok módotok van az elkerülésre! Ez a természet tendenciája, ami nem teljesül mindig tökéletesen, de mindig hatékony. Ez a jelszó hangzik felénk a bokorból, az erdőből, a folyóból és a tengerből. Azért tehát egyesüljétek, gyakoroljátok a kölcsönös segítséget! Ez a legbiztonságosabb mód, amelynek segítségével mindegyik megszerezheti magának a legnagyobb biztonságot, a létezés és a testi, szellemi és erkölcsi haladás legerősebb biztosítékait. Ezt tanítja a természet és ezt tették mindazok az állatok, melyek a saját osztályukban a fejlődés legmagasabb fokára eljutottak. Ezt tette az ember, a legprimitívebb ember is és ezért érte el az ember azt a fokot, amelyen mi állunk.” (Kropotkin 1924: 59)

A szabadversenyos kapitalizmus korszakában az iparmágnások a kor uralkodó egyenlőtlenségeinek igazolására előszeretettel használták a szociobiológia alapvető paradigmáját, az evolúciót. Mint tudjuk, a darwini filozófiai, biológiai és szociológiai gondolkodás alapelve: a létért való küzdelem, melyet úgy definiál, mint folytonos harcot, küzdelmet, az egyének, fajok, fajták és társadalmak között. A létért való küzdelmet tekinti az evolúció mozgatórugójának, valamint az élet diverzitását és az új fajok megjelenését indukáló tényezőnek. Helytelenül úgy képzeltek, mint valamiféle agresszív élethalál-küzdelmet, amelyben az alkalmasabb leigázza a kevésbé alkalmasat (Barash 1977).

Kropotkin 1924-ben megjelent könyve, a *Kölcsönös segítség mint természettörvény*, a darwini evolúciós paradigma ellenérve, tudományos cáfolata.

Kropotkin Péter 1842–1921 között élt orosz herceg, anarchista, geográfus. Szibériai és mandzsúriai utazásai során az állatvilágban tett tudományos megfigyelései alapján arra a következtetésre jutott, hogy a fejlődés legfontosabb tényezője a köl-

¹ PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és társadalompolitika doktori program.

OLVASS FELESLEGESET!

csönös segítség és támogatás. Az állatvilág felől közelítve világít rá a kölcsönös segítség múltjára és jelenére az emberiség történelmi fejlődésében. Amellett érvel, hogy a történelem folyamán az emberiség a föllendülés elemeit és nagy vonásait mindig a kölcsönös segítség által szerezte és ebből a forrásból eredtek mind az új gazdasági és társadalmi berendezések, mind pedig az új erkölcsi rendszerek, és vallások. Kropotkin végkövetkeztetése az, hogy a kölcsönös segítség hatékonyabb ösztönző erő, mint a létért való küzdelem.

Kölcsönös segítség az állatok között

Kropotkin az állatvilág etológiáját tanulmányozva bebizonyította, hogy a különböző gerinctelen és gerinces fajoknál a kölcsönös segítség fontosabb a túlélés szempontjából, mint a létért való küzdelem. Az ökoszisztémák megfigyelése során megállapította, hogy a természet nem darwini csatatér és nem is rousseau-i paradicsom, hanem a kettő ötvözete, ahol teret kap a fajok közötti pusztító harcok mellett a fajok belüli kölcsönös támogatás, kölcsönös segítség és kölcsönös védelem is. A társulás éppúgy természettörvény, mint a küzdelem. A kölcsönös segítséget az állatvilágban több faj etológiai szokásaiban is felfedezte: a temetőbogarak dögökbe való közös peterakásában; a hangyák, méhek társas életében, munkamegosztásában; a fehér-farkú sas vadászatra való szövetségében; a pelikánok közös vadászatában; a verebek táplálékforrásról való kommunikációjában; a papagájok szociális életében, magasfokú intelligenciájuk használatában. A kölcsönös segítség magas fokát figyelte meg továbbá a madaraknál vonulásuk idején, a vonuló vagy legelésző növényevő csordáknál, de a ragadozók szociális szokásaiban is megtalálta: pl. oroszlánok közös vadászatában, rágcsálóknál a közös munkában vagy a mezei nyulak örömteli társas életében. „Az állatok egész természetét eltölti annak a szükségessége, hogy érzelmeiket egymásnak tudtul adják, játsszanak, csevegjenek, vagy legalább érezzék, hogy barátságos lények vannak a közelben, és mindez az életnek és az öntudatnak épp olyan szükségszerű alkotórésze, mint bármely más élettani működés.” (Kropotkin 1924: 46)

A társulási ösztön a fejlődés kezdeti faktora, mely elősegíti az értelem fejlődését. A társas étellel párhuzamosan fejlődnek a szociális érzékek, az igazságosság kollektív érzése, s ezek a faktorok serkentik a beszédet, az utánzást és az intelligenciát.

Kölcsönös segítség a vad népek között

A kölcsönös segítség a vad népek között fejezetben szépen bebizonyítja, hogy a vadember nem mintaképe a vadságnak és az emberiség sem érhetne volna el fejlődésének a mai fokát, ha a régmúltban élő emberek nem rendelkeznek a tulajdon-

OLVASS FELESLEGESET!

sággal, hogy saját létüket azonosítsák a törzs létével. Viselkedésüket leírhatatlan illemszabályok hosszú sorozata befolyásolta, melyek sokszor babonába gyökereztek, de vakon engedelmeskedtek a közösségi jognak, mely életük és vallásuk közös tapasztalatainak volt az eredménye. A törzsen belüli legfőbb törvény a mindenki mindenkiért. Az emberi berendezkedések embriológiája szerint az emberi társadalmak csírája a társaságok, hordák, törzsek, melyek csak hosszú fejlődés után alakulnak poligám, majd monogám családokká. A kőkorszaki ember életmódját az antropológusok a svájci cölöpépítmények, a dániai kagylóhalmok és a történelem előtti archeológiai maradványok alapján, valamint a primitív törzsek megfigyelésével rekonstruálták. Kiemelték, hogy a szociális ösztönök mélyen gyökereznek az emberi viselkedésben, a primitív kommunizmus és a törzsi szolidaritás irányította, korlátozta, befolyásolta életüket. Kropotkin a busmanok, hottentották és eszkimók mindennapi tevékenységén keresztül mutatja be a kölcsönös segítség dominanciáját.

A busmanok életének rekonstruálását ellenségeik, az európaiak végezték el. A tanulmányok mégis pozitív képet festenek róluk: a törzs közösen vadászik, a zsákmányt veszekedés nélkül megosztják, sebesültjeiket sosem hagyják el, jószívűek, megbízhatóak és hálásak.

A hottentottákat – a legpiszkosabb állatok jelző mellett – fejlett szociális erkölcsrel ruházták fel. Dicsérték társas érzéküket, készségüket, ahogy egymáson segítettek. A legfontosabb hottentotta szokásként azt írták le, hogy nem tudnak egyedül enni, ha éhes, akkor is hívja a többieket, hogy megossza velük lakomáját. Legnagyobb örömeiket a kölcsönös ajándékozásban és szívességben találják meg. Vidámak, szeretik a társaságot. Az időseket és gyerekeket szeretettel ápolják. A földjük köztulajdon. Közösen dolgoznak éppen annyit, hogy meglegyen a mindennapi kenyérük.

Az eszkimók hosszú házban élnek, melyben több család lakik együtt. Közös tüzet táplálnak. Amit vadászattal és halászattal szereznek, az a kláné. Az egyenlőség az alapelvük, a vagyont szétosztják. A szitkozódás illetlenségnek számít. Törzsi szolidaritás, jószívűség jellemzi őket.

A vademberek pejoratív jellemzőjeként sokszor a gyerekölést és az idősek elhagyását említik, de mindkettőt csak akkor alkalmazták, ha a törzs élete veszélyben forgott és legtöbbször nem gyilkoltak, hanem a természetben sorsára hagyták az áldozatot. Az idősek sokszor öngyilkosok lettek, búcsúszlogenük a következő volt: más emberek életét élelem, ideje lesz menni. A kannibalizmust isteni eredetűnek tekintették, célja az ellenség bátorságának átöröklése volt.

Kölcsönös segítség a barbárok között

Kropotkin a barbárok népvándorlásainak okát a természetben bekövetkező hatalmas szárazságokban látta. Szerinte a szárazság előli menekülés rajzolja át a térképet és alakította ki a fejlődés következő lépcsőfokát, a faluközösséget, a klán szervezetek

OLVASS FELESLEGESET!

természetes produktumát. A faluközösség lett a barbárok leghatékonyabb fegyvere, az ellenséges természettel folytatott bátor küzdelemben. Kifejlődik a közös földterület, területi szövetségek keletkeztek, melyek több szabadságot adtak az egyéni kezdeményezéseknek, biztosították a szükséges összefogást a gondolat és cselekvés között, és elég erősek voltak ahhoz, hogy ellenálljanak a varázslók, papok és kiváló harcosok uralkodási hajlamainak. A faluközösség elfogadta az ingó vagyontól való elszakadását a családon belül és annak átörökíthetőségét, de a magántulajdont vagy örök tulajdont nem. A föld a törzs közös tulajdona maradt. A faluközösség tulajdonképpen szövetkezés volt a közös földművelésre, védelemre, összetartásra és kölcsönös segítségre. A közösen termelt javakat elosztották, az ünnepektől eltekintve közös tűzhelyen főztek. Jogaikról a népgyűlés határozott. Intézmények keretében éltek, melyek eldöntötték mi a hasznos és mi a káros a törzsnek. Minden vita először a közvetítő vagy békebíró elé került. Igazság, erkölcs és cselekedet egymástól elválaszthatatlan volt számukra. A barbár ember legelső kötelessége az elkövetett hibát jóvátenni, valamint a szelídség és méltányosság alapelvei szerint cselekedni.

Kölcsönös segítség a középkori városokban

A faluközösségek békeszeretete volt a mozgatórugója a következő fejlődési stádiumnak. A tömegek konstruktív ereje létrehozta a középkori városokat, melyek várfalakkal egyben a közös érdekeket is védték. A polgárok a népgyűlés révén kézben tartották az igazságszolgáltatást és a teljes önkormányzat jogát. Létrejött egy új egyesülési forma, a céh, amely biztonságot, védelmet és egyenlőséget jelentett tagjainak, de egyben szociális kötelességet is, konkrét szabályokkal, elvárásokkal, feltételekkel. A kölcsönös segítség elvére épülő céhek saját igazságszolgáltatással és katonai hatalommal rendelkeztek. Ünnepeik legfőképpen a testvériség megújítását szolgálták. A későbbi korokban a céhek egyesüléséből, szövetségéből jöttek létre a városok. Törvényeiket szabadságleveleik tartalmazták. Szabadságleveleiknek köszönhetően a hűbéri iga alatt élő terület közepén a középkori város egy megerősített oázis lett. Jogukban állt rendelkezni háború és béke felett, szomszédjaikkal szövetségeket köthettek. Önbíráskodásuk az önkormányzatok kialakulásához vezetett. A község, város maga lett az állam. Működésük alapelve a szegények és gazdagok legszükségesebb táplálékáról és hajlékáról való gondoskodás volt. Az európai középkori városok éghajlati, fekvési, gazdasági, nyelvi és vallási különbségeik ellenére hasonló vezéreszmére épültek: önbizalom, föderalizmus és szuverenitás. Soha nem örvendett a munka akkora nagy közmegebecsülésnek, mint a városi élet virágkorában. A független városi élet időszakára esik az emberi szellem felvirágzása is. A termelésben és árucserében a közösség iránti méltányosság, a termelők és fogyasztók iránti igazságosság elve uralkodott. A termelés szociális kötelesség volt. A kézművesek minőségi áru termelésére törekedtek. A kézművesség megbecsült foglalkozás

OLVASS FELESLEGESET!

volt, hét esztendei tanulás által vált valaki mesterré. A kézművesek organizációját külön hivatalnok végezte. A piac, középkori vásár védelem alatt állott, nem volt szabad viszálykodni ott senkinek. A középkori városok élete szakadatlan kemény küzdelem volt a szabadság megszerzéséért és biztosításáért. A harcok időszakában a viszálykodás és féltékenykedés egyetlen hatékony ellenszere a kölcsönös segítség volt. Ezekben a nehéz időkben felerősödött a szülőváros szeretete és kultusza. Fejlődött a kultúra, ekkor építettek sok, napjainkban is megcsodálható műemléket. A középkori városok adták az európai civilizációnak a sokoldalúságát, önbizalmát, kezdeményező képességét és azt az óriási szellemi hatalmat, amellyel ma is dicsekedhet. A középkori városok hanyatlása önhibájukból következett be. Végzetes tévedésnek bizonyult, hogy a kölcsönös segítséget nem terjesztették ki a bevándorlókra, az újonnan érkezőket hátrányosan megkülönböztették a céhek tagjaitól. Hatalmukat a kereskedelemre és az iparra alapították, a mezőgazdaságot elhanyagolták. Zsoldos hadsereget fogadtak, óriási kölcsönöket vettek fel, ezért a belső viszályok minden választásnál jobban kiélesedtek. Viszálykodásaik következményeként jelentek meg az autokráciák. A különböző országrészekben egy-egy nagyravágyó hűbérúr szerezte meg a hatalmat. Fokozatosan hatalmas régi római mintára épülő államok jöttek létre.

Kölcsönös segítség napjainkban

Az állam kisajátított minden szociális összefogást. Minél jobban erősödött az állam iránti elkötelezettség, annál inkább diadalmaskodott az a meggyőződés, hogy az embernek egyénileg kell boldogulnia. Egyre nagyobb teret hódított az individualizmus. A községi földeket, a faluközösségek birtokait fokozatosan eltulajdonították. De e zord időkben is a kölcsönös segítség magvai, a faluközösségek maradványai megmaradtak elszórta kis területeken, minden drasztikus rendszabály dacára.

Svájcban például a faluközösségeknek a kiterjedt önkormányzatuk révén sikerült megtartaniuk osztatlan tulajdonú földjeiket. Minden kantonban működik a Burger-nutzen, vagyis néhány tehenet közösen tartanak, hogy a családokat ellássák vajjal, közös földjük, szőlőjük van, amelynek termését elosztják a polgárok között. Sok kölcsönösségen alapuló hagyományuk van: dióhámozás, menyasszonyi kelengye varrása, házépítő kalákák, nyelvtanulási célból gyerekcserék, a nehéz munkanapok rutinjából kiemelt közös ünneplések. Svájc a szövetkezetek szülőhelye is: jelen vannak a tejtermékek értékesítéséért szerveződő tejszövetkezetek, illetve különböző egyesületek (tűzoltó, csónakázó, céllövő stb.), melyek a modern militarizmus termékei.

Svájc azonban nem az egyetlen kivétel Európában. A közösségi birtoknak erkölcsi jelentősége, hozadéka is volt: a szegényebbek segítése, a falusi életben a kölcsönösségen alapuló szokások és erkölcsök magvának a megőrzése, a kíméletlen individua-

OLVASS FELESLEGESET!

lizmus és kapzsiság kifejlődésének a meggátolása. Ugyancsak a kölcsönös segítség szellemének lehet köszönni a paraszt- és bérlőszövetkezetek létrejöttét, szindikátusok megjelenését. Kezdetben a trágyával és magvakkal való árucserre lebonyolítására hozták létre őket, de később egyre változatosabb tevékenységek közös elvégzésére szolgáltak: árvízvédelem, mezőgazdasági termékek értékesítése, tejszövetkezetek működtetése, erdőgazdálkodások, tógáták, utak, öntözőcsatornák építése. A köztulajdon fenntartása nehézségei ellenére Oroszországban is természetes tendencia volt a parasztság körében. A faluközösségek a munkálatok, tevékenységek többségét közösen, egymást segítve végezték el, sőt közös vagyont is szereztek. Kezdetben a népszokások, néphagyományok és hitvilág a kölcsönös segítség elvére épült, de a tudományok térhódításával egyre inkább elterjedt mindenki harca mindenki ellen elv. Annak ellenére, hogy a modern állam a szövetkezeti faluközösségek szétrombolására törekedett, a parasztok életében napjainkban is jelen vannak a kölcsönösségi szokások, erkölcsök és hálózataik révén megpróbálják fenntartani gazdasági célzatú szövetkezeteiket. Napjainkban a kölcsönös segítségnyújtás az iparos lakosság körében a következőképpen alakult: az állam megpróbálta megsemmisíteni a kézművesek, mesterek és kereskedők céheinek és városainak összetartó erejét, és ő maga kézbe venni a különböző iparágak belső és technikai szervezését. Intézkedéseket hozott a munkáskoalíciók ellen. Az üldözések és nehézségek ellenére, titkos testvériségek mintájára szakszervezetek születtek, föderatív szervezetek alakultak ki, hogy támogassák az egyes szakmabelieket a sztrájkok és üldözések alatt. Hosszú harcok után sikerült kivívniuk az egyesülés jogát. Ma már a legtöbb munkás valamely trade union tagja. A sztrájkolok között megnyilvánuló szolidaritás is a kölcsönös segítség bizonyítéka, pl. a sztrájkalap, segélyezés, egymás segítése. A szakszervezet azonban nem az egyetlen forma, amelyben a munkásnak a kölcsönös támogatás iránti szükséglete kifejezést nyer, működnek mellette még politikai egyesületek is. A nagy gondolat lelkesítő hatalma, eszménye motiválhat sokakat altruista módon cselekedni, a kártérítés reménye vagy minden személyes dicsvágy nélkül. Kropotkin miközben ezt ecseteli, fölveti a kérdést: „Valóban magam sem tudom, mi a csodálatosabb: ezeknek a keveseknek a határtalan odaadása, vagy pedig a kis tények összege a nagy tömegek odaadásában.”

A szövetkezeti mozgalmak legfontosabb jellemzője a kölcsönös segítség, de nem tagadja meg a szövetkezeti egoizmust, „részvényekre alapított individualizmust” sem. Kölcsönös segítségre épülnek még a segélyező egyletek, az oddfellow páholyok, a falusi és városi betegsegélyező egyesületek, nőegyesületek, társaságok, melyeknek tagjai mindig készen állnak idejüket, egészségüket vagy akár életüket is kockára tenni egymásért. Az emberiség lélektani jellemzője, hogy segítségnyújtással válaszol, reagál a segélykiáltásokra: „az agy szofizmái nem tudják legyőzni a segítségre való készséget az emberek között, mert ezt az érzést az emberi társas élet sok ezer esztendeje és az ember előtti társas élet sok százezer esztendeje nevelte föl” (Kropotkin 1924: 191).

OLVASS FELESLEGESET!

A városokban ellenben a közös érdekek hiánya jó táptalajnak bizonyul a közömbösség terjedésének, burjánzásának. Reményt adó tény, hogy a kölcsönös segítség a városokban is megtalálható még néhány helyen: többek között a különböző sportegyesületeknél, ahol hozzájárulhatnak a szociális különbségek enyhítéséhez, elősegíthetik a személyes barátságok, összeköttetések létrejöttét, bizonyos fokig enyhítik a származási, politikai és vallási nézetek közötti különbségeket. Nemzetközi szervezetek alakulnak, melyek hisznek abban, hogy elősegíthetik azoknak a gátakat a lerombolását, melyeket a különböző államok építettek föl a népek között. A kölcsönös segítség gyakorlóinak tekinthetjük még a vallásos szervezeteket, a jótékonyági egyesületeket is.

Mindezek alapján megállapítható, hogy az egyéni érdekek kíméletlen hajszolása tekintet nélkül más emberek szükségleteire nem kizárólagos jellemvonása a modern életnek. A falusi és iparos népesség is a kölcsönös segítség és támogatás állandó alapelve mentén próbálja újra szülni önmagát.

Összefoglalás

Kropotkin szerint az élet erkölcsi alapelve: „Ne állj bosszút a gonosz cselekedeteért! És adj önként többet, mint amennyit felebarátodtól elvársz!” (Kropotkin 1924: 207).

Könyvében bemutatja ezen elv folytonos fejlődését az állatvilágban, majd az emberi fejlődés lépcsőfokain át az ókortól napjainkig. Következtetésként megállapítja, hogy már az állatvilágban is a társuló fajok a sikeresebbek, s a kölcsönös segítség, a társas erkölcs kifejlődése biztosítja a faj fennmaradását, terjedését és fejlődését. Az emberiség legősibb törzsi szokásai és erkölcei voltak a csirái minden olyan intézménynek, amelyekből a későbbi haladás fő formái kialakultak. „A kölcsönös segítség működése és fejlődési fokai teremtették meg a társas életnek azt az állapotát, amelyben az ember ki tudja fejleszteni művészetét, tudását és szellemét és hogy azok a korszakok, amikor a kölcsönös segítségre alapított berendezések legjobban fellendültek, egyúttal a művészet, ipar és tudomány legerősebb föllendülésének a korszakai is voltak.” (Kropotkin, 1924: 205) Végkövetkeztetésként megállapítható, hogy Kropotkin a társadalmi tőkét fedezte fel, az általa bemutatott kölcsönös segítség, tulajdonképpen a társadalmi tőke előfutára.

Irodalom

Barash, D. (1977): Szociobiológia és viselkedés, Budapest, Natura Kiadó.

Kropotkin, P. (1924): Kölcsönös segítség mint természettörvény, Budapest, Népszava-Könyvkereskedés kiadása.

Abstracts

Some questions about labour shortages in Central Hungary – based on empirical research

JÓZSEF POÓR – TÍMEA JUHÁSZ – TAMÁS HÁMORI – PÉTER KARÁCSONY –
RENATA MACHOVA – ILDIKÓ CSAPÓ

Demand for human resources has changed very strongly over the past decade and the demand and supply sides of the labour market have shifted. While there was a global over-supply of labour by the first decade of the new millennium, the job market today is characterized by labour shortages. In Central and Eastern European countries, unfavourable economic and social circumstances in the 1990s have had an impact on the current labour market changes and play a decisive role in labour shortages. After the fall of communism, the resulting high unemployment in these countries led to more talented workers moving towards Western European countries in the hope of a better quality of life (Bilsen – Konings 1998, Jeong et al. 2008). One of today's key issues in former socialist countries now Member States of the European Union is the dramatically increased number of labour shortages, which have been influenced by various factors, including post-transition migration, unfavourable demographic factors, the economic crisis beginning in 2008, and wage differences within the European Union (Brixiova et al. 2009). According to OECD data, nearly 7 million people have left the labour markets in the Visegrád countries. The present study focuses on the causes of labour shortages and the analysis of labour retention opportunities at both the corporate and government levels. The results of our analysis show that reconciliation and central governmental measures are also needed to address the shortage of professionals, both from corporate and the government sides.

KEYWORDS: HR, labour shortage, governmental actions, missing job, turnover

Research on ambition conducted with economics students at a rural university using the 9M Motivational Model

PÉTER BALOGH – RICHÁRD NAGY

Being motivated is a key factor for every employee. On the one hand, companies are always working on the most efficient motivational system to ensure employees continue to perform high quality work. On the other hand, young workers entered the market

which setup new obstacles for HRM. The 9M motivational model sums up all the aspects of reasons to be motivated for an employee. It gives companies a motivation-mix, which can be used to create an inspiring framework for employees in their everyday jobs. The aim of this research is to evaluate the expectations of economic students concerning their ideal first or next workplaces. The questionnaire was filled in by 121 students. The socio-demographic aspects were gender, place of residence and levels between university studies. The database was evaluated using non-parametric procedures and principal component analysis. The results show that female respondents are more likely to favour clear instructions, feedback and interpersonal relations. Respondents with a higher degree are more likely to want to be one with the company's vision and mission than respondents during their bachelor studies. The same applies to the lever of culture and shared values. The result of the principal component analysis showed no similarity to the original model. The 9 levels of work were grouped into three different divisions than those seen in the original format.

KEYWORDS: motivation, 9M model, students, employees, organisational culture

An analysis of the career planning competencies of students at the University of Debrecen

RÉKA SZONDI

Planning a career cannot be started soon enough. The determination of following a career path preceded by significant decisions and aims. Several pieces of research are dedicated to the affiliation of young adults self-awareness and career paths in terms of seeking work. University students rarely have the appropriate amount of self-knowledge. Nowadays in the labour market beside the qualification, competencies are growing in importance. It is crucial to have certain communication, integration and strategic skills to successfully find a quality job. The University of Debrecen provides a wide variety of available services regarding individual job search support or consultation and the commitment of a career path. The surveyed university students valued the importance of these services and competencies related to improving the finding of a job after graduation. The conformity between the knowledge of the available services and the required and existing skills could be helpful in the labour market after getting the university degree. The questionnaire was filled out by students from the University of Debrecen and valued by the IBM SPSS Statistics programme.

KEYWORDS: student, career, career planning, competency, labour market

Equal opportunities at work? Equal opportunities and legal protection in the labour market

CSILLA SUHAJDA

The study examines the realization and the development of legal protection of equal opportunities in the labour market. The purpose of the research is to identify the most common problems related to the violation of equal opportunities during the period since the Equal Treatment Authority began its work.

The study explores whether types of discrimination can be identified, which are the most prominent and which are the most disadvantaged characteristics of the labour market in Hungary today. The correlations discovered demonstrate that although regulation of the legal background has greatly facilitated the awareness of individuals in this field, there is a need to create further forums of discussion to achieve measurable results.

KEYWORDS: *labour market, equal opportunities, employment, discrimination, property*

Transition from higher education to the IT sector in Cluj-Napoca

KINGA SZÉKELY

The present paper focuses on those factors that affect transition from higher education to the IT sector in Cluj-Napoca, in cases of entrants with informatics, automatization and computer technology degree. The results show that transition to the IT market in Cluj-Napoca is primarily influenced by the dependency of the local IT market on western IT markets with more central positions, followed by the competition for workforce. The first factor: dependency is due to skill shortages on the labour market in Cluj-Napoca. Launching new trainings with the involvement of other departments at universities, such as design, business, sales, marketing or business informatics can reduce dependency according to the representatives of the local institutions of higher education. Transition from higher education to the IT sector for entrants in Cluj-Napoca is smooth, due to the strong competition for workforce (second factor). Entrants select their potential workplace based on the reputation of a workplace, position/projects, team and remuneration. Labour shortage is present both in the IT sector and in higher education. A long-term solution for reducing labour shortage in both sectors could be provided by creating attractive career paths in the academy which would require stronger cooperation between companies, state and higher education institutions, according to the representatives of the institutions of higher education.

KEYWORDS: *IT sector, employment, transition, higher education, entrants*

Czech Interwar Photography between Art, Society and Politics

PAVLÍNA VOGELOVÁ

Interwar Czech photography in the cultural spectre from the viewpoint of media and technology is related with penetration to various areas without intentionally directed nature of genres or styles. Viewed in a context with the phenomena of new mass media, industrialization, leisure time and general cultural and sociological relations in the spatio-temporal compression of modernity, photography plays a major role in forming modern culture in the 1920's and 1930's, in the "golden era of photography". I have focused on the tendencies of photographic expression, influence and thinking after World War I. I considered it is important to point to reversed flow of ideas, i.e. from other fields of human activity towards photography, when this concerns tools where the development of new photographic was projected back to artistic and general social levels.

KEYWORDS: Czech photography, art, society, politics, 1920s and 1930s

Drawn Commuters – Caricature as a visual historical resource

ZSÓFIA KISŐRSI

Despite of the fact that during the time of state socialism commuters meant a continuously growing social group both in proportion and in size, writing about their social history has been pushed into the background so far. The author's aim is to fill this gap by trying to discover the most of the available sources of different genres. The present study shows part of this larger volume work, it shows what it can add to our knowledge about a social group through traditional sources if we include caricatures of a given social group as visual historical sources in the analysis.

In this paper, the author analyses sixteen caricatures of commuters, published in "Ludas Matyi," comparing written and audio visual sources. In the study, she tries, among other things, to find out if there was a definite commuter picture of "Ludas Matyi", and if so, to what extent did this commuter's image differ from that of other products in the press? To what extent did the satirical portrayal of commuters refer to long-distance commuters and to what extent to daily commuters? Were the real anomalies of commuting in the era reflected in Ludas Matyi? The analysis discusses the economic and social processes that characterize the time of publishing the caricatures, and denominates the external and internal characteristics and emotions commuters were endowed with. The aim of the author is to present the method of caricature analysis, which emphasizes the comparability of resources.

KEYWORDS: commuters, state socialism, emotions, caricatures, visual historical resource

Revisiting enterprise politics in the interwar Hungary: The case of The Rimamurány-Salgótarján Iron Works Co.

RÉKA VÁRKONYI-NICKEL

The Rimamurány-Salgótarján Iron Works Co. in Salgótarján started to run up from 1871. The people who lived in the workers' colony of the Steelworks in Salgótarján differentiated themselves from the rest of the local residents not only spatially but also in their appearance, as a result of their higher standard of living. At the beginning of the 20th century the major streets of the colony (Acélgyári Street) had macadam or stoned surface and were lit with public street lightning. The duty of the so-called Dwelling Master was to guarantee neat, clean, tidy streets within the colony. Steelworkers had more opportunity to visit the shops and barbershop than those men who lived within the downtown. This difference was partly due to their higher income and partly due to the fact that the services of the company's shop and the barber at the colony were much cheaper than those of other local barbers since it was ordered so by factory management. Workers' houses were up to the standards of the time, they did not pay rent or just a very low price and workers had a possibility to build their own garden houses on the land of the company. All this fundamentally changed in the second half of the 1940s owing to post-war lack of raw material and Socialist 'modernization' and uniformization. The period of communist dictatorship after World War II, nationalization of the works and Socialist 'modernization' created trauma at the colony.

KEYWORDS: labour history, interwar Hungary, steel works, iron works, lifestyle, workers' colony, workers' dynasties

“to work only precisely, nicely...”

The brigade logs, as sources of the research of the working class of the Hungarian large-scale industry in the second half of 20th century

ANDRÁS KISS

Brigade logs have got rather little attention in the economic- and social history researches of the decades since the regime change. However, by appropriate source critique and by joint use of other type of sources we can gain very useful information from them. And we could say, that neither they had been used as quasi-sources for the history of the socialist enterprises in the course of pre-1989 researches in the field of the history of factories and enterprises. The obvious reason for this was that during the active period of the socialist brigades the logs in better cases were being administered in a systematic way, and provided with different notes. In the present study I try to explore the possibilities for interpretation and analysis of this type of source, and then

I attempt to discuss – through the analysis of the examples of two enterprises of the vehicle industry – the possible ways of their use. I think that the brigade logs, alike as the registers, which could provide aid for the elaboration of the social history of the Hungarian large scale industry, may contribute to the better understanding of the movement, to the research of working-class life, and to the reconstruction of roles within the different social groups.

KEYWORDS: *brigade logs, Hungarian large-scale industrial workers, emulation, socialist collective, social relationships, community life, local societies, state socialism, competition movement*

The Acceleration of Political Decision-making

LEVENTE LÁSZLÓ BALOGH – TIM ROJEK – MANON WESTPHAL

The detailed description exceeds the scope of this paper, but our aim is to trace a peculiar problem of decision-making theory that can be allocated at the intersection of political theory, sociology and philosophy. What we are trying to do is to emphasize the importance of the relationship between political decision-making and the timespan available for it. In order to do that, first we make distinctions between some basic concepts that play central role in the descriptive and normative approach of the issues under review. Second, this paper is not about detailed elaboration of solutions, it does not involve solving the problem, only recognizing that there is a problem. Our aim is therefore to shape problem sensitivity. In the first part we present some terminological basic lines in order to outline the conceptual aspect of the problem, and to develop assumptions that underly our decision-making analysis. Next, we approach the problem of decision-making based on some theses of contemporary „time-sociology” (time as sociology’s basic concept), and – in relation to that – we point at some specific shortfalls of democracy. Finally, based on a profound historical and theoretical analysis, we show how some basic considerations of the Ritter-school of the early years of the Federal Republic of Germany make possible for us to reconsider the complex question elaborated above.

KEYWORDS: *decision, decision-making situation, decision-making process, acceleration, democratic theory, Ritter-school.*

Perception of time and political science II. Political science paradigms in the post regime change Hungary

ERVIN CSIZMADIA

In the second part of his two pieces say the author examines the perception of time in Hungarian political science after the change of regime. In his first article, the author stated that for the past 60 years Western political science was characterised by a sort of „rotation” concerning the perception of time, that is, at times the representatives of the discipline favored history over the present, while at other times the present over history. In the case of the Hungarian example examined in this essay, we can not talk of rotation: the past 30 years has constantly favored a present-centric perspective, which embodies the transitology paradigm and its derivatives. The study shows through the example of Fidesz that mainstream political science is almost exclusively interested in the changes of Fidesz from this perspective, as a result it has very little to say about the deeper causes of the transformations of Fidesz (and Hungarian democracy) during this period of time which are also related to historical circumstances. The author holds himself to be a representative of the historical perspective and urges there-examination of the time perspective of the past quarter of a century through this perspective.

KEYWORDS: *Transitology, Consolidology, Hungarian political Science, Transformation of party system, Paradigms*

Sacred-Conventional Roots of Female Roles, or the oppositional women's and the glass ceiling

ANDREA RAJKÓ – ANDRÁS A. GERGELY

The presentation attempts to discover the sacred roots of traditional female and maternal roles embedded in the established, accepted, specified regulations and orders of parenting, as opposed to women's career opportunities and the glass ceiling barrier to advancement present in modernity. In terms of value, in the area of men's roles, female and parenting issues get separated into in-house / within family / out-of-home worlds; domination of the male world remains outside and creed related, while at home there is essentially a „female domination” in the conventional sense of the word. Everything in the statutory and halachic provisions for girls' education serves to preserve mental-moral purity in order to protect the safety of the nuclear family; the relations within the kinship alliance balanced; the process of social integration unobstructed. At the same time, these rules are expanding within the scope of alternative, reform and postmodern Judaism; the age of modernity is the legitimacy of social marginalization, post-holocaust, lifestyle change, strongly diverging efforts in mobility activity (age

group, network of relationships, denominational life, value system), and secularization often takes place in the same social space, the legitimacy of viewpoints that take into account the new criteria of modernity against rigid Torah-tracking.

KEYWORDS: sacred tradition or modernization, women success-chances, mobility, self-searching, jewish women roles